

Cihannüma

TARİH VE COĞRAFYA ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
JOURNAL OF HISTORY AND GEOGRAPHY STUDIES

CİLT / VOLUME IV

SAYI / ISSUE 2

Aralık / December 2018

İZMİR KÂTİP ÇELEBİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL VE BEŞERİ BİLİMLER FAKÜLTESİ

Cibanniüma

TARİH VE COĞRAFYA ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
JOURNAL OF HISTORY AND GEOGRAPHY STUDIES

P-ISSN: 2149-0678 / E-ISSN: 2148-8843

Sahibi/Owner

İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi
Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi adına
Prof.Dr. Turan GÖKÇE

Editör / Editor

Prof.Dr. Cahit TELCİ, *İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi*

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü / Responsible Editor

Dr. Beycan HOCAOĞLU, *İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi*

Yayın Kurulu / Editorial Board

Doç.Dr. Yahya ARAZ, *Dokuz Eylül Üniversitesi*
Dr. Elisabetta BENIGNI, *Università degli Studi di Torino*
Dr. Zaur GASIMOV, *Orient Institut Istanbul*
Prof.Dr. Vehbi GÜNAY, *Ege Üniversitesi*
Assoc.Prof. Barbara S. KINSEY, *University of Central Florida*
Dr. İrfan KOKDAŞ, *İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi*
Prof.Dr. Özer KÜPELİ, *İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi*
Assoc.Prof. Kent F. SCHULL, *Binghamton University*
Assoc.Prof. Nabil AL-TIKRITI, *University of Mary Washington*
Dr. Haydar YALÇIN, *İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi*

Yayın Türü / Publication Type

Hakemli Süreli Yayın / Peer-reviewed Periodicals

Yazışma Adresi / Corresponding Address

İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Balatçık-Çiğli/İzmir

Tel: +90(232) 329 35 35-8508

Faks: +90(232) 329 35 19

e-posta: ikccihannuma@gmail.com

Web: <http://dergipark.gov.tr/cihannuma>

Basımevi / Publishing House

Meta Basım Matbaacılık Hizmetleri 87 sk. No:4/A Bornova/İzmir

Basım Tarihi / Publication Date

Aralık / December 2018

Cibanniüma yılda iki sayı yayımlanan hakemli bir dergidir / *Cibanniüma* is a peer-reviewed journal published twice a year

Yazıların yayın hakkı İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi'ne aittir / © Izmir Katip Celebi University

Tarandığımız ve Dizinlendiğimiz İndeksler / Abstracted and Indexed in:

European Reference Index for the Humanities (ErihPlus), Central and Eastern European Online Library (CEEOL), Directory of Open Access Journal (DOAJ), Biefeld Academic Search Engine (BASE), Open Academic Journal Index (OAJI), TR Dizin

Cibanniüma
TARİH VE COĞRAFYA ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
JOURNAL OF HISTORY AND GEOGRAPHY STUDIES

Danışma Kurulu / Advisory Board

Prof.Dr. Muhsin AKBAŞ	<i>İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Türkiye</i>
Prof.Dr. Kemal BEYDİLLİ	<i>29 Mayıs Üniversitesi, Türkiye</i>
Prof.Dr. Ömür CEYLAN	<i>İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Türkiye</i>
Prof.Dr. Mevlüt ÇELEBİ	<i>Ege Üniversitesi, Türkiye</i>
Prof.Dr. Şenol ÇELİK	<i>Balıkesir Üniversitesi, Türkiye</i>
Prof.Dr. Mehmet ERSAN	<i>Ege Üniversitesi, Türkiye</i>
Prof.Dr. Ersin GÜLSOY	<i>Uludağ Üniversitesi, Türkiye</i>
Prof.Dr. İlhan KAYAN	<i>Ege Üniversitesi (Emekli), Türkiye</i>
Prof.Dr. Leandro Rodriguez MEDINA	<i>Universidad de las Américas Puebla, İspanya</i>
Prof.Dr. Ertuğ ÖNER	<i>Ege Üniversitesi, Türkiye</i>
Doç.Dr. Mikail ACIPINAR	<i>İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Türkiye</i>
Doç.Dr. Fatma AKKUŞ YİĞİT	<i>İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Türkiye</i>
Doç.Dr. Nejdet BİLGİ	<i>Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Türkiye</i>
Doç.Dr. Ersel ÇAĞLITÜTÜNCÜGİL	<i>İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Türkiye</i>
Doç.Dr. Cengiz ÇAKALOĞLU	<i>Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Türkiye</i>
Doç.Dr. Erkan KONYAR	<i>İstanbul Üniversitesi, Türkiye</i>
Assoc.Prof. Shelley Elizabeth ROSE	<i>Cleveland State University, ABD</i>
Doç.Dr. Yahya Kemal TAŞTAN	<i>Ege Üniversitesi, Türkiye</i>
Doç.Dr. Abdullah TEMİZKAN	<i>Ege Üniversitesi, Türkiye</i>
Doç.Dr. Anıl YILMAZ	<i>İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Türkiye</i>
Assist.Prof. Maria BARAMOVA	<i>Sofia University, Bulgaristan</i>
Dr. Öğr. Üyesi Muhammet ERTOY	<i>İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Türkiye</i>
Assist.Prof. David GUTMAN	<i>Manhattanville College, ABD</i>
Dr. Öğr. Üyesi Can NACAR	<i>Koç Üniversitesi, Türkiye</i>
Dr. Kalliopi AMYGDALOU	<i>ELLAMEP, Hellenic Foundation for European & Foreign Policy, Yunanistan</i>
Dr. İlker KÜLBİLGE	<i>Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Türkiye</i>
Dr. Marinos SARIYANNIS	<i>FORTH, Institute for Mediterranean Studies, Yunanistan</i>

Cihannüma

TARİH VE COĞRAFYA ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
JOURNAL OF HISTORY AND GEOGRAPHY STUDIES

Cilt / Volume: IV

Sayı / Issue: 2

Aralık / December 2018

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

MAKALELER / ARTICLES

Hüseyin Kayhan

Irak Selçuklularında Sosyal, Ekonomik, Kültürel ve Dini Yapı
Hakkında / Social, Economical, Cultural and Religious Structure
about in the İraqid Seljukids 1

Zafer Karademir

Statüleri ve Mahiyetleri Açısından Osmanlı Ekonomisinde Büyük
Çiftlikler (18. Yüzyıl) / The Big Farms (Ciftliks) in the Ottoman
Economy in Terms of Their Status and Natures (18th Century) 15

Yunus Arifoğlu

Horasan'da Sulama ve Sulama Kanalları (8-10. Yüzyıllar) /
Irrigation and Irrigation Canals in the Khorasan (8-10th Centuries) 45

Evren Dayar

Mancarcık Kuyusu Cinayeti: 19. Yüzyılda Antalya'da Hovardalar, Azatlı
Köleler ve Rakkase Kadınlar / The Murder in the Mancarcık Well: Mashers,
Liberated Slaves and Prostitutes in Antalya in the 19th Century 61

Türkan Özgür & Füsun Kocatürk

Ordu Kentsel Sit Alanının Doku Özellikleri Üzerine Bir İnceleme /
A Study on Traditional Urban Fabric of Conservation Site in Ordu 83

ÇEVİRİLER / TRANSLATION

Rudi Matthee (Çev. / Trans. İlker Külbilge)

Saiklerin ve Sebeplerin Işığında 986-998/1578-1590 Tarihli
Osmanlı-Safevî Savaşı 115

Hisao Komatsu (Çev. / Trans. Yahya Kemal Taştan)

Rus Hâkimiyeti Döneminde Türkistanlı Müslüman Aydınların
Dârü'l-İslâm Algısı 141

YAYIN TANITIMI / BOOK REVIEWS

Özer Chatıp

Maurus Reinkowski, *Düzenin Şeyleri, Tanzimat'ın Kelimeleri: 19. Yüzyıl Osmanlı Reform Politikasının Karşılaştırmalı Bir Araştırması*, Çeviren: Çiğdem Canan Dikmen, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2017, 351 shf., ISBN: 9789750840609 155

Enes Şanal

Dario Fernandez Morera, *The Myth of the Andalusian Paradise: Muslims, Christians, and Jews under Islamic Rule in Medieval Spain*, 4. Baskı, Wilmington Delaware: ISI Books, 2017, 358 shf., ISBN: 9781610170956 159

Maged Yahya Mujahed Lajah

Seyyid Mustafa Salim, *el-Fethü'l-Osmaniü'l-evvel Li'l-Yemen: 1538-1635*, 6. Basım, Sana'a: Sana'a Üniversitesi yayını, 2006, 559 shf. 163

IRAK SELÇUKLULARI'NDA SOSYAL, EKONOMİK, KÜLTÜREL VE DİNİ YAPI HAKKINDA

Hüseyin Kayhan*

Öz

Ekonomik-politik aksamalara rağmen, Irak Selçukluları, XII. yüzyılda Batı İran ve Azerbaycan'ın her yönüyle gelişimine katkıda bulundu. Bunun sonucunda Hemedan, İsfahan ve Tebriz gibi zengin şehirler, Azerbaycan gibi Anadolu ile aynı zamanda yurt haline getirilen güzel bir vatan, kendinden sonra bütün bölgeyi sahiplenecek atabeylikler ve beylikler bıraktı. Sosyal, ekonomik, dinî ve kültürel yapının gelişmesine, zenginleşmesine, güzelleşmesine, insanların mutluluğuna, barışa ve güvenliğe önem verdiler. Bu özellikleriyle, takip eden yüzyıllarda örnek bir devlet varlığı haline geldiler. Râvendî gibi modern İran tarihçileri, Selçuklular döneminin güzelliğini vurgulayan bu fenomene övgüde bulundular.

Irak Selçukluları sultanları angarya vergileri kaldırarak şehirlerde ticareti canlandırdılar. Tarımı iyileştirmek amacıyla köylerde ve mezralarda sulama kanalları oluşturulurken, tüketim malları, ticaret ve fiyat hareketleri için üretim süreci sıkı bir denetime tabi tutuldu. Kültürel alanda, şairlerin yanı sıra âlimleri desteklediler, medreseler ve eğitim kurumları inşa ettiler. Yönettikleri halkın din ve etnik kökenlerine bakmaksızın hepsine adil davrandılar. Müslüman din adamlarına saygı gösterdiler. Müslüman zaviyelerine yardımla yetinmeyip Hıristiyanların ve Yahudilerin dinî, sosyal, ticarî ve kültürel faaliyetlerine de müdahalede bulunmadılar.

Anahtar Kelimeler: Irak Selçukluları, sosyal yapı, kültürel yapı, ekonomik yapı, din

Social, Economical, Cultural and Religious Structure about in the Iraqid Seljukids

Abstract

Despite the economic-political setbacks, Iraqi Seljukids contributed to the development of the Western Iran and Azerbaijan in all aspects in the 12th century. It thus left behind not only rich cities such as Hamadan, Isfahan, and Tabriz, a country like Azerbaijan, which, together with Anatolia, turned into a Turkish motherland, but also principalities and atabeg states. They gave importance to the development, prosperity, and enhancement of social,

* Dr. Öğr. Üyesi, Çanakkale 18 Mart Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Terzioğlu Yerleşkesi, 17100, Çanakkale/Türkiye, hkayhan@comu.edu.tr

economic, religious, and cultural structure, happiness of the people, peace and security. With such characteristics, it became a model state entity in the following centuries. Modern Iranian historians such as Rāvendī commended about this phenomenon, eulogizing the beauty of the Seljukids era.

The sultans of İraqî Seljuks abolished forced labour (corve'e) and boosted trade in cities. With aim to improve agriculture they built irrigation canals in villages and mezra'as while the manufacturing process for consumer goods, commerce and price movements were subject to a strict supervision. In the cultural domain, they supported scholars as well as poets and built madrasahs and educational institutions. They provided equal and fair treatment to their subjects of various religious and ethnic backgrounds. They not only supported Muslim clergy by offering financial aid to their zawiya's aid, but also hesitated to interfere in the religious, social, commercial and cultural activities of Christians and Jews.

Keywords: İraqî Seljukids, social structure, cultural structure, economical structure, religion

Giriş

1120-1194 yılları arasında İnan'ın batısında, İrak'ta ve Azerbaycan'da geniş bir coğrafyaya hükmeden İrak Selçukluları Devleti, Büyük Selçuklular'ın devamı idi. Ortadoğu'da bitip tükenmek bilmeyen mücadeleler ve iç savaşlar bu devleti defalarca yıkılmanın eşiğine getirmesine rağmen ayakta kalmayı başarmıştı. Yönetimde adil olmaları, halka verdikleri güven ve yapılan olumlu icraatları bunda önemli rol oynamıştı. 1092'de Sultan Melikşah'ın ölümünden sonra yaşanan taht mücadeleleri yerli halkın Türk idaresine güvenlerini bir miktar sarsmışsa da, İrak Selçuklu sultanlarının halkı koruyan, kollayan müşfik tavırları ve halkın refahı için tedbirler almaları onların sevilmelerine, takdir görmelerine sebep olmuştu.

1. Sosyal Yapı

İrak Selçukluları'nın hâkim oldukları topraklar siyasi açıdan üç bölgeye ayrılmaktaydı:

1. İsfahan ve başşehir Hemedan'ın da bulunduğu merkez bölgesi İrak-ı Acem ki, burada genelde Fars kültürünün uzantısı olan halk ile Arap asıllılar ve biraz da Türkler yaşamaktaydı.

2. İrak-ı Arap denilen, içerisinde Bağdat'ın da bulunduğu Abbasi Halifeliğinin merkez toprakları ki, burada Arap kökenli halk yaşıyordu.

3. Azerbaycan bölgesi ki, Türk nüfusunun yoğun olarak yaşadığı yeri.¹

Bu merkez bölgelerin dışında Azerbaycan'ın güneyini oluşturan Tebriz ve Zencan bölgesinin yerli halkı Fars kültürüne mensup topluluklardan oluşmakla

¹ Azerbaycan'ın Türkmenler için bir vatan haline geldiği anlaşılmaktadır. Hemen bütün kaynaklar bu konuda aynı şeyi tekrarlamaktadırlar. Mesela bkz. Mîrhond, *Ravzatu's-Safâ*, Çev. E. Göksu, *Ravzatu's-Safâ (Tabaka-i Selçûkiyye)*, Ankara, 2015, s. 214.

birlikte, Selçuklu hâkimiyeti ile birlikte bölgeye gelen konar-göçer Türkmen kitlelerinin önemli kısmı burada yerleşmişlerdi. Bunlar şehirlerden çok kırsal kesimlerde, yaylak-kışlak arasında hayatlarını sürdürmekte idiler. Türkmenlerin en yoğun yerleşim bölgesi Azerbaycan'ın kuzeyindeki Arrân idi. Gürcistan ile Şirvan'ın sınırında bulunması burayı uç bölgesi yapmakta, bu da Türkmenleri buraya çekmekteydi. Bütün bu bölgelerin sert iklimi ve bitki yapısı, Türkmenlerin ekonomilerinin temelini oluşturan hayvan sürülerinin yaşaması için uygundu.² Türkmenlerin başlarında bulunan boy beylerinin bir kısmı devlete bağlı olarak, kendilerine verilen iktâlarda, Selçuklu melik ve emirlerinin hizmetinde, bölgenin Gürcülere karşı korunmasında görev almaktaydılar. Bunların sayıları Moğol istilâsı öncesinde oldukça artmıştı.³ Burada, Türkmenlerin dışında Kıpçak varlığı da göze çarpmaktaydı. Esasen, Kıpçakların Kafkaslar bölgesinde belli bir nüfus kesafetine sahip oldukları bilinmektedir. Bunlar Kuban ve Terek boylarından, Kafkas dağları ve Dağıstan içlerine kadar yayılmışlardı.⁴ Türkmen ve Kıpçakların dışında Karahanlıların ve Sultan Sancar'ın durduramadığı Kara Hitayların Türkistan'a hâkim olarak, peşinden Mâverâünnehr ve Horasan'a doğru yayılmaları ile buralarda bulunan çeşitli Türk toplulukları XII. yüzyılın ikinci yarısında buraya göç etmek zorunda kalmışlardı. Bunlardan Karluklar ve Kanglıların önemli bir kısmı batıya göç ederek Azerbaycan, Anadolu ve Yakın-doğuya yerleşmişlerdi.⁵ Bunların arasında Türkistan şehirlerinde oturan tüccar, sanatçı, bilim adamı, kısacası her meslekten insanlar Azerbaycan'da yerleşerek buranın medeni gelişmesine yardımcı oldular.

Başkent Hemedan, Irak-ı Acem'in en büyük şehri idi. İçerisinde 1.600 çeşme bulunuyordu. Havaası ılık, suyu güzeldi. Çok sayıda meyve ağaçları vardı. Çevresinde Hoca Hâfız Ebû'l-A'lâ-i Hemedanî, Baba Tâhir ve Aynu'l-Kudât gibi meşhur kişilerin güzel ve bakımlı mezarları vardı. İnsanlar kendi aralarında barış içinde yaşamakta idiler.⁶ Şehrin halkı usta zanaatçılardan idiler. Buradaki kuyumcular çok tanınmıştı ve oldukça meşhur bir pazarları vardı.⁷

Irak Selçuklularının diğer önemli şehri İsfahan, X. Yüzyılda Irak-ı Arap ile Horasan arasında Rey'den sonraki en büyük şehir olarak gösterilmektedir.⁸ Nâsır-ı Husrev, Selçuklu hâkimiyetinin başlarında şehrin çevresinde üç buçuk fersah

² A. İbrahimov, A. Koçman, *Azerbaycan Coğrafyası*, İzmir, 1994, s. 94-103.

³ F. Sümer, "Azerbaycan'ın Türkleşmesi tarihine umumi bir bakış", *Bellekten*, XXI/83, (1957), s. 431.

⁴ Akdes Nimet Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara, 1972, s. 98.

⁵ Cuveynî, *Tarih-i Cibân Gâşa*, Çev. M. Öztürk, Ankara, 1998, II, s. 305-306; Zekeriyâ Kazvîni, 236; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, İstanbul, 1980, s. 265-266; P. B. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, Çev. O. Karatay, Ankara, 2002, s. 187.

⁶ Hamdullah Kazvîni, *Nuzhetu'l-Kulûb*, Nşr. Muhammed Debîr Sîyâkî, Tahran, 1336, s. 79-80; Zekeriyâ Kazvîni, *Asârü'l-Bilâd ve Abbârü'l-İ'bâd*, Beyrut (tarihsiz), s. 483.

⁷ Hamdullah Kazvîni, s. 79.

⁸ İstahrî, *Kitâbu'l-Mesâlik*, Nşr. De Goeje, Leyden, 1873, s. 199; Mirza Bala, "İsfahân", *İA*, V/2, s. 1069.

uzunluğunda surların bulunduğunu bildirmektedir.⁹ Bu bilgi şehrin büyüklüğü hakkında tahminde bulunmamıza yardımcı olmakta, zamanın şartların göre bir metropolü ifade etmektedir. Şehrin içi oldukça bakımlıdır ve oldukça güzel yüksek binalarla doludur. Şehrin merkezinde büyük ve güzel bir Cuma mescidi bulunmaktadır. Birçok pazarları vardır. Kuyumculuk çok gelişmiş olup, bu alanda çalışan iki yüz sarrafın işlerini yürüttükleri büyük bir çarşısı bulunmaktadır. Ticaretinin büyüklüğünü göstermesi açısından Nâsır-ı Husrev'in birlikte yolculuk ettiği kervanda bin üç yüz eşek yükü malın taşındığını söylemesi çok önemlidir.¹⁰ Diğer zanaat sahiplerinin üretim ve satış işlerini yürüttükleri başka çarşılar da vardır. Şehirde temiz ve bakımlı kervansaraylar vardır. Özellikle Kü-Tıraz adlı mahallede yabancı tüccarların kaldığı elli tane kervansaray bulunmaktadır. Buranın ılıman bir havası vardı ve yaz-kış hep bu şekilde idi. Şehre düşen yağmur az olmakla birlikte, su ihtiyacı genelde vadideki kaynaklardan giderilmekteydi. Mescitler, medreseler, hânkâhlar, hamamlar ve çok sayıda hayır müesseseleri şehri süslemekteydi.¹¹ Halkı misafir sever, cesur, yardımsever ve cömertti. Bunların ten rengi genelde kızıla çalan beyaz idi.¹² Bu şehrin halkı usta zanaatkârlar idiler.¹³

Irak-ı Arap'ın Bağdat'tan sonraki en büyük şehri Musul idi. Daha X. yüzyılda bir metropol görünümünde idi.¹⁴ İbn Havkal'ın eserini istinsah eden kişinin düştüğü notta, 560/1165 yılında Musul'da sur içinin evlerle dolmasından dolayı boş bir alanın kalmadığını, bu yüzden de sur dışında yeni evler, çarşılar hamamlar, hanlar vs. gibi sosyal yapıların çok yaygınlaştığını söylemektedir.¹⁵ Çağdaş gezgin İbn Cubeyr de Haziran 1184'te uğradığı ve dört gün kaldığı bu şehri boydan boya geçen bir yolun saray ve kalelerle kenti birbirinden ayırdığını belirtmektedir. O, İbn Havkal'ın müstensihinin verdiği bilgiyi onaylar şekilde, şehrin mescitler, hamamlar, hanlar ve çarşıları bulunan büyük bir dış mahallesinin bulunduğunu söylemektedir. Onun verdiği bilgiye göre, Dicle kıyısında Zengilerden kalma güzel bir cami ve hastane vardı. Ayrıca, şehrin merkezinde bir pazar yeri ve burada oldukça ihtişamlı büyük bir ticaret merkezi yapılmıştı. Bu binanın çevresinde son derece süslü evler ve dükkânlar sıralanmıştı. Dicle kenarında oldukça azametli, muhteşem binalardan oluşan en az altı tane medrese bulunmaktaydı. Şehirde dış mahalledekinden başka iki tane daha hastane bulunmaktaydı.¹⁶ 1173'te Zaragoza'dan yola çıkarak Doğu'ya yolculuk eden haham Tudela'lı Benjamin de Musul'un Dicle kıyısında kurulmuş büyük ve tarihi bir

⁹ Nâsır-ı Husrev, *Sefernâme*, Çev. A. Tarzî, İstanbul, 1994, s. 143.

¹⁰ Nâsır-ı Husrev, s. 143.

¹¹ Ya'kubî, *Kitâbu'l-Buldân*, Nşr. De Goeje, Leyden, 1860, s. 272, 274; Hamdullah Mustevfi Kazvîni, s. 52, 53, 55-56, 296.

¹² İbn Batûta, *İbn Batûta Seyahatnâmesi*, Çev. A. Sait Aykut, İstanbul, 2000, I, s. 281.

¹³ Zekerîya Kazvîni, s. 296.

¹⁴ Mukaddesî, *Absenu't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, Ed. M. J. de Goeje, Leiden, 1906, s. 138.

¹⁵ İbn Havkal, *Sûretü'l-Arṣ*, Çev. R. Şeşen, 10. *Asırda İslâm Coğrafyası*, İstanbul, 2014, s. 181.

¹⁶ İbn Cubeyr, *Rihleti İbn Cubeyr*, Beyrut (tarihsiz), s. 188-190.

şehir olduğunu söylemekle yetinmekteydi.¹⁷

2. Ekonomik Yapı

Selçuklu ticarî politikalarının en başarılı uygulaması Irak Selçukluları döneminde gerçekleşmiştir. Bu dönemin özelliği şahsi teşebbüslerin teşvik edilmesi ve desteklenmesi olmuştur. Bununla ilgili en başarılı uygulama Sultan Mesud tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu sultan, özel teşebbüsü ve ticareti geliştirmek için şahıslara kendi adlarına para bastırma izni vermiş,¹⁸ bununla ilgili olarak kendisi de Bağdat'ta bir darphane kurdu (Aralık 1146).¹⁹ Yürüttüğü ekonomi politikasının gereği olarak şehirlerde ticareti canlandırmak için mukûs vergisini kaldırmıştı (533/1138-39).²⁰ O, köylülerin hayat standardının yükselmesine de önem vermiş ve ziraatın gelişmesi için 70 bin dinar para sarf ederek Nehrevân'da sulama kanalı yaptırmıştı (536/1141-42).²¹ Buna ek olarak, 1152'de son defa Bağdat'a geldiğinde, Irak'ta savaşlar ve tabii afetler sebebiyle hasar gören köyleri imar ettirmişti.²² Sultan Mesud'un zamanı ülkenin iç isyanlarla sarsıldığı bir dönem olmasına rağmen, bu isyanlar hızlı ve akılcı müdahalelerle çabucak bastırılmış, ticaretin rahatça yapılabilmesi için şehirleri birbirlerine bağlayan yolların güvenliği sağlanmaya çalışılmıştı.

Irak Selçuklularının son dönemlerinde Sultan II. Tuğrul ile Atabeg Kızıl Arslan arasındaki bitmek tükenmek bilmeyen saltanat mücadeleleri merkezi otoriteyi tamamen ortadan kaldırmış ve mevcut nizamı alt üst etmişti. Bunun sonucunda şehirlerde ve kırsal kesimlerdeki sosyo-ekonomik yapı derin yaralar almıştı.²³ Buna rağmen Irak-ı Acem halkı hayatlarından memnun idiler. Çağdaş İranlı entelektüel Râvendî'nin belirttiğine göre, Sultan II. Tuğrul *kırsal kesimde yaşayan halkı köy ağalarına ezdirmemiş, hayatlarından memnun olan halk kitleleri Selçuklu devletinin devamı için Allah'a dua etmişlerdi*.²⁴

Bu dönemde Batı İran ile Irak arasında oldukça canlı ticaret vardı. Bağdat ile Hemedan arasında uzanan işlek ticaret yolu Hemedan'dan kuzeye doğru ilerleyerek Suhraverd üzerinden, Kazvin yolu ile Zencan'a, oradan da birer kol halinde Erdebil

¹⁷ Tudela'lı Benjamin, Ratisbon'lu Petechia, *Ortaçağ'da İki Yabudi Seyyahın Avrupa, Asya ve Afrika Gözlemleri*, Çev. Nuh Arslantaş, İstanbul, 2001, s. 60.

¹⁸ İbnu'l-Kalânîsî, *Zeyli Târihi Dimâşk*, Nşr. H. F. Amedroz, Beyrut, 1908, s. 257.

¹⁹ İbnu'l-Cevzî, *el-Muntaẓam fî Târihi'l-Mulâk ve'l-Umem*, Haydarabad, 1357, X, s. 119; Suyûtî, *Târihi Hulefâ*, Eng. tr. H. S. Jarrett, Amsterdam, 1970, s. 461.

²⁰ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fî'l-Târih*, Çev. A. Özeydin, A. Ağırakça, *İslâm Tarihi, İbnu'l-Esîr, el-Kâmil fî'l-Târih Tercümesi*, İstanbul, 1987, XI, s. 71; A. K. S. Lambton, "The internal structure of the Saljuq Empire", *CHI, V. The Saljuq and Mongols Periods*, Cambridge, 1968, s. 290.

²¹ İbnu'l-Cevzî, X, s. 95; İbnu'l-Esîr, XI, s. 77.

²² Sibt İbnu'l-Cevzî, *Mir'atu'z-Zeman fî Târihi'l-Âyan*, Haydarabad, 1951, I, s. 208.

²³ Bu konuda geniş bilgi için bkz. Hüseyin Kayhan, *Irak Selçukluları*, Konya, 2001, s. 293-307.

²⁴ Râvendî, *Râhatu's-Sudûr ve Âyeti's-Sûrûr*, Çev. A. Ateş, *Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alâmeti*, Ankara, 1960, II, s. 307.

üzerinden Kafkasya'ya, Miyânic üzerinden Tebriz ve Meraga'ya uzanmakta; Zencan'da Rey'den Azerbaycan'a giden başka bir yol ile birleşmekteydi.²⁵

Ticarete konu olan belli-başlı ürünlere gelince: Bunların içinde en fazla kâr sağlayan ipekli kumaş ticareti idi ve Irak Selçukluları şehirlerinde bu tür kumaşların üretimi yaygındı. Özellikle Azerbaycan bu alanda isminden çokça bahsettirmekteydi. Salmas'ın kuzey-doğusunda, Aras nehrinin kollarının birisi üzerinde kurulmuş olan Hoy şehri ipekli dîbâ kumaşları ile ünlü idi.²⁶ İpek böcekçiliği ile tanınan Berdea'da ipekli kumaşlar üretilerek Fars ve Huzistan'a satılmaktaydı.²⁷

İran'da yaygın olarak iyi cins pamuk, buğday, arpa, hububat, her türlü mısır ve şaraplık üzüm bol alarak yetişmekteydi.²⁸ İsfahan'da yeterli miktarda tahıl ve diğer erzak her zaman vardı.²⁹ Meyve boldu ve fiyatları çok ucuzdu.³⁰ İsfahan ve çevresi sulak olduğu için yerleşim yerlerinin çevreleri bağlar, bahçelerle dolu idi. Burada da meyveler boldu. Özellikle kayısı, üzüm, karpuz çok tanınmıştı.³¹ Tuster'in etrafı bostanlar ve Erzak nehri tarafından kuşatılmıştı. Bu bostanlarda bol miktarda meyve üretilmekteydi. Şehrin güzel çarşıları vardı ve refah düzeyi yüksekti.³² Erdebil, düzenli ticari hayatı olan bir şehirdi.³³

Selçuklu ülkesinde üreticiden tüketiciye kadar ulaşan çizgide imalat, ticaret ve fiyat hareketleri sıkı bir denetime tabi idi. Bu amaçla muhtesipler, çarşı ve pazarlarda esnaf ve sanatkârların işlerini dürüstçe yapıp yapmadıklarını, ölçüde, tartıda uygunluğun tam olup olmadığını, fiyatlarda kabul edilebilirliğin üzerinde suni bir yükselmenin ortaya çıkıp çıkmadığını kontrol ederek, gerektiğinde bütün bu sayılan noktalarda yetkileri ölçüsünde duruma müdahale ederlerdi.³⁴

Halktan alınan vergiler ülkenin zenginliğini göstermektedir. Bununla ilgili kayıtlar genelde Moğol hâkimiyetindeki XIV. yüzyıla ait olmakla birlikte Selçuklu dönemine de ışık tutabilecek niteliktedir. Hemedan'da Moğolların aldıkları vergi, alınan mahsulün yarısı idi ve 10 tümen tutuyordu.³⁵ Hemedan'ın yıllık vergi geliri 13 tümen ve 6.000 dinar idi.³⁶ İsfahan'da üründen alınan vergi 3-5 tümen, yıllık vergi

²⁵ İbn Rusta, *Kitâbu'l-A'laku'n-Nefîse*, Nşr. De Goeje, Leyden, 1892, s. 163-167; Mirza Bala, "Hemedân", *LA*, V/1, s. 422.

²⁶ Hamdullah Kazvîni, s. 97.

²⁷ İstahrî, 183; İbn Havkal, s. 263.

²⁸ Marko Polo, *Marko Polo Seyahatnamesi*, Çev. Filiz Dokuman, İstanbul, (tarihsiz), I, s. 32.

²⁹ Hamdullah Kazvîni, s. 53.

³⁰ Hamdullah Kazvîni, s. 53.

³¹ İbn Batûta, I, s. 280-281.

³² İbn Batûta, I, s. 273.

³³ İdrisî, *Nuzhetu'l-Muštâk fi İbtirâki'l-Âfâk*, Nşr. Heyet, *Opus Geographicum*, Napoli-Roma, 1970-78, VI, s. 680.

³⁴ Selçuklular devrinde muhtesiplerin görevleri ve uygulamaları ile ilgili olarak bkz. Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-Nâme*, Nşr. ve Çev. M. A. Köymen, Ankara, 1999, VI. Fasıl, s. 29-33.

³⁵ Hamdullah Kazvîni, s. 80.

³⁶ Hamdullah Kazvîni, s. 81.

geliri ise 50 tümen idi.³⁷ Kudâme b. Cafer, X. Yüzyıl başlarında İsfahan'ın 10 milyon 500 bin dirhem, Hemedan'ın ise 1 milyon 700 bin dirhem verdiğinden bahseder.³⁸ Kıyaslama yapıldığında bölgede zenginliğin çok arttığı açıkça görülmektedir ki, bu Selçuklular döneminin ürünü idi. Bu anlatılanlara ek olarak zenginliğin seviyesini göstermek açısından Hamdullah Kazvî'nin verdiği rakamlar önem taşımaktadır. Buna göre, bu kişinin Irak Selçuklularının müstevfilerinden olan büyük dedesi Emînuddîn Nasîr zamanında Irak-ı Acem'in yıllık vergisi 2.520 tümen idi.³⁹ 735/1334-35 yılında Irak-ı Arab'ın yıllık vergi geliri 300 tümen idi.⁴⁰ Rey'in yıllık vergi geliri 15 tümen 1.500 dinar,⁴¹ Kazvî'nin yıllık vergi geliri ise 5 tümen idi.⁴²

1220'lerin başlarında Harezmsahlar engelini ykarak Azerbaycan ve Irak-ı Acem'e ulaşan Moğol öncülerinin tahripkâr saldırılarıyla bölgeden koparttıkları büyük servetler Irak Selçukluları zamanında ülkenin iktisadî zenginliğini göstermekteydi.⁴³

1194'te Selçuklu hâkimiyetinin bitmesinden sonra başlayan ve Hulagu Han'ın 1250'lerdeki istilasına kadar geçen 50 yıllık kargaşa döneminde Irak Selçukluları şehirlerinin önemli ölçüde zarar gördüğü ve küçüldüğü görülmektedir. Bu cümleden olarak, İsfahan, Irak Selçukluları devrinde XII. yüzyıl sonlarında çapı 12 mil olan dairevî bir alana oturmuş şehir iken,⁴⁴ XV. yüzyılın ortalarında çevresi 4 mile gerilemiş, daha da küçülmüştü.⁴⁵ Bu şehirde zanaat erbabı yaptıkları işlere ve üretimlerine göre birçok kollara ayrılmışlar ve bunlar kendi aralarında çok iyi örgütlenmişlerdi. Her zanaat kolunun başında bir önderleri vardı. Ona "Kulû" (= mahallenin büyüğü, pazarbaşı, esnaf kâhyası) diyorlardı.⁴⁶ Şehrin bunların dışında kalan diğer kesimi de kendi aralarında cemiyetler kurarak örgütlenmişlerdi. Bunlar arasında şehrin ileri gelenleri olduğu gibi gençlerden de bekârların böyle cemiyetler kurdukları görülmektedir. Cemiyetler birbirleri ile sıkı ilişki içinde idiler ve ilişkileri geliştirmek için sık sık birbirlerine ziyafetler vererek, bir araya geliyorlardı. Bu ziyafetlerde büyük merasimler tertip ederler ve sahip oldukları ihtişamı göstermek için gayret sarf ederlerdi.⁴⁷ Şehrin içindeki ve varoşlarındaki evler güzellik bakımından birbirleriyle yarışmakta idiler. Surlar kerpiçten yapılmıştı ve önünde bir hendek bulunmaktaydı. İçinde kalabalık bir halk kitlesi yaşamaktaydı ve zengin

³⁷ Hamdullah Kazvî, s. 54, 56.

³⁸ Kudâme b. Cafer, *Kitâbu'l-Harac*, Nşr. M. J. De-Goeje, Leyden, 1889, s. 250.

³⁹ Hamdullah Kazvî, s. 52.

⁴⁰ Hamdullah Kazvî, s. 30.

⁴¹ Hamdullah Kazvî, s. 59.

⁴² Hamdullah Kazvî, s. 64.

⁴³ Hüseyin Kayhan, "Azerbaycan Atabeyleri İldenizlilerin Yıkılışı", *Journal of History and Future*, April 2017, Vol. 3, Issue 1, s. 242-248.

⁴⁴ Tudela'lı Benjamin, s. 76-77.

⁴⁵ Josaphat Barbaro, *Anadolu'ya ve İran'a Seyahat*, Çev. Tufan Gündüz, İstanbul, 2005, s. 89.

⁴⁶ İbn Batûta, I, s. 281.

⁴⁷ İbn Batûta, I, s. 281.

sayılabilecek durumdaydılar.⁴⁸

3. Kültürel Yapı

Irak Selçukluları Devleti'ni yöneten sultanlar bilim, sanat ve edebiyata önem vermişler, bunlarla uğraşanları koruyup, teşvik etmişlerdi. Bu durum Türk-İslâm devletlerinde öteden beri olagelen geleneksel anlayışın tabii bir uzantısıydı. Türk hanedanları ve hükümdarları en zor anlarında bile bilim, sanat ve edebiyata gereken önemi vermişler ve koruyucu, geliştirici vasıflarını sürdürmüşlerdi.

Sultan Mahmud, bilime ve eğitime çok önem veren bir hükümdardı. O, Bağdat'ta kendi adıyla anılan *Muğseddîn Mahmud* Medresesi'ni inşa ettirerek (1118) burada devrinin ilimlerini okutturduğunu görmekteyiz. XVI. yüzyıla kadar Hanefî fihri, tefsir ve diğer ilimlerin okutulduğu önemli bir eğitim kurumu olarak varlığını sürdüren bu medrese, zamanla yıkılarak ortadan kalkmış, bugün ise hiçbir kalıntısı mevcut değildir.⁴⁹

Sultan I. Tuğrul, diğer Irak Selçukluları Devleti hükümdarları gibi ilme ve ilim adamlarına çok önem verirdi ve bu amaçla Hemedan'da bir medrese inşa ettirmişti.⁵⁰

Sultan Mesud, ilme ve ilim adamlarına değer verdiği için, devrinde kendisi ve ailesi, diğer devlet adamlarıyla birlikte, başta Bağdat olmak üzere, devletin birçok büyük şehrinde medreseler inşa ettirdiler. Bu cümleden olarak, 1132-33 yılında Bağdat'ta kendi adıyla anılan *Gyâsiye* Medresesi'ni yaptırmıştı. Bugün bu medreseden hiç bir iz kalmamıştır.⁵¹ Ayrıca Fars emiri Bozaba'nın karısı Zâhîde Hatun, Şiraz'da kendi adıyla anılan *Zâbide Hatun Medresesi*'ni inşa ettirmişti.⁵² Yine devlet erkânından hazinedar Kemâleddîn Ebû'l-Futûh b. Talha da Bağdat'ta *Kemâliye Medresesi*'ni inşa ettirmişti (1140-41).⁵³

Sultan Muhammed zamanında da eğitime ve ilme önem verilmiştir. Bu devirde İsfahan'da birçok medreseler inşa edilmişti.⁵⁴

Sultan Arslanşah zamanında ilmin gelişmesi için devletin belli başlı şehirlerinde yeni medreseler inşa edildi. Bu cümleden olarak, Atabeg İldeniz ve karısı olan annesinin adına Hemedan'da medreseler inşa edilmiş, devrin tanınmış ilim adamlarından *Hoca İmam Safiyeddîn İsfehânî* dersler vermesi için bu medreselere müderris olarak tayin edilmişti. Yine bu medreselerin açılışı şerefine büyük kutlamalar tertip edilmiş ve annesi ziyafetlerin sonunda müderrislere ihsanlarda bulunmuştu.⁵⁵

⁴⁸ Josaphat Barbaro, s. 89.

⁴⁹ Abdüsselam Uluçam, *Irak'taki Türk Mimari Eserleri*, Ankara, 1989, s. 217.

⁵⁰ Bundârî, *Zubden'n-Nusra ve Nubetu'l-Usra*, Çev. K. Burslan, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, İstanbul, 1943, s. 160; Râvendî, I, s. 202; A. K. S. Lambton, s. 216.

⁵¹ A. Uluçam, s. 217.

⁵² Kazvîni, I, s. 467.

⁵³ İbnu'l-Esîr, XI, s. 80.

⁵⁴ Hamdullah Kazvîni, s. 53; Mirhond, s. 224.

⁵⁵ Râvendî, II, 286; Mirhond, s. 245. Arslanşah'ın annesinin âlimlere büyük ihsanlarda bulunduğu yine

Hibetullah b. Melik Ebû'l-Berekât Evhâdu'z-Zemân, Bağdatlı tanınmış Yahudi bir tabip idi. Tıp bilimleri yanında mantık, riyaziyye, gibi çeşitli bilimlerle de meşgul olmuştu. Sultan Mahmud'un ve karısının hizmetinde bulunmuş, bu hizmetlerinden dolayı onların ihsanlarıyla ödüllendirilmişti. Sonradan Müslüman olan bu âlim, "Mu'teber" isimli, tıp bilimlerine ait tanınmış bir eser yazmıştı.⁵⁶ Mesud'un feyz aldığı hocalarından birisi meşhur hadisçi, tabii bilimler ve astronomi bilgini *Ebûbekir Muhammed b. Abdalbâkî el-Ensârî* idi.⁵⁷ Filozof Evhâdu'z-Zemân Ebû'l-Berekât b. Meliku't-Tabîb, Iraklı filozoflardandı. Cüzzamı iyileştirici ilaç bulmuştur. Sultan Muhammed Tapar zamanında yanlış teşhis ve yanlış ilaçlar verdiği için bir müddet hapsedilmişti. Irak Selçuklu hükümdarı Sultan Mesud'un kulunç hastalığının tedavisi için Bağdat'tan Hemedan'a taşınmıştı. Onun ayrılması Bağdat halkını oldukça üzmüştü.⁵⁸ Celîl Ebû'l-Hasan el-Esradi, Sultan Mesud'un hekimi idi.⁵⁹ Muhammed b. Ahmed Tûsî, "*Acâibu'l-Mahlûkât*" adlı eserini bizzat Sultan II. Tuğrul'a ithaf etmişti.⁶⁰

Divânu'l-İstifâ'nın başına getirilen Mustevfî Azîzeddîn Ebû Nasr b. Ahmed b. Hâmid, Irak Selçukluları Devleti hükümdarı Sultan Mahmud'un karargâhı için alât, edevât, çadır, ilaç, tabip, hademe ve hastaları iki yüz deve tarafından taşınabilen çok büyük bir gezici hastane inşa ettirmişti.⁶¹

"*Haysâ-Beyşâ*" lakaplı Arap şâiri Şihâbeddîn Ebû'l-Fevâris Sa'd b. Muhammed (1179), Sultan Mahmud'a hitaben, onu öven birçok kasideler yazmıştı.⁶²

İmâdî, *Divân*'ında Sultan I. Tuğrul'a övgü dolu şiirler yazmıştır.⁶³ Bu da onun Tuğrul'un himayesinde olduğunu göstermektedir.

Irak Selçukluları hükümdarı Sultan Mesud, şairlere önem verirdi. Melîku'l-Efdâl Ebû'l-Mefâhîr-i Râzî, kendi zamanında yaşamış ve iltifatlarına mazhar olmuş meşhur bir şâirdi.⁶⁴ Seyyid Hasan Gaznevî, Sultan Mesud'un adına şiirler yazmıştı.⁶⁵ Seyyid Eşref de Sultan Mesud'un himayesindeydi ve öldüğü zaman onun için bir mersiye yazmıştı.⁶⁶

Mirhond tarafından belirtilmektedir (bkz. *Ravzatü's-Safâ*, s. 244).

⁵⁶ Abû'l-Farac, *Târîhu Mutasarrû'd-Duvel*, Nşr. A. Salhânî, Beyrut, 1890, s. 364-365; İbnu'l-Ezrak, *Târîhu Meyyâfârikîn ve Âmid*, Artuklularla ilgili kısımları Nşr. ve çev. A. Savran, Erzurum, 1992, s. 89; O. Turan, *Selçuklular Tarihi*..., s. 338.

⁵⁷ Sibt, I, s. 214.

⁵⁸ Ali b. Zeyd el-Beyhakî, *Tetimme Sivânü'l-Hikeme*, Nşr. M. Şafî, Lahore, 1936, I, s. 150-153.

⁵⁹ Beyhakî, I, s. 129-130.

⁶⁰ Bu eser M. Sutûde tarafından 1345/1926 tarihinde Tahran'da neşredilmiştir.

⁶¹ Bundârî, s. 129-130.

⁶² C. Van Arendonk, "Haysa-Beyşa", *LA*, V/1, s. 395.

⁶³ Râvendî, I, s. 204-205.

⁶⁴ Devletşah Semerkandî, *Tezkâre-i Devletşah*, Çev. N. Lugal, İstanbul, 1990, I, s. 131-132.

⁶⁵ Devletşah Semerkandî, I, s. 148-152.

⁶⁶ Râvendî, I, s. 236-237.

Sultan Süleymanşah diğer hükümdarlar gibi şairleri korumuştur. Bunlardan birisi de Cevherî-i Zerger idi. Bu şair onun hakkında çok güzel kasideler yazmıştı.⁶⁷ Ayrıca Hasen-i Gaznevî de onun için methiyeler yazmıştır.⁶⁸

Sultan Melikşah'ın da şairleri himaye ettiği görülmektedir. Bunlardan *Hasen Gaznevî*, diğer sultanlara yaptığı gibi ona da methiyeler yazmıştır.⁶⁹

Sultan Arslanşah zarif tabiatlı bir hükümdardı ve şairleri çok severdi. Onun meclisinde şairler hiç eksik olmazdı. Onun zamanında yaşamış ve onun himayesine girmiş şairler şunlardı: Efdaleddin Hakanî, Zahîreddin-i Fâryâbî, Esîreddin-i Ahsiketî, Mucîr-i Beylekânî, Kemâleddin-i Nahcivânî, Şahfûr-i Nişâburî, Zulfikâr-i Şîrvânî ve Seyyid İzzeddin-i Alevî.⁷⁰

Sultan II. Tuğrul da şairleri korur ve ihsanlarda bulunurdu. Bunlardan Şerefeddin Şefre-i İsfahanî onu öven şiirler yazmıştı.⁷¹ Yine nedimi Kemâleddin İsmail de onu öven şiirler yazmıştı.⁷² Bu şairlere İmâdeddin Gaznevî ve Zahîreddin Faryâbî'yi de eklememiz mümkündür.⁷³ Muhammed b. Ahmed Tûsî, "*Acâibu'l-Mablûkat*" adlı eserini bizzat Sultan Tuğrul'a ithaf etmişti. Oldukça iyi bir şâirdi ve güzel şiir okurdu.

4. Dinî Yapı

İsfahan'ın halkının çoğu Sünnî ve Şafîî idi. Burada Şia ile Ehl-i Sünnet arasında büyük çatışmalar olmakta, şehir bu yüzden çok zarar görmekte, harap olmaktaydı.⁷⁴ Rey halkının çoğu Şii, az bir kısmı da Hanefî idi. Burada Ehlî Beyt'e mensup insanların çok sayıda mezarları vardı.⁷⁵ Râmin halkı da Şii idi.⁷⁶

Halkın çoğunluğunun Müslüman olduğu anlaşılan Azerbaycan'da çeşitli İslâm mezhepleri varlığı sürdürmekteydi. XIV. yüzyılda yaşayan Hamdullah Kazvînî, Erdebil halkının Şafîî ve Şeyh Safieddin'in müritleri olduğunu belirtmektedir.⁷⁷ Çoğunluk Sünnî mezheplerden ise de Şia mezheplerine mensup Türkmenler de görülmektedir. Özellikle henüz yerleşik hayata geçmemiş Türkmenlerin İslâm inancına sahip olmakla birlikte, ibadetlerin yapılması ile ilgili eksiklerinin olduğu, eski Türk inançlarını korudukları anlaşılmaktadır.

Irak Selçukluları topraklarında kalabalık bir Yahudi toplumu yaşamaktaydı.

⁶⁷ Devletşah Semerkandî, I, s. 199.

⁶⁸ Râvendî, II, s. 263-264.

⁶⁹ Râvendî, II, s. 242-244.

⁷⁰ Devletşah Semerkandî, I, s. 141, 142; Râvendî, II, s. 287-305.

⁷¹ Devletşah Semerkandî, I, s. 249-251.

⁷² Cuveynî, II, s. 269.

⁷³ Muhammed Avfî, *Lubâbu'l-Albâb*, Nşr. E. G. Browne, London, 1903, II, s. 257 vd.; M. A. Köymen, "Son Irak Selçukluları hükümdarı II. Tuğrul ve zamanı", *AÜFEFAD*, XIII, Erzurum, 1985, s. 232.

⁷⁴ İbn Batûta, I, s. 280; Hamdullah Kazvînî, s. 53.

⁷⁵ Hamdullah Kazvînî, s. 59.

⁷⁶ Hamdullah Kazvînî, s. 59.

⁷⁷ Hamdullah Kazvînî, s. 92.

XII. yüzyılın ikinci yarısında Bağdat'ta 40.000, Musul'da 6.000'den fazla Yahudi vardı. Bunlar şala benzeyen kıyafetler giyerlerdi.⁷⁸ Orta Doğu'daki bu Yahudilerin dinî reisi konumunda olan kişi, Bağdat'ta bulunan ve sayıları onu bulan akademilerin en büyüğünün başında bulunan baş rabbi, Müslümanların adlandırmaları ile Ra'su'l-Câlût olarak bilinen haham başı idi. Yahudi cemaatinin önde gelen kişilerinin tavsiyesi ile tayin edilir ve görevi halife tarafından tasdik edilerek, onaylandıktan sonra meşruiyet kazanırdı. Kendi otoritesini temsil eden ve kendisinin takdis ettiği rabbileri (haham) ve memurları (hazan) tayin etme yetkisine sahipti. Son derece zengindi. Irak'ta misafirhaneleri bağ, bahçe ve arazileri bulunmaktaydı. Bunların çoğu nesilden nesile geçerek miras bırakılan servetlerdi. Bunun dışında misafirhanelerden, hastanelerden, pazarlardan, tüccarlardan ve uzak ülkelerden getirilen mallardan haftalık mutat vergiler de almaktaydı. Dünyanın her köşesindeki Yahudiler tarafından gönderilen hediyeler de önemli bir yekûn tutmaktaydı. Devletin koruması altında olduğu için hiç kimse bu servetleri elinden almağa cesaret edemezdi. Bu korunmanın bedeli olarak halifeye, veliahdına ve vezire beli oranda para vermektedir.⁷⁹ Yahudi toplumunun hukuki meselelerini çözen yargıçlar bu baş haham tarafından atanmaktaydı.⁸⁰

Farklı dinler arasında evlilikler yasaktı. Hıristiyanların ve Yahudilerin birbirlerinin dinlerine girmeleri de kesinlikle yasaktı. Buna mukabil, her iki dine mensup olanlar yalnızca İslâm dinine girebilirlerdi. Her üç dine mensup olanlar birbirlerine varis olamazlardı. Mirasçı bırakmadan ölen Hıristiyan ve Yahudilerin malları kendi cemaatlerine kalırken, aynı durumda olan bir Müslümanın malları devlet hazinesine kalırdı. Mecusi ve Yahudi reislerinin mevkileri irsi idi ve melik unvanını taşıyorlardı. Bu cemaatler vergilerini bunlara ödemekteydiler. Oysa Hıristiyanlar için durum değişik idi. Bunların liderleri ancak ruhanî yönden halklarını yönlendirebilmekteydiler. Dolayısıyla da Mecusî ve Yahudi liderlerine verilen siyasi liderlik görevi Hıristiyanlar için uygun bulunulmamıştı.⁸¹

IX. yüzyılda İslâm dünyasında yaygın anlayış olan Mutezile, X. Yüzyılda eski önemini kaybetmiş, fakat Buveyhîlerin Irak'a hâkim olmaları ile tekrar canlanmıştı. Selçukluların ilk vezirleri Kundurî ile tekrar canlanışa geçen bu fikir, Nizâmü'l-mülk'ün vezareti döneminde tekrar gözden düşmüş ve Eş'arîlik karşısında gerilemişti. Ancak XII. yüzyılda Gazâlî'nin ortaya attığı fikirlerle felsefe geri plana atılıp, akılcılık büyük bir darbe yemesine rağmen Harizm, Türkistan ve Anadolu'da tutunarak buralarda hâkim hale gelmişti. Buna Irak Selçukluları şehirlerini de ekleyebiliriz. Mesela, Hemedan halkının çoğu Mutezili ve şüpheci idi.⁸²

⁷⁸ Tudelalı Benjamin, s. 64; Ratisbon'lu Petechia, s. 97. 1174'te ölen Samuel b. Yahya el-Mağribî, asıl adı Menahim b. Süleyman olan İbn Rihî adlı bir sergerdenin Musul'daki isyanından bahsetmektedir (bkz. *Yahudiliği Anlamak*, Çev. O. Cilacı, İstanbul, 1995, s. 143-145).

⁷⁹ Tudelalı Benjamin, s. 66.

⁸⁰ Ratisbon'lu Petechia, s. 100.

⁸¹ A. Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti: İslâm'ın Rönesansı*, Çev. S. Şaban, İstanbul, 2000, s. 48-49.

⁸² Hamdullah Kazvîni, s. 79.

Sünniliğin Şia karşısında güçlenerek tekrar hâkim duruma geçmesi için kurulan Selçuklu medreseleri gerçekten de bu ana görevlerini hakkıyla yerine getirmişlerdi. Selçuklu hükümdarlarının siyasî ve askerî alanda kazandıkları başarılar bu şekilde tam bir zafere dönüşmüştü. Devletin maddî ve manevî desteğini sonuna kadar üzerinden eksik etmediği bu kurumlarda çalışan müderrisler, velinimetlerini utandırmadılar ve yetiştirdikleri öğrencileri vasıtasıyla İslâm ümmetine Selçuklu yönetiminin faziletlerini anlatıp, onları devlete bağlı bireyler olarak, kanun ve nizamlara uymaları konusunda yönlendirdiler. Bu da ülkede asayişin sağlanmasında önemli bir faktör oldu.

Selçuklularda medreseleşme faaliyetlerinin artması felsefî düşünceleri zayıflatmış, bunun sonucunda taassup artmıştı. Çünkü kuruluş gayeleri gereği medreseler Selçuklu - Fâtîmî rekabeti çerçevesinde sadece Sünnî görüşü ve Selçuklu hâkimiyetini güçlendirmek için kurulmuş dinî – siyasî kurumlar olmaktan öteye gidememiş, müspet ilimlerle uğraşmaya pek fırsat bulamamıştır. Felsefe yerine tasavvuf gelişmiş ve tarikatlaşma faaliyetleriyle dönemin düşünce hayatına hâkim olmuştur.

Nizâmiye medreselerinin önemli âlimlerinden Mecdeddîn Ahmed Gazâlî (1126), Sultan Mahmud'un bulunduğu bir toplantıda vaaz vererek onun takdirini kazanmış ve bunun nişanesi olarak kendisine sultan tarafından 1000 dinar hediye edilmişti.⁸³

Sultan Mesud'un dervişlerle arasında büyük bir dostluk vardı.⁸⁴ Sultan II. Tuğrul, iyi itikatlı bir hükümdar olduğu için dervişleri ve âlimleri sever, korurdu.⁸⁵ Zamanının büyük ilim ve din adamlarından Zâhireddîn Belhî'ye büyük bir saygı duyar ve devamlı olarak ziyaretlerine giderek, fikirlerine çok önem verirdi.⁸⁶ Özellikle onu devlet adamlarına karşı kışkırtan fikirlerine kendisi de katılarak, onlara karşı tasfiye hareketine başlamış ve kısa süre içerisinde kendisini destekleyen bir takım devlet adamlarını da bu sayede korkutup, kaçırtmıştı.

İsfahan'da Cüneyd-i Bağdâdî'nin müridi Şeyh-i Ekber Ali b. Sehl İsfahânî'nin türbesi vardı.⁸⁷ Aynı zamanda muhteşem bir zaviyesi de bulunuyordu. Halk buraya çok saygı gösteriyor ve burayı ziyaret etmek için her taraftan insanlar geliyordu. Bu ziyaretçiler misafir ediliyor ve yemek ikramı yapılıyordu. Güzel bir hamamı vardı ve gelenler burada ücretsiz yıkanabilmekteydiler. Bu zaviyede dervişler ve bunların şeyhleri kalmaktaydılar.⁸⁸

Tövbe etmek isteyenler Tuster'de medrese ve zaviyesine geldikleri Şeyh Şerefeddîn Mûsa b. Şeyh Sadreddîn Süleyman'ın sohbetine katılıp, yemin ederek,

⁸³ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Nşr. A. el-Arnâvut, B. A. Ma'rûf, Beyrut, 2010, XIII, s. 63.

⁸⁴ Mîrhond, s. 205.

⁸⁵ Ebû Hâmid, s. 85.

⁸⁶ Râvendî, II, s. 322; Bundârî, 268; Yezdî, s. 165.

⁸⁷ Hamdullah Kazvînî, s. 56.

⁸⁸ İbn Batûta, I, s. 281. İbn Batûta bu zaviyede 14 gün kalmıştı.

alınlarından bir tutam saç keserlerdi.⁸⁹

Sonuç

Irak Selçukluları sultanları, siyasî alanda başarılı bir performans ortaya koyamamalarına rağmen, uyguladıkları politikalarla yönettikleri halklara ekonomik, sosyal ve kültürel alanlarda önemli hizmetlerde bulundular. Büyük Selçuklu sultanlarının başlattıkları yapıcı politikaları aynı kararlılıkla devam ettirdiler. İç isyanların zirveye çıktığı zamanlarda bile halkın zarar görmemesi için önlemler aldılar.

Hemedan, İsfahan ve Tebriz gibi zengin ve müreffeh şehirler bu dönemin simgeleri oldular. Irak Selçukluları sultanları toplumsal barışı sağlayarak her dinden ve mezhepten halk kitlelerinin sosyal, ekonomik, kültürel ve dinî faaliyetlerini istikrarlı bir şekilde yürütmelerini sağladılar. Onların bu başarıları sonraki yüzyıllarda bir daha gerçekleştirilemedi ve bölge halkı Selçuklu dönemini her zaman özler oldular.

Kaynaklar

- Abû'l-Farac, *Târîhu Mutasarrı'd-Düvel*, Nşr. A. Salhânî, Beyrut, 1890.
- Ali b. Zeyd el-Beyhakî, *Tetimme Sivânu'l-Hikme*, Nşr. M. Şafî, Lahore, 1936.
- van Arendonk, C., "Haysa-Beysa", *İA*, V/1, s. 395.
- Bala, Mirza, "Hemedan", *İA*, V/1, s. 420-425.
- _____, "İsfahan", *İA*, V/2, s. 1068-1072.
- Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, Nşr. Ali Ekber Feyyâz, Meşhed, 1350 hş.
- Bundârî, *Zubden'n-Nusra ve Nubbetu'l-Ustra*, Çev. K. Burslan, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, İstanbul, 1943.
- Cuveynî, *Târîh-i Cibân Gûşa*, Çev. M. Öztürk, Ankara, 1998.
- Devletşah Semerkandî, *Tezâkîre-i Devletşah*, Çev. N. Lugal, 4 cild, İstanbul, 1990.
- Ebû Hâmid Muhammed b. İbrahim, *Zeyl-i Selçuknâme*, Tahran, 1332.
- Golden, P. B., *Türk Halkları Tarihine Giriş*, Çev. Osman Karatay, Ankara, 2002.
- Hamdullah Kazvînî, *Nuzhetu'l-Kulûb*, Nşr. Muhammed Debîr Sîyâkî, Tahran, 1336.
- İbn Batûta, *İbn Batûta Seyahatnâmesi*, Çev. A. Sait Aykut, İstanbul, 2000.
- İbn Cubeyr, *Rihleti İbn Cubeyr*, Beyrut, (tarihsiz).
- İbn Havkal, *Sûretu'l-Arç*, Çev. R. Şeşen, 10. *Asırda İslâm Coğrafyası*, İstanbul, 2014.
- İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Nşr. A. el-Arnâvut, B. A. Ma'rûf, 15 cild, Beyrut, 2010.
- İbn Rusta, *Kitâbu'l-A'laku'n-Nefse*, Nşr. de Goeje, Leyden, 1892.
- İbnu'l-Cevzî, *el-Muntaẓam fî Târîhi'l-Mulûke ve'l-Umem*, Haydarabad, 1357.
- İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fî'l-Târîh*, Çev. A. Özeydın, A. Ağırakça, *İslâm Tarihi, İbnu'l-Esîr, el-Kâmil fî'l-Târîh Tercümesi*, 12 cild, İstanbul, 1987.

⁸⁹ İbn Batûta, I, s. 273-274. Kur'an-ı Kerim'de Alak Suresi'nin 16. ayetinde günahkârların perçeminden yakalanacağı belirtildiği için perçem kesmek tövbe ederek günahlarından dönmenin simgesi sayılmaktadır.

- İbnu'l-Ezrak, *Târîhu Meyyâfârikân ve Âmid*, Artuklularla ilgili kısımları Nşr. ve Çev. A. Savran, Erzurum, 1992.
- İbnu'l-Kalânîsî, *Zeyli Târîhu Dimaşk*, Nşr. H. F. Amedroz, Beyrut, 1908.
- İbnu'l-Nizâm el-Yezdî, *el-Uraza fî Hikâyeti's-Selçukîyye*, Nşr. K. Sussheim, Leiden, 1909.
- İbrahimov, A., Koçman, A., *Azerbaycan Coğrafyası*, İzmir, 1994.
- İdrîsî, *Nuzhetu'l-Muštâk fî İhtirâki'l-Âfâk*, Nşr. Heyet, *Opus Geographicum*, Napoli-Roma, 1970-78.
- İstahrî, *Kitâbu'l-Mesâlik*, Nşr. De Goeje, Leyden, 1873.
- Josaphat Barbaro, *Anadolu'ya ve İran'a Seyahat*, Çev. Tufan Gündüz, İstanbul, 2005.
- Kayhan, Hüseyin, "Azerbaycan Atabeyleri İldenizlilerin Yıkılışı", *Journal of History and Future*, April 2017, Volume 3, Issue 1, s. 239-255.
- _____, *Irak Selçukluları*, Konya, 2001.
- Köymen, Mehmet Altay, "Son Irak Selçukluları hükümdarı II. Tuğrul ve zamanı", *AÜFEFAD*, XIII, Erzurum, 1985, s. 215-234.
- Kudâme b. Cafer, *Kitâbu'l-Harac*, Nşr. M. J. De-Goeje, Leyden, 1889.
- Kurat, Akdes Nimet, *IV-XVIII. Yüzyullarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara, 1972.
- Lambton, A. K. S., "The internal structure of the Saljuq Empire", *CHI, V. The Saljuq and Mongols Periods*, Cambridge, 1968, s. 290.
- Marko Polo, *Marko Polo Seyahatnamesi*, Çev. Filiz Dokuman, İstanbul, (tarihsiz).
- Mez, A., *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti: İslâm'ın Rönesansı*, Çev. S. Şaban, İstanbul, 2000.
- Mirhond, *Ravzatu's-Safâ*, Çev. E. Göksu, *Ravzatu's-Safâ (Tabaka-i Selçukîyye)*, Ankara, 2015.
- Muhammed Avfî, *Lubâbu'l-Albâb*, Nşr. E. G. Browne, 2 cild, London, 1903.
- Mukaddesî, *Ahsenu't-Tekâsım fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, Ed. M. J. de Goeje, Leiden, 1906.
- Nâsır-ı Husrev, *Sefernâme*, Çev. A. Tarzî, İstanbul, 1994.
- Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-Nâme*, Nşr., Çev. M. A. Köymen, Ankara, 1999.
- Râvendî, *Râbatu's-Sudûr ve Âyeti's-Sûrûr*, Çev., A. Ateş, *Gönüllerin Rabatı ve Sevinç Alâmeti*, 2 cild, Ankara, 1957-60.
- Reşîdeddîn Fazlullah, *Câmiu't-Tevârîh*, Selçuklularla İlgili Kısımını Nşr. A. Ateş, 2. cild, Ankara, 1960.
- Samuel b. Yahya el-Mağribî, *Yahudiliği Anlamak*, Çev. O. Cilacı, İstanbul, 1995.
- Sibt İbnu'l-Cevzî, *Mir'atu'z-Zeman fî Târîhi'l-Âyan*, Haydarabad, 1951.
- Suyûtî, *Târîhi Hulefâ*, İng. Tr. H. S. Jarrett, Amsterdam, 1970.
- Sümer, Faruk, "Azerbaycan'ın Türkleşmesi tarihine umumi bir bakış", *Belleten*, XXI/83 (1957), s. 429-447.
- Tudela'lı Benjamin, Ratisbon'lu Petechia, *Ortaçağ'da İki Yahudi Seyyahın Avrupa, Asya ve Afrika Gözlemleri*, Çev. Nuh Arslantaş, İstanbul, 2001.
- Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul, 1980.
- Uluçam, Abdüsselam, *Irak'taki Türk Mimari Eserleri*, Ankara, 1989.
- Ya'kubî, *Kitâbu'l-Buldân*, Nşr. De Goeje, Leiden, 1860.
- Zekerîya Kazvînî, *Âsârü'l-Bilâd ve Abbâru'l-İ'bâd*, Beyrut (tarihsiz).

STATÜLERİ VE MAHİYETLERİ AÇISINDAN OSMANLI EKONOMİSİNDE BÜYÜK ÇİFTLİKLER (18. YÜZYIL)

Zafer Karademir*

Öz

Osmanlı imparatorluğunun iktisadi yapısı ağırlıklı olarak toprak üzerine inşa edilmiştir. Bu yapıda tarım ve hayvancılık genelde tımar düzeni içinde faaliyet gösterirken bu alanda kendi yatırımlarını yapmak isteyen özel girişimci kesimler de boy göstermişlerdir. Bu sivil gruplardan birisi de büyük çiftlik sahibi sermayedarlardır.

Bu makale, 18. yüzyılda Osmanlı coğrafyasında tarımsal ve hayvansal üretimin güçlü temsilcilerinden biri olan büyük çiftliklerin girişken sahiplerini ve onların çiftlik ünitelerinin genel niteliklerini incelemektedir. Çalışma, büyük çiftliklerin çalışanlarını, gelir ve giderlerini değerlendirmekte ve bu perspektiften genel üretim- tüketim düzeninin işleyişine katkılarını irdelemektedir. Makalede sınırları, sahipleri, statüleri, işlevleri belirlenebilmiş çiftlikler ele alınmaktadır ve çift ile sürülen küçük zirai alanları içeren, ticari olarak büyümeye müsait olmayan örnekler araştırmaya dâhil edilmemiştir. Araştırmanın ilgilendiği çiftlikler finansal olarak genişlemeye dönük faaliyetler içinde olan ve kâr amacı güden özerk ve özel olanlardır. Çalışmanın arşiv kaynakları Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde yer alan belgelerdir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Yeniçağ, Büyük Çiftlikler, İcrapılar

The Big Farms (Ciftliks) in the Ottoman Economy in Terms of Their Status and Natures (18th Century)

Abstract

The Ottoman Empire's economic structure was based on land; and within this structure, agriculture and animal husbandry were conducted within the tımar system, while the civil entrepreneurs who wanted to make their own investment also appeared. One of these civil groups was the capital-owners who possessed the big farms. With an investigation of the general features of these big farms, the study conceptualizes the çiftlik-owners as the economically strong agents in agricultural production and animal husbandry across the Ottoman lands. In this context, this study scrutinizes the workers,

* Doç.Dr., *Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü*, Kampüs, 58140, Merkez/Sivas, zkarademir@cumhuriyet.edu.tr

the incomes and expenses of the big farms and examines their roles in the production-consumption system of these units.

It focuses on the farms whose boundaries, owners, statues and functions were clearly identified. But at the same time it excludes the units with the limited amount of land plowed by a team of oxen which were not suitable for a commercial growth. In other words, the farms under study are autonomous or privately owned farms which were mainly profit-oriented and commercially driven enterprises. The primary sources of the study are the documents kept at the prime ministerial Ottoman archives.

Keywords: Ottoman, Early Modern History, Big Farms, Structures

Giriş

Osmanlı terminolojisinde “çiftlik” kelimesi bir çift öküz ile sürülen arazileri ifade eder.¹ Geleneksel Osmanlı kanunlarına, mesela 1653 tarihli Sofyalı Ali Çavuş Kanunnâmesi’ne, göre bir çiftlik ünitesi fiziksel olarak şöyle tarif edilir: “*Âlâ yerlerden 70-80 dönüm, evsât yerlerden 100 dönüm, ednâ yerlerden 100-150 dönümdür*”.² İncelenen yüzyıla ait olmak üzere, 1784 yılında Larende kazasında yaşanan bir ihtilaf sebebiyle kaleme alınan bir kayıta ise aynı oranlar sırasıyla 70-80/110/150 dönüm şeklinde tarif edilmektedir.³ Ancak zamanla bu şekilde küçük aile emeği ile tarım yapılan ünitelerden ziyade mülk sahibinin yedinde bulunan ve fiziki olarak daha büyük üniteler de çiftlik olarak ifade edilmiştir ki⁴; bu çalışmada konu edilecek olan örnekler bu ikinci yapıya uygun olanlardır. Daha açık bir ifadeyle burada incelenen çiftlikler, ticari gelir getirici yatırımlar şeklinde düşünülen, görece büyük işletmeler ya da o yönde yatkınlığı görülen birimlerdir.⁵ Bunların her zaman veya sadece tarla tarımı ile ilgilenmeleri de beklenmez.

Aslında Osmanlı terminolojisinde çiftlik tabirinin kullanımı söz konusu olduğunda sınırları çok belli bir tanımlamadan bahsedilemez. Dolayısıyla arşiv kaynaklarında veya başka terminolojilerde yer alan “çiftlik” kelimelerinin dikkatle değerlendirilmesi gerekir. Bununla birlikte sözü edilen kavramsal netliğin eksikliğine rağmen tarihsel metinlerde geçen çiftlik ifadeleri, kabataslak değil belirli bir anlamın karşılığı olarak kullanılmıştır. Pek çok örnekten birini anmak gerekirse; İstanbul Patrikliğinin, Piskopos Mukataası kapsamında yer alan ve Tırhala’da bulunan pek çok mali yapılanması içinde çiftlikler ile beraber bağ, bahçe, tarla, çayır, panayır, ayazma

¹ Halil İnalçık, “Çiftlik”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 8, İstanbul 1993, s. 313.

² *Sofyalı Ali Çavuş Kanunnâmesi*, (haz. Mithat Sertoğlu), Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1992, s. 8.

³ “*Dönüm dabi ortalama tûlen ve arşen 40 hatvedir (adımdır)*”, BOA, C.MF, 140/6975 (29 Zilkade 1198, 23 Aralık 1784).

⁴ Çağlar Keyder, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Büyük Ölçekli Ticari Tarım Var mıydı?”, *Osmanlı’da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, (ed. Çağlar Keyder & Faruk Tabak), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998, s. 1.

⁵ Keyder, a.g.m., s. 13.

(su kaynağı) ve değirmenler ayrı kaydedilmişti.⁶ Tarla ile çiftlik terimlerinin ayrı geçirilmesi bu iki bünyenin- en azından bu tarihte bu bölgede- birbirinden farklı alanları tanımladığına işaret ediyor.⁷ Bunun dışında “çiftlikler” diye zikredilen kısımlarda tarla tarımından başka kazanç sağlayan kaynakların tarif edilerek anlam genişlemesine gidilmesi de mümkündür. Bu manada çiftlikler söz konusu olduğunda tarla tarımı yapılan oluşumlar dışında veya ona ek olarak mesela hayvancılık alanındaki faaliyetler de akla gelmektedir. Dahası sosyolojik ve iktisadi değişimlerin neticesi olarak 17. yüzyıldan itibaren Osmanlı ülkesinde hayvancılığın giderek yaygınlaşması⁸ sürecinde çiftlik kelimesiyle kastedilen birimlerin hayvancılık ile alakası daha belirgin hale gelecektir. Bu durumda çalışanların sayıca artması, bunların profesyonelleşmeleri, çiftliklerin fiziki olarak genişlemesi ve mali kaynakların çeşitlenmesi gibi dönüşümler gündeme gelmiş, böylece başlangıçta tanımı verilen klasik çiftlik tabirinden iyice uzaklaşmıştır.

Çiftlikler üzerindeki tartışmalar daha çok bu birimlerin statüleri üzerinde yoğunlaşmış⁹, bu ayrıntının fazlaca önemsenmesinin neticesinde söz konusu üretim birimlerinin içyapıları pek gündeme getirilmemiştir. Oysa statülerin belirlenmesinde bu ayrıntıların desteği şarttır. Dolayısıyla bu çalışma, çiftliklerin mülkiyet mi tasarruf mu olduğu ya da batıdaki muadillerine ne derecede benzediği hususlarını önemsemekle birlikte bahsedilen iç dinamiklerin de en az onlar kadar önemsenmesi gerektiği savıyla meydana getirilmiştir. Açıkçası, finansal kaynakların ne şekilde çeşitlendirildiği, harcama kalemlerinin detayı, çalışanların kimlikleri çok ilgi çekmemiş gibidir. Osmanlı arşivlerinin tasnif ve kataloglama çalışmalarının ivme kazanması, söz konusu “iç” dinamiklere sıranın geldiğini haber vermektedir. Nitekim bu çalışmada, Başbakanlık Osmanlı Arşivlerinden elde edilen ve Avrupa’da büyük çiftliklerin oluşum süreci olarak tartışılan¹⁰, 18. Yüzyıla ait¹¹ arşiv belgeleri üzerinden

⁶ BOA, C.ADL, nr. 12/790 (22 Rebiülevvel 1199, 2 Şubat 1785).

⁷ Geleneksel olarak bazı çiftliklerin köylerin yanında kurulması onların köylerden ayrı birimler olabildiğine işaret eder. Daha erken dönemlerde Kefe’den örnekler için bkz: Gilles Veinstein, “XVI. Yüzyılda Karadeniz’in Kuzeyinde Steplerde Bulunan Osmanlı Kolonizasyon Çiftlikleri”, (çev. Yavuz Cezar), *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 43/1-4, Prof.Dr. S.F. Ülgener’e Armağan, İstanbul 1987, s. 84, 86. Öyle ki bir fermanla çiftlikler köylerden ayrılmıştır. *Aynı makale*, s. 88.

⁸ Wolf-Dieter Hutteroth, “Ecology of the Ottoman Lands”, *The Cambridge of Turkey*, (ed. Suraiya N. Faroqhi), Vol. 3, Cambridge 2006, s. 30.

⁹ Tartışmaların derlemesi için bkz: *Osmanlıda Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarrım*, (ed. Çağlar Keyder, Faruk Tabak), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998.

¹⁰ G.E. Mingay, “The Size of Farms in the Eighteenth Century”, *The Economic History Review*, New Series, Vol. 14, No. 3, (1962), s. 469.

¹¹ Bu yüzyıl Osmanlı ülkesinde büyük çiftliklerin daha belirgin şekilde ortaya çıkmaya başladığı dönem olarak tanımlanmaktadır. Konu hakkındaki değerlendirmeler için bkz: Traian Stoianovich, “Factors in the Decline of Ottoman Society in the Balkans”, *Slavic Review*, Vol. 21, No. 4, (Dec. 1962), s. 629; Robert Zens, “Provincial Powers: The Rise of Ottoman Local Notables (Ayan)”, *History Studies*, 3/3, (2011), s. 439; Halil İnalçık, “Çiftliklerin Doğuşu: Devlet, Toprak Sahibi ve Kiraçlar”,

mevcut sorulara ve tartışmalara dair izler takip edilmiştir. Kimi belgeler, çiftlikler hakkında dar kapsamlı veriler sunarken, bazı kayıtlar, bu mali yapıların hakikaten “büyük” olduklarını göstermek istercesine ayrıntılı verilere sahiptir. Gelir-gider dökümlerini içeren muhasebe kayıtları ya da işletme sahibinin ölümü/müsaderesi sonrasında tutulan terekeler¹², söz konusu birimlerin içyapıları ve bunların işleyişleri hakkında değerli ipuçları sunmaktadır. Tartışmaya öncelikle “büyük çiftlik” tabirinin muhtemel anlamları ile başlanabilir.

1. Fiziki Büyüklük Bakımından Büyük Çiftlikler

Osmanlı tarihi araştırmacıları tarafından sıklıkla kullanılan “büyük çiftlikler” ifadesi içerisinde yer alan “büyük” teriminin de aslında neyi kastettiği, hangi çiftliklerin büyük, hangilerinin küçük olduğu ya da bu ifade yerine başka nitelendirmelerin kullanılıp kullanılmayacağı hususu da çok sorgulanmış değildir. Aslında çiftliklerin büyüklüklerinin neye göre belirlenebileceği açık değildir. Büyük olan nedir ve bu örnekler küçük çiftlikten nerede ayrılırlar? Büyüklük ve küçüklük sıfatları sadece fiziki alanları mı ifade eder yoksa başka değişkenler de bu işletmelerin böyle nitelendirilmesinde etkili midir?

Aydınlatılmayı bekleyen meselelere dair mevcut araştırmaların katkısıyla genel bir çerçeve çizilebilmektedir. Örneğin McGowan’a göre¹³ 25-50 hektar arasındaki işletmeler küçük çiftlik olarak düşünülmektedir. Nagata’nın tespitlerine göre ise, Karaosmanzâde Hüseyin Ağa’nın “büyük çiftlikleri” ortalama 1000 dönüm ya da 90 hektardır.¹⁴ Bu iki tasvire dayanılacak olursa ortalama 50 hektara kadar arazileri olan çiftlikler küçük iken, bu rakamdan büyük değere sahip arazileri olanlar büyük çiftlik şeklinde düşünülebilir.¹⁵ Araştırmacılarca öne sürülen bu rakamlara isnat ederek, hemen bu çalışmada tespit edilen bir örneğe bakıldığında; tarla tarımı üzerine yoğun

Osmanlı’da Toprak Mülkiyeti ve Tarrım, (ed. Çağlar Keyder & Faruk Tabak; çev. Zeynep Altok), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998, s. 25-33.

- ¹² Tereke kayıtları nüfuzlu şahısların çiftlikler üzerindeki girişimci tavırlarının tespitinde bir hayli önemli yere sahiptir. Sadece bu kayıtların rehberliğinde dahi kişilerin ticari kaygılar taşıyıp taşımadıkları takip edilebilir. İkisi de 18. yüzyılın ikinci yarısında bu dünyayı terk eden nüfuzlu şu şahısların terekelerinin karşılaştırılması oldukça iyi bir örneklik teşkil ediyor. Yuzo Nagata & Feridun Emecen, “Bir Âyânın Doğuşu: Karaosmanoğlu Hacı Mustafa Ağa’ya Ait Belgeler”, *Belgeler*, XXV/29, (2004), s. 1-67; Saim Savaş, “Sivas Valisi Dağıstânî Ali Paşa’nın Muhallefâtı: XVIII. Asrın Sonunda Osmanlı Sosyal Hayatına Dâir Önemli Bir Belge”, *Belgeler*, XV/19, (1993), s. 249-292.
- ¹³ Bruce McGowan, *Economic Lift in Ottoman Europe. Taxation, Trade and the Struggle for Land, 1600-1800*, Cambridge University Press, 1981, s. 72. Yazar 17-18. yüzyıl Makedonya çiftlikleri için bu tanımlamayı yapıyor.
- ¹⁴ Nakleden: Gilles Veinstein, “Çiftlik Tartışması Üzerine”, *Osmanlı’da Toprak Mülkiyeti ve Tarrım*, (ed. Çağlar Keyder & Faruk Tabak; çev. Zeynep Altok), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998, s. 50. Barkan, Bulgaristan’da Türk beylerinin 200-250 hektar alanları kapsayan çiftliklerini kaydediyor ki bunları da söz konusu tanımlamalar ışığında büyük çiftlik saymak mümkündür. Ömer Lütfi Barkan, *Türkiye’de Toprak Meselesi Toplu Eserler 1*, İstanbul 1980, s. 796.
- ¹⁵ Tartışmalı olmakla birlikte, aynı tarihlerde İngiltere’de 300 dönüm (100 acre) yani 30 hektardan yukarısı büyük çiftlik olarak ifade edilmektedir. Bkz: Mingay, “The Size of Farms in the Eighteenth Century”, s. 470.

olarak eğilen işletmelerden olduğu anlaşılan Vezir Numan Paşa'nın¹⁶ Langaza'daki toplamda 1390,5 dönüm tarlaya sahip Büyük, Küçük ve Alacahitay çiftlikleri toplamda bir büyük çiftlik ünitesi sayılabilir.¹⁷

Konunun başında zikredilen geleneksel ve çağdaş tanımlamalar bir arada kullanıldığında, bir zirai alanın büyük çiftlik kategorisinde sayılabilmesi için Osmanlılarca kabul gören ve bir çift öküzle sürülebilen en değersiz arazilerden en az 7 tane olması gerekiyordu.¹⁸ Bu durumda kaba bir ölçümle yedi ailenin geçimlik arazisinin bir arada bulunmasıyla bir büyük çiftlik ünitesi meydana gelmiş oluyordu. Bir çiftlik yerden bir hane (çifhane) olarak ortalama 4-5 kişinin maişet kazandığı varsayılacak olursa, bir büyük çiftlikte ortalama 28-35 kişi arasında hane halkının geçimini sağladığı farz edilebilir. Yani kabaca bir büyük çiftlik ünitesinde ortalama 30 kişi yaşıyor ve/veya çalışıyor olmalıydı. Bu çıkarımlar kuşkusuz spekülatiftir. Ancak bir çiftlik sadece ziraat üzerinden gelir elde ediyor ise bir nebze anlamlı sayılabilir. Bununla beraber ziraat dışında ya da ona ek olarak başka alanlarda faaliyet gösteren ve bu işlevleri nedeniyle büyük statüsünde değerlendirilebilecek işletmeler de vardı. Dolayısıyla çiftliklerin toprak dışı yatırımları, sürekli ya da mevsimsel olarak çalışan hizmetkârların sayısı, yıllık ortalama ürün/vergi/gelir miktarları, bunların kaynaklarının çeşitliliği ya da başka kişi veya kurumlarla kurulan finansal ilişkiler ve varsa özel idarecileri ile bunların rolleri gibi değişkenler de aşağıda örnekleri görüleceği üzere tanımlamalar içinde yer almalıdır.

2. Statüleri Bakımından Büyük Çiftlikler

Çiftlik teriminin zamanla kendi içinde anlam genişlemesi yaşadığı ya da çiftlik diye ifade edilen birimlerin statü olarak kökenlerinin farklılaştığı görüldü. Bu çalışma kapsamında elde edilen 18. yüzyıl çiftlik örnekleri üzerinden hareket edilecek olursa; Osmanlı iktisat düzeninde devlet kontrolünden tamamen veya kısmen kopmuş ve ticari olarak genişlemeye müsait çiftliklerin farklı statüleri şöyle sıralanabilir:

2.1. Sahih Mülk Çiftlikler

İslam geleneğinde ve ona bağlı bulunan Osmanlı hukukunda bir şahsın, alınıp satılabilen ve miras bırakılabilen varidatına *sahib mülk* denir.¹⁹ Bilindiği üzere Anadolu ve Rumeli'de Osmanlı toprak düzeni ağırlıklı olarak tımar sistemi içinde örgütlenmişti. Bununla beraber imparatorluk idaresinin arazileri reayaya mülk olarak verme uygulaması (temlik) erken dönemlerden itibaren zorunlu hallerde ve sınırlı olarak uygulamaya konulan bir yöntemdi. İmparatorluk iktisadi hayatındaki

¹⁶ Köprülüzade Numan Paşa (ö.1719) olmalı.

¹⁷ BOA, HSK.d, 25779/2-4 (H. 1189, M. 1775/76). Çiftliğin ayrıca 75 dönümlük çayırı da bulunmaktaydı ki bu onun cesametini artıran bir başka değeri idi.

¹⁸ McGowan'ın verilerine ışığında 50 hektar araziden daha fazlası büyük çiftlik sınıfına giriyor ise, âlâ yerlerden 70-80 dönüm (yaklaşık 7-8 hektar) araziden en az 7 tanesinin bir büyük çiftliği oluşturması gerekir.

¹⁹ Vera P. Moutafchieva, *Agrarian Relations in the Ottoman Empire in the 15th and 16th Centuries*, New York 1988, s. 61.

çiftliklerden bazıları işte bu statüdeydi. Kişiler çiftliklerinin mutasarrıfı değil maliki idiler. Her ne kadar kimi araştırmacılar, çiftlikler tanımlanırken onların statüsünden ziyade, yoğunlaştıkları üretimin yapısı üzerinde durulması gerektiğini ileri sürse de²⁰ mülkiyet ile tasarruf hakkı arasındaki farkın, üretime etkisinin olmayacağı söylenemez. Çünkü daha fazla ticarileşmek ve devlet ile daha az karşılaşarak pazara yönelmek üretim düzenini doğrudan etkileyen unsurlardandır. Daha açık bir ifadeyle, özel mülkiyetin tarımsal gelişme ve sermaye birikimi ile doğru orantılı olduğu bilinen bir gerçektir.²¹

Çiftliklerin tanımlandığı arşiv kayıtlarının ifadelerinde bazen özel mülk statüsünün açık olduğu görülür. Örneğin borçlu olarak hayata veda eden nüfuzlu kimselerin, varisleri ile yapılan anlaşmaların kayıtları çiftliklerin hukuki konumlarının ne olduğunun ortaya çıkarılması bakımından bilhassa mühimdir. Zira borçlu olarak ölen şahısların uhdesindeki çiftliklerin tasarruf mu yoksa mülkiyet mi şeklinde tasarlandığı bu belgelerde daha net görülebilmektedir. Bir zamanlar Ohri mutasarrıfı olan Salih Paşa ölümü sırasında devlete borçlu bulunduğu için, aslında onun mülkiyetinde olan aynı kazadaki Celeboğlu Çiftliği'ne devlet el koymuş, yapılan bir müzayede sonrasında 1500 kuruş ödeyerek çiftliği yeni sahibi olan Hatibzâde Esad Efendi bu esnada bir *mülkenâme* elde etmişti.²² Yine Mora âyânından Osman Bey, Mora'da bulunan dört adet çiftliğini borcuna karşılık olmak üzere Fransız tacirlerden birine 12 yıllığına kiraya vermiş, beş yılın sonunda -kendisi ölmeden altı ay önce- bir başkasına satmıştı.²³ Bu satış onun söz konusu çiftliklere malik olduğunun açık bir kanıtıdır. Hatta hassa kilercilerden birinin satışlara itiraz etmek suretiyle, gelir getirici gayr-i menkullerin *harbî* statüsündeki kişilere satışının/kiralınmasının şer'ın ve örfen kanun dışı olduğunu iddia ederek²⁴ kendisinin talip olması da bu savı destekler niteliktedir. Aydın vekili Cihanzâde isimindeki bir memurun borçlu şekilde ölümünden sonra, kalan malları ve çiftlikleri borcuna karşılık sayılırken de bu çiftliklerin onun mutlak mülkü olduğu açıkça belirtilmekteydi.²⁵ Hatta bu çiftlikler çocukları için bırakılmak istenmiş, ancak borcuna karşılık mal varlığı o kadar yetersiz kalmıştı ki özel elbiselerinin dahi satılması gündeme gelmişti. Burada şahsın içine düştüğü zor durumdan daha önemli olan, çiftlikler ile özel elbiselerin mali açıdan aynı statüde, özel mülk olarak değerlendirilmesidir.

²⁰ Tosun Arıcanlı, "19. Yüzyılda Anadolu'da Mülkiyet, Toprak ve Emek", *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Tarım*, (ed. Çağlar Keyder & Faruk Tabak; çev. Zeynep Altok), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998, s. 138.

²¹ Halil Cin, *Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması*, Selçuk Üniversitesi Yayınları, Konya 1992, s. 94.

²² BOA, C.ML, nr. 560/23000 (29 Cemaziyelahir 1177, 4 Ocak 1764).

²³ BOA, C.ML, nr. 561/23017 (12 Cemaziyelahir 1178, 7 Aralık 1764).

²⁴ Sultan III. Mustafa devrinde (1757-1774) yabancı tebaaya gayr-ı menkul satışı yasaklanmıştı. Baron Joseph Von Hammer Purgstall, *Büyük Osmanlı Tarihi*, VII, Milliyet Yayınları, İstanbul 2010, s. 2292.

²⁵ BOA, C.ML, nr. 548/22509 (13 Receb 1190, 28 Ağustos 1776). Hatta alacaklıların çiftliklerde iskân edilmeleri şartıyla bu araziler kendilerine geri verilmişti. Devlet için her iki tarafın da gönlünün alınması ve üretim düzeninin sürdürülmesi önemliydi.

Osmanlıların resmi yazı geleneğinde çiftlikler hakkındaki kayıtlar her zaman böyle net değildir. Bazı kayıtlarda çiftliklere hükmeden kişilerin buna malik mi yoksa mutasarrıf mı oldukları tespit edilememektedir. Ancak terminolojik izler takip edildiğinde anlamlı verilere ulaşmak mümkündür. Örneğin Belgrad muhafızı Vezir Mehmet Paşa'nın vefat etmeden önce, Yenişehir'deki çiftliklerini kızlarına “*değer babaları ile kasr-yed*” etmesi²⁶ onun bu çiftliklere malik olabileceğini göstermektedir. Yine çiftlik sahiplerinin onlar üzerinde diledikleri şekilde tasarrufta bulunabilmeleri de mülkiyet üzere işletildiğinin göstergelerinden birisi olabilir. Kadın efendilerden birinin Çöke nahiyesinde Hasanağa köyündeki çiftliğini 15 adet büyükbaş ve tarımsal aletleri (çifte demiri, saban, balta gibi) ile H. 1136/M. 1723-1724 yılında bir girişimciye senelik surette kiralaması da bu yönde değerlendirilebilir.²⁷ İltizam şeklindeki bu anlaşmaya göre işletmeci, karşılığında 100 kile buğday verecekti. Eğer yavrulama sonucunda hayvan sayısında artış olursa sonradan doğanlar onun olacak, eksilme olursa karşı tarafa tazmin edecekti. Antlaşma bittiğinde mültezim, hayvanları ve alet-edevatı geri teslim edecekti. Bu gerçekten küçük bir iltizam sözleşmesi örneği idi ve işletmeci ağırlıklı olarak buğday üretimi ile ilgilenecekti. Koşum hayvanı olarak belki mandaları kullanacaktı ve dışı olanlardan da kendi tüketimi için hayvansal gıda elde edebilecekti. Bu hukuki süreç çiftlik sahibinin, işletmesini dilediği gibi kullanma hakkına sahip bulunduğuna işaret etmektedir.

2.2. Mülk/Yarı Mülk Tımar Çiftlikler

Önemli bir kısmı zirai alanlardan oluşan çiftliklerin bazıları tımar sistemi içerisinde örgütlenmişti. Ancak bu bölümde incelenen örnekler klasik tımar düzeninin finansal olarak sınırlayıcı örneklerinden uzaklaşmaya başlayan ve kimi zaman mülkiyet ya da yarı mülkiyet hakkını yansıtan özellikler gösteren çiftlik üniteleridir. Yani gerçekte tımar sistemi içinde devletin elindeymiş gibi görünen bazı çiftlik ünitelerinin mülk ya da yarı mülk olarak şahıslara devredildiği anlaşılmaktadır.²⁸ Kimi araştırmacılar tarafından²⁹ da yarı-mülk denilebilecek surette çiftliklerin nüfuzlu

²⁶ BOA, HAT, nr. 20/925 (29 Zilhicce 1195, 16 Kasım 1781).

²⁷ BOA, TSMA.d, nr. 6553.

²⁸ Bu durum İnalçık ve Barkan modellerine uygundur. İnalçık'ın tanımı şu şekildedir: “*Osmanlı padişahları 14. ve 15. yüzyıllarda köyleri veya çiftlikleri nüfuzlu şahıslara büyük tımarlar şeklinde verebiliyorlardı. Bu gibi uygulamalarda çiftlik bir arazi ölçüsü değil padişah tarafından verilmiş bir şahsî mülkî ifade edecek mahiyet kazanmıştı. Meselâ Paşa sancağına ait 1455 tarihli bir defterde aralarında saray bekîmi Mehmed Şirvânî ve padişah hocası Seydi Ahmed'in de bulunduğu birçok önde gelen nüfuzlu şahsiyete mülk tımarların çiftlik ismiyle (ber-vech-i çiftlik) verildiği görülmektedir. Bu gibi çiftlikler doğrudan mülk olarak da (ber-vech-i mülkiyet) verildi. Bunların gelirleri ise genellikle şehirlerde yaşayan sahipleri tarafından toplu bir meblağ karşılığı kira yoluyla (mukataa) toplanırdı.*” İnalçık, “Çiftlik”, s. 314. Barkan ise Çiftlik maddesi içinde açtığı Büyük Zirai Mülk ve İşletme Çiftlikleri başlığında; “*sipahi tımarlarından farklı olarak sahiplerinin mülkî olan tımarlar veya askeri vazife ve mükellefiyeti olan mülk topraklar vardı*” demektedir. Ö. Lütfi Barkan, “Çiftlik”, *İslam Ansiklopedisi*, III, MEB Yayınları, Eskişehir 1997, s. 395. Her iki örnekte bahsedildiği üzere burada da tımar dâhilindeki arazilerin statülerinin, mülk toprakların tasarruf hükümlerine yaklaştırılması söz konusudur.

²⁹ Veinstein, yarı-mülkiyet kavramını kullanıyor ve bunu malikâneler için öneriyor. Bkz: Veinstein, “Çiftlik Tartışması Üzerine”, s. 47, 48.

devlet adamlarına teslim edildiği kabul edilmektedir. Bu tipteki çiftliklerde sahib-i arzın onayı gerekiyordu ki bu aslında tımar bir arazinin neredeyse tümüyle temellükü şeklinde hayata geçirilen ve pek de yasal olmayan bir uygulamaydı.³⁰ Bir örnek vermek gerekirse; aslen zaim olan Mesud bin Ali Ağa ismindeki bir girişimcinin H.1163/M. 1750-1751 yılına ait gelir-gider kaydında zeameti gelirleri dışında ayrıca çiftlik varidatının kaydedilmesi bu arazilerinin (ya da en azından gelirlerinin) tımar kapsamı dışında bırakılan özel mülkü olduğunu akla getirmektedir.³¹ Benzer şekilde İzmir’de Zaim İsmail Bey isminde bir müteşebbisin zeameti bünyesinde berat ile tasarrufunda olduğu Suğla Sancağı’nda Akçaşehir nahiyesinde Gömnos (Gümenos?) köyü sınırlarındaki Gömnos Çiftliği H. 1188/M. 1774-1775 senesinde sahib-i arzın izniyle tapu karşılığında bir başkasına ferağ ve tefviz edilmişti.³² Zirai arazileri de olan söz konusu çiftlik üniterlerinin zaimin iktisadi iştirakinin bir parçası olmakla birlikte, zeametinin diğer kısımlarından bağımsız olarak ikinci kişiye tasarruf hakkını devredebilmesi, bu kısmın yarı mülk gibi kabul edildiğine işaret etmektedir. Verilen örneklerden hareketle Osmanlı geleneğinde eskiden beri var olan *mülk tımarlar*³³ ya da *mukataalı çiftlik* geleneğinin bu sıralarda da devam ettirildiği görülmektedir.

Konuya daha karmaşık bir örnekle devam edilecek olursa; Eski Edirne valilerinden Moralı Hacı Ali Paşa’nın tereke kaydı tutulurken, muhtemelen devlete olan borcu nedeniyle³⁴, çiftliklerine ve içindeki gayr-i menkuller ile hınta başta olmak üzere mahsul ve tohumlarına el konulmuş, ardından bunlar halka açık müzayedeler neticesinde başkalarına satılmıştı. Alıcılarının da nüfuzlu kimseler olduğu gözden kaçmayan bu satış işlemlerinde mülkiyeti açıkça sabık valinin uhdesinde olan çiftlikler elden çıkarılırken pek zorlanılmamış; ancak araya tımarlı sipahinin de girdiği Tirepoliçe’deki Şeyh Çiftliği’nin satışında sorun yaşanmıştır. Çünkü Ali Paşa’nın tasarruf hakkını sahib-i arz marifetiyle hanımına devrettiği bu çiftliğinin hiçbir talibi çıkmamıştır. Buna karşılık böyle bir devrin söz konusu olmadığı diğer çiftliklerin zengin kimselerce satın alınması mühimdir. Bu durum diğer arazilerin mutlak mülk olabileceği yönündeki kanaatleri güçlendirmektedir. Sahib-i arzın bağlantısı, tabi varsa, mümkün olduğunca aşgari seviyeye indirilmiş gibidir. Yine paşa hayatta iken tüm bu emlak ve arazilerini kendisi işletmeyip ayrıca iltizama vermiş olması³⁵

³⁰ Veinstein, “Çiftlik Tartışması Üzerine”, s. 41.

³¹ BOA, TSMA.d, nr. 7610 (10 Cemaziyevvel 1164, 6 Nisan 1751). Kazası tespit edilemedi.

³² BOA, AE.SABH. I, nr. 32/2410 (29 Cemaziyelahir 1198, 20 Mayıs 1784). Tefviz ve ferağ uygulamaları aslında miri arazinin tasarruf hakkının devredilmesi şeklinde tanımlanır. Cin, *Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması*, s.97, 166. Ancak burada örnekleri verilen uygulamaların kira akdinden çok neredeyse özel mülkiyet hukukuna bürünmüş bir yapıda oldukları söylenebilir. Benzerlik için bkz: Cin, *Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması*, s. 108/b maddesi.

³³ Karşılaştırınız: Cin, *Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması*, s. 78.

³⁴ “*Miri ile hesabları olduğuna binaen*”. BOA, C.ML., nr. 308/12572 (26 Cemaziyelahir 1152, 30 Eylül 1739).

³⁵ En azından H.1151 (M.1738-1739) ve H.1152 (M.1739-1740) senelerinde bir mültezimin elinde olduğu anlaşılıyor.

varidatını dilediği gibi kullanabildiğine, dolayısıyla onlara mutasarrıf olmaktan ziyade malik olduğuna işaret etmektedir.

2.3. Köy Çiftlikler (Çiftlik-Köyler)

Avrupa iktisat tarihinde önemli yeri bulunan plantasyon³⁶ ve bunun benzeri işletmelerin Osmanlılarda da var olduğuna yönelik iddialar daha önce araştırmacılar tarafından dile getirilmiştir. Bu tür işletmelerin yer aldığı iktisadi alanların “çiftlik-köyler” şeklinde adlandırılması³⁷ aslında onların büyüklükleri konusunda fikir vermekte, bir ya da birkaç köyün arazisini kapsayacak derecede geniş arazilerin yekpare bir mali ünite olarak kabul edildiğine dair ipuçları sunmaktadır.³⁸ Bir başka ifadeyle bazı köylerin hem karye hem de çiftlik şeklinde adlandırıldığı görülmektedir. Aslında bu adlandırmanın tercih edilmesi imparatorluk kâtiplerinin bir tercihi olamayacak kadar önemlidir. Bilhassa Rumeli’de 18. yüzyılda daha belirgin şekilde görülen ve ticarileşme gayesinin baskısıyla, sulama tekniklerinin ilerlemesinden fiziksel olarak büyümeye kadar pek çok alanda gelişme gösteren çiftlik-köyler³⁹ ya da köy-çiftlikler şeklindeki oluşumların sınırları resmi olarak belirlenmiş durumdaydı. Bu ünitelerin statü olarak tımar sistemi içinde mi yoksa iltizam ya da benzeri şekillerde özerkleştirilmiş surette birilerine teslim edilmiş yapılar mı olduğu hususları çok açık değildir. Ancak bu tarzdaki çiftlik köylerin mülk kapsamında olamayacağı açıktır. Eğer bireysel olarak şahısların uhdesine verilmiş iseler, burada izin verilen hak muhtemelen mülkiyet değil tasarruf hakkıdır. Dolayısıyla sermaye birikimi, gelir getirici alanlara bağımsız yönelme ya da ticari olarak büyüme gibi aslında büyük çiftliklerde olması gereken özelliklerin bu ünitelerde yer alması ihtimali çok düşüktür. Yine de bu düşük ihtimal çalışma içinde onların da değerlendirilmesini gerektirmiştir.

2.4. Mülk Statülü Vakıf Çiftlikler

Osmanlı iktisadında vakıfların rol almadığı alan hemen hemen yok gibidir. Bu manada gerek öz ihtiyaçlarını karşılamak gerekse kâr amaçlı yatırım suretinde olmak üzere çiftlik sahibi veya mutasarrıfı olan pek çok vakıf vardı. Büyük çiftlik işleten vakıfların mali bakımdan da görece büyük vakıflar olduğu iddia edilebilir. Ayrıca eski

³⁶ Bu tür çiftlikler en genel haliyle; tek bir ürün üzerinde yoğunlaşma (monokültür) eğilimi gösteren, çiftlik sahibinin konağı ve onun etrafında kümelenen pek çok müstemilatı içeren, kira anlaşmaları başta olmak üzere gelişmiş finansal ilişkileri bulunan ticari üniteler olarak tarif edilebilir. Bkz: İnalçık; “Çiftliklerin Doğuşu...”, s. 25. Bu işletmelerin toprak, işgücü ve sermaye bakımından tartışıldığı bir çalışma olarak ayrıca bkz: Dale Tomich, “Rethinking the Plantation: Concepts and Histories”, *Review* (Fernand Braudel Center), Vol. 34, No. 1/2, Rethinking The Plantation: Histories, Anthropologies, And Archaeologies, (2011), s. 15-39.

³⁷ İnalçık; “Çiftliklerin Doğuşu...”, s. 25.

³⁸ Bir belgede [BOA, C.EV, nr. 464/23480 (29 Zilhicce 1194, 26 Aralık 1780)] çiftlik diye geçen Kabaklı, Kılıç Halil ve Davudlu çiftliklerinin, bir başka yerde (BOA, C.EV, nr. 548/27663) karye şeklinde ifade edilmesi, aslında bazı köylerin çiftlik olarak anıldığını dolayısıyla tüm köyün çiftlik ünitesi halinde organize edildiğini gösteriyor.

³⁹ İfade Traian Stoianovich’e aittir. “Land Tenure and Related Sectors of the Balkan Economy, 1600-1800”, *The Journal of Economic History*, Vol. 13, No. 4, (Autumn, 1953), s. 403.

Şeyhülislamardan Minkarizade Ahmed Efendi'nin (ö.1741)⁴⁰, asıl merkezi Eyüp'te olan vakfının⁴¹ çiftliklerinin Eğriboz sancağında yer alması örneğindeki gibi, vakıfların merkezi ile çiftliklerinin aynı bölgede yer alması gerekmiyordu. Dolayısıyla yatırım sahalarının dar alanları içermediği de söylenebilir.

Osmanlı toprak düzeninde yer edinmiş farklı sistemlerin bir araya geldiği örneklerden biri olan bu son örnekteki vakıf, çiftlikler ile vakıfların statülerini daha net görebilmek adına yakından incelenmeyi hak ediyor. Cizye ve avarız başta olmak üzere temel vergileri ödemekle yükümlü reaya ile meskûn olan vakfın çiftlikleri buğday üretimi üzerinde yoğunlaşmıştı. Reayanın vergilerini toplamada cizyedar ve ayanlar rol alırken bunların haddinden fazla vergi talep etmelerine müsaade edilmemeye çalışılıyordu.⁴² Vakfın bünyesindeki çiftliklerden biri olan Mornek? isimli çiftlikte buğday, arpa, bakla, nohut, üretimi yanında hayvancılık da iktisadi gelir alanıydı ve çalışanları, ağılları ve otlaklarıyla tam bir çiftlik şeklinde çalıştırılmaktaydı.⁴³ Çiftliğin gelirlerine ortaklık hükmünde; vâkıf, mültezim ve sipahi gibi üç farklı roldeki temsilcinin el koyması söz konusu üretim ünitesinin farklı statüde birimleri bir arada tuttuğunu gösteriyor. Nitekim bahsi geçen vakfın *havas-ı hümayun mülbakatından* şeklinde tanımlanması bu işletmenin –en azından bir kısmının– aslında saray kontrolünde üretim yapmakta olduğunu haber vermektedir. Bu durum, çalışanlardan⁴⁴ ve üreticilerden haksız vergi almanın önüne geçiyor, ancak ne yazık ki büyümenin temel şartlarından biri olan daha fazla üretme kapasitesinden mahrum bırakıyordu.

Şeyhülislam Ahmed Efendi'nin vakfının Eğriboz sancağında Kızılcahisar kazasındaki çiftliklerinin ise kendisi hayatta iken ona temlikname ile verildiği anlaşılıyor. Bunlar *canib-i miriden berveh-i mülkiyet vâkıfa bey* olunmuştu. Bu mülkiyet daha sonra vakıfnameye de kaydedilerek tescil ettirilmişti. Hatta bu dört çiftlikten Morink (Mornek?) isimli çiftliğin (köyün) kaydının defterhaneye (tevki kalemine) bildirilmemesi, bu çiftliğin statüsünü tartışılır hale getirmiş ve dolayısıyla temlik de olsa bunun merkezi kayıtlara girmesi gerekiyordu. Yine söz konusu çiftliklerin mülkiyet üzere teslim edilmesinde *havas-ı humayundan ifraz* olmasının temel neden olarak belirtilmesi de kayda değer. Zira devletin pek de hoşlanmadığı temlik uygulamasına, en azından fazlalık ortaya çıktığında müsaade ettiği anlaşılıyor.⁴⁵ Ayrıca temliğin belli bir ücret karşılığında verilmesi de burada gerçek bir satış olduğunu, çiftliğin hibe edilmediğini gösteriyor. Dolayısıyla bu örnek, vakıf kapsamındaki çiftliklerin daha ayrıntılı incelendiğinde statü bakımından farklılaşabileceğine işaret etmektedir. Benzer şekilde Sofya'da kendi adıyla vakıf

⁴⁰ Damatzade Ebulhayr Ahmet Efendi.

⁴¹ Vakıf Şeyh Murad Efendi Hangahı ve Türbesi adına hizmet etmektedir.

⁴² BOA, C.EV, nr. 50/2458 (17 Safer 1195, 12 Şubat 1781).

⁴³ BOA, C.EV, nr. 489/24703 (29 Muharrem 1190, 20 Mart 1776).

⁴⁴ Vakfın bünyesindeki tarımsal arazilerden elde edilen bakla ve nohut gibi mahsulâtın elle toplandığı (yolunduğu) belirtiliyor. Bu işi yapanlar arasında mevsimlik işçilerin varlığından bahsedilebilir.

⁴⁵ BOA, C.EV, nr. 641/32334 (29 Zilhice 1199, 2 Kasım 1785).

kurmuş olan Mustafa Bey ismindeki bir hayır sahibinin yine kazaya bağlı bir köydeki çiftliği, vakıfnamesi gereği neredeyse iki asırdır kira ile çalıştırılıyordu. Üstelik kiracıların iddiasına göre burası elinde mevcut bulunan ve devlet tarafından verilen “vakıf mülkname” ile işletilmekteydi.⁴⁶

Vakıfların kimlikleri ile işlettikleri çiftliklerin hukuki statüsü arasında bir ilişki olduğu söylenebilir. Bu anlamda yüksek rütbeli devlet adamlarına tahsis edilenlerinde, ümera lehine düzenlemelere imza atıldığı anlaşılmaktadır. Bu manada eski sadrazamlardan Nasuh Paşa'nın (ö. 1614) vakfına ek gelir getirmesi açısından, Karahisar Nallu kazasındaki çiftliklerinden Kethüdaköy isimli köydeki çiftlik, padişahın lütfü ile kendisine *mülk* verilmişti.⁴⁷ Burada işletilen yöntem, devlet tarafından verilen mülk çiftliğin daha sonra mâlik tarafından vakfedilmesi şeklindedir. Padişah izniyle mülk verilen, ardından vakıf akarı haline dönüştürülen bu tarzdaki çiftlikler, yabancı müdahalesine karşı daha güvenilir bir statüye kavuşturulmuş oluyordu.⁴⁸ Ayrıca bu çiftliklerin kiraya verilerek işletilmesi sisteminden, üretim düzenine katkısı nedeniyle devlet, gelirden dolayı vâkıf ve işlettiği için de kiracılar kazançlı çıkıyordu.

Bu temliknamelere rağmen vakıfların çiftliklerine el koymaya çalışanların varlığı, söz konusu statülerin kimi zaman tartışmalı hale geldiğini ya da getirildiğini göstermektedir. Yasal boşluklardan ya da merkezi hükümetin kontrolünden kurtulan kişiler, vakıf çiftliklerine türlü sebeplerle el koymaya çalışırken, elbette kendi gerekçelerini hazırlıyorlardı. Bu konuda çiftlikler ve arazilerinin zaman içinde yaşadığı olumsuz değişimler, onlarda gözü olan kişilerin harekete geçmeleri için yeterli bir sebepti. Arazilerin boş ve atıl kaldığını (mahlûl) iddia ederek kendi tımar toprağına katmak isteyen sipahiler böyle bir motivasyonla hareket ediyorlardı. İstanbul merkezli Sirkeci Emir Hacı Zaviyesi'nin Yoros nahiyesindeki (Kocaili livasına bağlı) Emir Hacı Çiftliği'ne, çevredeki sipahilerden Mustafa isimli birinin müdahalesi buna örnek verilebilir.⁴⁹ Sipahinin arazisinin sınırlarını tam ispat etmekte sıkıntı çekmesi, elini bir hayli zayıflatmıştı. Yine eski kayıtlarda üzerinde hak iddia ettiği çiftliğin öteden beri aslında kimsenin tasarrufunda görünmediği de imparatorluk kayıtlarının ayrıntılarında ortaya çıkmıştı. Sipahinin öz nüfuzuyla elde etmek istediği araziler, dönem 18. yüzyıl olsa bile, devletin sıkı tahrir geleneğine bakılınca eline geçememiş, sonradan divan kalemlerinden elde ettiği berat ise hukuken geçersiz sayılmaktan (terkin edilmekten) kurtulamamıştı. Mevcut kayıtlar vakfı da desteklememi, ancak yine de yerinde yapılan resmi incelemelerde şahitlerin ifadesiyle, sözü geçen çiftliğin bulunduğu yerdeki arazilerin vakfın tasarrufunda olduğu anlaşılmıştır. Böylelikle

⁴⁶ BOA, C.EV. nr. 387/19628 (Evasıt-ı Ramazan 1191,19-29 Şubat 1777).

⁴⁷ BOA, C.EV, nr. 366/18577 (29 Zilhicce 1130, 23 Kasım 1718).

⁴⁸ İnalçık'ın bahsettiği (Çiftliklerin Doğuşu...”, s. 19) miri arazilerin mülkleşmesi yönündeki gelişmelerin vakıf çiftlikler yoluyla da yürütüldüğü anlaşılıyor.

⁴⁹ BOA, C.EV, nr. 615/31041 (19 Şevval 1120, 1 Ocak 1709).

çiftliklerin statülerinde kanun dışı uygulamalara müsaade edilmeyeceği gösterilmiş oluyordu.

2.5.Tımar- Vakıf Ortaklığında Çiftlikler

Kimi vakıflarda başka sistemler de kullanılmaktaydı. Çiftlik maliki imiş gibi görünen vakıflar, bu statülerine rağmen resmi mekanizmanın kontrolünden koparılmayacak şekilde başka bağlarla kontrol edilebilmekteydi. Örneğin İstanbul menşeli Şeyh Emir Buhari Zaviyesi'nin Hayrabolu (Vize'ye bağlı) kasabasındaki çiftlikleri, sık aralıklarla yenilenmesi gereken beratlarla zaviyedarına teslim ediliyor ve zaviyeye gelir sağlayan üç adet çiftlikteki gelirler devlet ile birlikte paylaşıyordu.⁵⁰ Yaklaşık on beş yıllık süreçte üç kez beratların yenilenmesi şeklinde beliren bu sıkı müdahaleci tavırdan kaçınmak neredeyse imkânsızdı. Çünkü devlet her şeyi kayıt altına alıyordu ve bu kayıtlar (Baş muhasebe defterleri, icmal ve mufassal kayıtlar) resmi kanadın elini olabildiğince güçlendiriyordu. Bir yıl sonrasında çiftliklerin statüsünün tartışma konusu olması tarihsel bilgi açısından oldukça faydalı olmuştur. Zira bu örnekte bahsedilen çiftlikler zaman içinde reayasının azalması nedeniyle atıl kalmaya yüz tutmuş ve bunların hukuki statülerinin değiştiğini uman bazı kişiler vakfın mukataası kapsamındaki bu üretim ünitelerinin arazilerine sahip çıkmaya kalkışmışlardır. Neyse ki üç çiftliğin de vakfın akarı içinde yer aldığı defterhaneden geçilen derkenarla tespit edilmesi ihtilafa son noktayı koymuştu.⁵¹ Bu akar klasik vakıf düzeninden farklıydı. Bahsedilen çiftlikler bir mülk olarak değil adeta icare usulü ile sadece tasarruf hakkının devredilmesi yoluyla işletilmekteydi.⁵² Çünkü bu çiftlikler Haslar mukataası kapsamında⁵³ üretim faaliyetlerini yürütüyorlar ve devlete belli miktarlarda ödemeler yapıyorlardı. Ancak gelirlerin bir kısmı ile zaviye fukarasının iâşesi sağlanıyordu. Bu uygulama adeta malikâne-divani sisteminin bu yüzyıla uyarlanmış şekli gibiydi. Çiftliklerin mahsulâtından toplanan *miriye aid rüisümların* da bulunması⁵⁴ bunu açıklar niteliktedir.

⁵⁰ BOA, C.EV, nr. 464/23480 (29 Zilhicce 1194, 26 Aralık 1780).

⁵¹ BOA, C.EV, nr. 548/27663.

⁵² Kuşkusuz icare sistemi ile çiftliklerin işletilmesi sadece resmi kaynaklı olan örneklerde değil sivil örneklerde de hayata geçirilen bir uygulamaydı. Bu sistem birkaç çiftliği ve müstemilatı elinde bulunduran ama bunların tümünü işletme şansı veya gücü olmayan girişimciler için daha cazip olmalıydı. Örneğin Arnavud İsmail Paşa'nın hanımına kalan sonra onun da ölümüyle kaydı tutulan Avlonya'daki çiftliklerinin bir kısmı Evasıt-ı Muharrem 1182 (28 Mayıs-7 Haziran 1768) tarihli bir kayda göre çiftçi bulunamadığından atıl kalmış, kimi kışlaklar çalıştırılmaz olmuştu. Bunların bazısının icare usulü ile işletilmesi halinde mahsul alınacağı aynı kayıta ifade edilirken, emek yetersizliği ve ilgisizliğin üretime sekte vurduğu görülüyor. BOA, TSMAD., 4471. Bu örnekte çiftlik ünitelerinin tüm müstemilat örneklerini (çiftlik-kışlak-bahçe-bostan-çayır-değirmen-ambar) görmek mümkündür. Veinstein ilginç bir şekilde, müstakil kışlakların da hayvancılık yanında tarım yapılması bakımından çiftliklerle benzerliğine dikkat çekerek, bu birimlerin de aslında aynı statüde olabileceğine işaret ediyor. "XVI. Yüzyılda Karadeniz'in Kuzeyinde...", s. 91.

⁵³ BOA, C.EV, nr. 464/23480.

⁵⁴ BOA, C.EV, nr. 642/32387.

Benzer başka bir örnek Hızır Bey Vakfı'na aittir. Devrek (Zonguldak) kazasında yer alan ve kazanın imar ve iskânında çok büyük katkısı olduğu bilinen Hızır Bey Vakfı'nın akarata içinde Süleyman Hoca çiftliği de yer almaktaydı.⁵⁵ Büyük sayılabilecek bir vakıf içerisinde olduğu anlaşılan bu çiftliğin aslında tımarlı sipahi Süleyman'ın ismiyle anılması bu araziyi onun tımar dâhilinde işletmiş olabileceğini gösterir.⁵⁶ Bu bilgilerin yer aldığı arşiv kaydının tutulmasına sebep olan Mehmed ismindeki şahıs, kendisinin vakıf bünyesinde olan ve beratla sahibi (mutasarrıfı) olduğu araziye Süleyman adında bir şahsın haksız yere el koyduğunu iddia etmiştir. Bu iddia vakıf-çiftlik-tımar arazisi kavramlarının nasıl da iç içe geçtiğini gösteriyor.⁵⁷

Son örnekler bazı arazilerin tımar sistemi ile vakıflar arasında müştereken işletildiğini göstermektedir. 1784 yılında Larende kazasında yaşanan bir ihtilaf sebebiyle kaleme alınan bir kayıt bu konuda hukuki kargaşanın daha netleşmesini sağlar niteliktedir.⁵⁸ Kaza merkezinde kurulan Emir Musa bin İsa Vakfı'nın aynı kaza sınırlarında yer alan Davudlar köyündeki arazilerine- belgenin ifadesiyle çiftliklerine-başkaları el koymaya kalkınca çiftliklerin sınırlarının, eski defterlere yansıyan bilgiler ve bölgeyi iyi bilenlerin yardımıyla ortaya çıkarılması sayesinde müdahalelerin önüne geçilmişti. Burada bahsedilen "çiftlik yerler" aslında Davudlar köyünde bulunan topraklar olup buralardan elde edilen mahsullerin öşür ve kovan vergisi vakıf ve (mustahfız tımarı kapsamında) bir tımarlı sipahi tarafından paylaşılırken, bazı vergiler ise tamamen ikiye ayrılmıştı. Boya öşrü sadece vakfa ait iken, resm-i tapu ve deştbanı vergileri sadece tımarlı sipahinin gelir kalemi arasında sayılmaktaydı. Dolayısıyla bu örnekte de adeta malikâne- divanı sisteminin devamı şeklinde düzenlemeye gidilmiş, vakıf-tımar ortaklığında bir işletme modeli tercih edilmişti. Yani vakıf kapsamında remi-özel kişilerin ortaklığı söz konusuydu.

3. İç Yapıları Bakımından Büyük Çiftlikler

Buraya kadar incelenen örneklerde büyük çiftliklerin daha çok hukuki statüleri üzerinde duruldu. Bu ünitelerin gerçekten büyüklüklerini anlama açısından içeriden nasıl göründüklerine yani iç işleyiş mekanizmalarına ve bu mekanizmaların temel aktörleri olan emekçi kesimlerine de bakmak gerekir. Osmanlı arşiv kayıtları, bu konularda, bazı çiftlikler hakkında ketum bir tutum sergilerken bazıları için cömertçe davranmıştır. Şimdi 4. Bölüm'de ayrıntılı dökümleri verilen 5 adet örnek çiftlik üzerinden hareketle ve bunlara destek olacak diğer örneklerin yardımıyla büyük

⁵⁵ BOA, AE.SMHD. I, nr. 90/6185 (Hicri 1149, Miladi 1736/1737).

⁵⁶ Tımar kapsamında ve sipahinin bilgisi dâhilinde yapılan bu satışlara, kanuna aykırı olsa da, üretimin sekteye uğramaması adına hoş karşılandığı yönünde görüşler için bkz: Veinstein, "Çiftlik Tartışması Üzerine", s. 41.

⁵⁷ Bu çiftliğin gayr-i sahih vakıf örneğine uyduğu da söylenebilir. Çünkü mülkiyeti devlette olan vakıf arazileri bu kapsamda değerlendirilmektedir. Hacı Mehmet Günay, "Vakıf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 42, İstanbul 2012, s. 478.

⁵⁸ "Dönüm dahi ortalama tavlen ve arşen 40 hatvedir.", BOA, C.MF, nr. 140/6975 (29 Zilkade 1198, 23 Aralık 1784).

oldukları düşünölen çiftliklerin içyapılarını irdelemek yerinde olacaktır. Önce genel değerdendirmeler ardından seçilmiş örnekler üzerinden özel çıkarımlar verilecektir.

3.1. İdarecileri, Meskûnları ve Çalışanları Bakımından Büyük Çiftlikler

Çiftlik sahiplerinin bu ünitelerde özel idareciler görevlendirmeleri söz konusu birimlerin “büyük” olduğuna işaret edebilir. Bu manada bilhassa yüksek rütbeli devlet adamlarının çiftliklerinin özel olarak atanmış idareciler eliyle yönetildiği anlaşılıyor. 1773 tarihli bir kayıтта, o sıralarda defterdar olan zatın (Seyyid Osman) ve damadının (Kapıcıbaşı Seyyid Musa) elinde olduğu belirtilen Yenişehir’deki çiftliklerin bir subaşı (sivil kâhya) tarafından idare edildiği görölmektedir.⁵⁹

Bazı çiftliklerin idaresinde mültezimlerin rol alması da onların fiziki büyüklüğü ile alakalı olmalıydı. Örneğin Rumeli kazaskerlerinden Damadzade Mehmed Murad Efendi’nin İstanbul merkezli vakfının akarı içinde olup, Çankırı sancağında bulunan 40 adet çiftliğinin gelirleri bir mültezim eliyle toplanmaktaydı.⁶⁰ Mültezimlerin, vakıfların merkezinin yatırım bölgelerine uzak kalması ve konunun uzmanlık isteyen bir yönünün olması nedeniyle istihdam edildikleri anlaşılmaktadır. Benzer şekilde mütevelliler en yüksek rütbeli idareciler olmakla birlikte, vakıf çiftlikleri için ayrıca câbiler atanabiliyor ve onlar eliyle gelir-gider kalemleri takip ediliyordu. Mesela İstanbul’daki Haseki Sultan Camii Vakfı’nın Kestel kazasındaki Kadıncık isimli çiftliğinin beratla tayin edilmiş özel bir câbisi vardı.⁶¹

Çiftliklerin daimi ya da geçici hizmetkârlarının sayısı ve bunların özel ustalık isteyen işleri yerine getiriyor olması o birimlerin büyük çiftlik kategorisinde değerdendirilmeleri açısından önemlidir. Bir araştırmacının bu çiftliklerde ortalama 3,5 (üç buçuk) kişinin istihdam edildiğini iddia etmesi⁶², her ne kadar rakam tartışmalı olsa da, aslında büyük çiftliklerin birden fazla çalışmanı istihdam eden birimler olabileceği savını destekliyor. Bununla birlikte rakamların sayısal karşılığında ziyade, emekçilerin artı ürün elde etmek ya da özel ihtisas gerektiren görevler için istihdam edilmiş olmaları herhalde daha öne çıkan unsurlardır. Ayrıca bazı çiftliklerin hayvancılık, bağcılık, arıcılık ya da değirmencilik gibi değişik sahalarda faaliyet gösterdikleri düşünölmünce gelir kaynaklarının çeşitlenmesine bağlı olarak buralarda yaşayan ya da hizmet edenlerin sayısının artması beklenir.

Genel değerdendirmelerden sonra, bu çalışma kapsamında elde edilen çiftlik örneklerindeki emekçilerinin niceliksel ve niteliksel özelliklerine bakılabilir. Her şeyden önce büyük çiftliklerde sahiplerinin kendi emeği yetmiyordu ve bu işletmelerde dışarıda emekçilerin istihdam edilmesi gerekiyordu. Bunun için çeşitli iktisadi uygulamalar devreye giriyordu. Eski Kırım hanı, Sahib Giray Han’ın

⁵⁹ BOA, C.AS, nr. 968/42122 (29 Receb 1187, 16 Ekim 1773).

⁶⁰ BOA, C.EV, nr. 428/21681 (29 Şaban 1193, 11 Eylül 1779).

⁶¹ BOA, C.EV, nr. 599/30208 (29 Receb 1184, 18 Kasım 1770).

⁶² Bruce McGowan’dan nakleden Veinstein, “Çiftlik Tartışması Üzerine”, s. 50. Yazar Makedonya’daki, tipik köylü işletmelerinden daha büyük çiftliklerde bu kadar yetişkin erkeğin istihdamda olduğunu belirtiyor.

İstanbul'da kendisine mülk olarak satışı yapılan çiftliklerinde, hariçten köylü emeğini tercih etmesi esnasında⁶³ kullanılan yöntem ilginçtir. Köylünün rızası üzere emeklerini bu üniteler için harcamaları angaryadan farklıydı. Aslında bu bir *Rumeli âdet* idi ve bu âdet sayesinde köylüler mevcut gelirlerine ek yeni gelir kaynağı bulmuş ya da topraksız olanlar geçim kaynağına kavuşmuş idiler. Ayrıca köylülerin otluk arazilerinin çiftlik hayvanları için kullanılmasına razı olmaları bahsedilen ortaklığın bir başka cephesidir. Arazilerini Sahib Giray'a beş yıllığına kiralayan köylüler böylece bir nevi emek-arazi-sermaye ortaklığını andıran bir antlaşmanın tarafı olmuşlardı.

Çiftliklerde emek üretenler arasında ırgatlar önemli bir yer tutmaktaydı.⁶⁴ Sabık Darüssaade Ağalarından Beşir Ağa (ö.1746) isminde bir zatın evkafı⁶⁵ müstemilatından olduğu anlaşılan Anadolu Vilayeti'nde Manisa kazasında Yund⁶⁶ nahiyesindeki Başlar Çiftliği denilen yerde ise ortakçılar müstahdemdi.⁶⁷ Bunlar bazen daha profesyonelleşmiş olarak istihdam edilmekteydiler. 1775 yılında, Selanik'te bulunan Hamiyet Hanım Çiftliği'nde olduğu gibi⁶⁸ bazı ünitelerde de *orakçılar* çalıştırılıyordu. Bunlara ödeme yapılırken "*iki yaric çiftlere ücret-i yarıcıyan*" ifadesi kullanılması⁶⁹ onların yarıcı denilen emekçiler olduğuna işaret etmektedir. Aynı çiftlikte öküzcü adıyla öküzleri yayma, sağma ve barındırma adına özel kişilerin çalıştırıldığı anlaşılıyor. Yahya Paşa adında bir zatın yine Selanik civarında olduğu anlaşılan Durmuşlu Çiftliği'nde ise çiftçi ve öküzçülerden ayrı olarak *ter oğlanlar*⁷⁰ ücret ödenmesi söz konusu işletmede genç işçi emeğinden faydalandığını gösteriyor.⁷¹ Ayrıca bazı çiftliklerde, hayvanların yayılması ve bakımları ile ilgilendikleri anlaşılan *öküzçoğlamları* ve *sığırtma*ların da çalıştığı görülüyor.⁷² Dahası

⁶³ BOA, C.ADL, nr. 102/6146 (21 Şevval 1199, 27 Ağustos 1785). Çiftlikler Davudca ve Kabakçı isimli köylerde idi.

⁶⁴ Kimi çiftliklerde onlara ayrılmış odaların bulunması sayesinde kendilerinden haberdar olunabilmektedir. Örnek için bkz: BOA, TSMA.d, nr. 4805/1 (29 Rebiülevvel 1133, 28 Ocak 1721).

⁶⁵ I. Mahmud devrinde Darüssaade ağalığı yapan Beşir Ağa çok sayıda hayratı ve vakfı ile tanınmaktadır. Şahsiyeti ve Romaya'nın Sulina bölgesindeki vakfı için bkz: İsmet Kayaoğlu, "Beşir Ağa Vakfı, (33 fotokopi, 2 fotoğraf ile)", *Belgeler*, XI/15, (1986), s. 77-87.

⁶⁶ Yunttağ olmalı.

⁶⁷ BOA, D.HMH.BŞRA, nr. 21986/4 (15 Safer 1205, 24 Ekim 1790).

⁶⁸ BOA, D.BŞM.d., nr. 4437-2 (29 Zilhicce 1188, 2 Mart 1775).

⁶⁹ BOA, D. BŞM.d., nr. 4437-3.

⁷⁰ Bunlar hizmetkâr, yaşama veya ırgad olarak çeşitli görevlerde kullanılan kimselerdi. İfadenin Osmanlı arşiv kayıtlarına yansıyan farklı anlamları vardı. Irgad anlamı için bkz: Hans-Jürgen Kornrumpf, "Südrussland·Und Die Kırım Um 1740", *Osmanlı Araştırmaları*, IX, (1989), s. 245. Yanaşma/hizmetkâr anlamı için bkz: İsmail Arslan, "19. Yüzyıl Ortalarında Balkanlarda Bir Osmanlı Kasabasının Sosyo-Ekonomik Yapısı: Vulçitrın", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XII/2, (Kış 2012), s.419.

⁷¹ BOA, BŞM.d., nr. .4437-3.

⁷² BOA, D. BŞM.d., nr. 4437-4. Lankaza çiftliğindedir. Aynı yerde güvenlik için de bekçilik ücretinin ödendiği görülüyor. Bu durum çiftliklerde güvenliğin üretim ile yakından alakalı olduğu görüşüyle ilintilidir. Bkz: Huri İslamoğlu & Çağlar Keyder, "Agenda for Ottoman History", *Review*, (Fernand

bazılarında *sağmal sığırtaç* olarak emekçi çalıştırılması⁷³ bu hususta bazı kimselerin görev alanlarının daha da özelleştiğinin delili sayılmalıdır. Başka örneklerde birden fazla sabancının, harmancının ve gündelikçilerin⁷⁴ yer alması, ayrıca demirci, çiftçi başı ve değirmencinin⁷⁵ görevlendirilmesi çiftliklerin istihdama katkılarının başkaca yansımalarıdır.

Çiftliklerde istihdam edilen gruplar arasında kuşkusuz çobanları da saymak gerekir. Özellikle nüfuzlu kesimlerin mülkü ya da işleticisi oldukları çiftlikler çeşitli gelir getirici alanlara yatırımlar yaparken, hayvancılık üzerine eğilenler arasında birden fazla çobana işverenler bulunmaktaydı.⁷⁶ Saray kökenli vakıfların çiftliklerinde olduğu gibi çobanlarının ödenekleri ayrı birer gider kalemi olarak değerlendirilecek derecede maddi ağırlığa sahipti.⁷⁷ Sadrazamlardan birinin çiftliklerinden olduğu kaydedilen bir çiftlikte ise mutat olarak aylıklarını alan kişiler ve sayıları şöyleydi: 1 Saracbaşı, 7 seysis, 3 yedekci, 1 harbenk (eşekçi, katırcı), 1 saka 1 kısrakçı.⁷⁸

Bunlardan başka aşağıda ayrıntıları sunulan çiftliklerde de görüleceği üzere, odacı, nazır, yörük, düvenci, tırpancı, peynirci ustası, demirci ustası, karakolcu, suyolcu, dolapçı, sakacı, bağcı, arabacı, yarıcı ve aylakçı denilen çalışanlar da bulunmaktaydı. Bu denli farklı iş kollarının temsilcilerinin çiftlik ünitelerinde görevlendirilmeleri, bu işletmelerin sadece tarla tarımı ve hayvancılık sektörünü beslemediği ortaya koymaktadır. Dolayısıyla çiftlikler için Osmanlı üretim-tüketim düzeninin önemli aktörlerinden biri olduğu rahatlıkla iddia edilebilir.

3.2.Gayr-i Menkul ve Menkul Varlıkları Bakımından Büyük Çiftlikler

Yeniçağ Osmanlı ekonomik yaşamında büyük çiftlik diye tabir edilen birimler, müstemilatları bakımından da küçük örneklerinden ayrılmaktaydılar. Müstemilatların işlevi ya da fiziki büyüklüğü söz konusu mali birimlerin işlevleri ve varsa ticari faaliyetlerinin ne yönde olabileceği hakkında önemli veriler sunmaktadır. Örneğin Ohri mutasarrıfı Salih Paşa'nın aynı kazadaki, hububat ekilen arazilerinden başka, çiftliğinin müstemilatı şu şekildeydi: Çayır- yurt-kiremit örtülü ahır-anbar-bağ-

Braudel Center), Vol. 1, No. 1, (Summer, 1977), s. 53. Ayrıca bu örnekte bahçenin temizlenmesinin gider listesinde yer alması temizlik işinin de birilerine havale edildiğini gösterir.

⁷³ Maliyeden devredilen defterlerin birinde sahibi belirlenemeyen Sarı İsmail Çiftliği isimli bir çiftlikte sağmal sığırtaç görev yapmaktaydı. BOA, MAD, nr. 3708/6 (29 Zilhicce 1191, 28 Ocak 1778).

⁷⁴ Gündelikle çalışan ziraat işçileridir. Barkan ırgatlar yerine bu emekçilerin kullanılmasının, toprak sahiplerinin lehine bir uygulama olduğunu belirtir. *Türkiye'de Toprak Meselesi...*, s. 76.

⁷⁵ Sarmet? Karyesi Çiftliği denilmektedir. Bu işletmenin Edirne-Tekirdağ taraflarında olduğu anlaşılmaktadır. BOA, MAD, nr. 3708/12.

⁷⁶ Eski Edirne valisi Morali Ali Paşa'nın adadaki çiftliklerinde çobanlar da hayatlarını sürdürmekteydi. Bkz: BOA, C.ML, nr. 308/12572 (26 Cemaziyelahir 1152, 30 Eylül 1739). Paşanın yine Trepoliçe'ye bağlı Lokaz köyündeki 265 koyun ile 75 sığırı hayvancılığa yabancı olmadığını göstergesidir. Paşanın kaza merkezindeki evinde de ahırının bulunması hane halkı için kapalı bir hayvancılık iktisadının işletildiğini haber veriyor.

⁷⁷ Daye Hatun'un Bergos'taki çiftliğinin çobanlarına ait ücretler 29 Zilhicce 1150/ 19 Nisan 1738 tarihli muhasebe kaydında ayrıca tutulmuştu. BOA, EV.MHM, nr. 3816/1.

⁷⁸ BOA, D.BŞM.d., nr. 5085/6 (29 Ramazan 1196, 7 Eylül 1782).

harman yeri-bir küçük kale.⁷⁹ Yine İstanbul Eyüp'te bulunan Gümrükçü Çiftliği'nde 18. yüzyılın ikinci yarısında bir karlık ve buzluğun yer alması⁸⁰, muhtemelen çiftlikten istifade eden kişilerin yiyecekleri soğutma ihtiyacını karşılıyordu. Sarayın kar toplamakla görevlendirdiği kişilerin (karcıbaşı) bahsedilen bu müştemilatın girdilerine musallat olduklarına dair ifadeler bahsi geçen işletmelerin değer ve miktar bakımından mühim düzeyde kar depoladıklarına işaret eder. Hiç kuşkusuz bu çiftliğin elindeki kar ve buzları ticari gayeler ile satıp satmadıklarına dair verilerin olması çok daha anlamlı olurdu. Ancak yine de sarayın dikkatini çekecek seviyede malzeme biriktirmeleri bunun hiç de uzak bir ihtimal olmadığını gösterir.

Çiftliklerin vazgeçilmez müştemilatı arasında değirmenler bulunmaktaydı.⁸¹ Bunlar eğer ticari kazanç için değilse herhalde önce çiftliğin ihtiyacı için çalıştırılıyordu. Bu anlamda büyük çiftlikler için değirmenler lüks olmaktan ziyade bir gereklilikti. Çoğunluğunun su veya hayvan gücüyle çalıştırıldığını kabul etmek mümkün olmakla birlikte kimi çiftliklerde yel değirmenleri de vardı. Hatta bir örnekte “el değirmeni”nin bulunması⁸² daha küçük yapıları ve daha az miktarda malzeme öğütmek için düzenlenmiş mekanizmaların olduğunu gösterir. Bunlar için ayrıca emekçilerin çalıştırılmış olması mümkündür. Yine saman depoları olduğu anlaşılan samanhâneler de çiftliklerin yan birimleri arasında yer almaktaydı.⁸³ Aşağıda görüldüğü üzere bağ köşkü, kahvehâne, dükkân, sebze bahçesi de ek yapılar arasında yer alan birimlerdendi.

Çiftlik sahiplerinin varidatlarının bir kısmını menkul değerler oluşturmaktaydı.⁸⁴ Bunların önemli bir bölümünün söz konusu işletmelerdeki ekonomik faaliyetlerin devamı açısından zaten sahiplerinin elinde olması gerekiyordu. Dolayısıyla çiftliklerin temel varlıkları arasında atlar, katırlar, hergele bargir ve develer yer almaktaydı. Hayvan varlıklarının ihtiyaçları için olduğu anlaşılan başka menkuller de vardı. Saman ve buğday için çuvallar, eğerler, yularlar, tavla (at ahır) kuşağı (?), semer, süpürgeler, kefe (at tımarlamada kullanılan kese) ve urgan bunlar arasındaydı.⁸⁵ Ayrıca kolan (eyer bağı), manda çulu⁸⁶, kapı perdesi de listeye

⁷⁹ BOA, C.ML, nr. 560/23000 (29 Cemaziyelahir 1177, 4 Ocak 1764).

⁸⁰ BOA, C.BLD, nr. 57/2830 (17 Rebiülahir 1173, 8 Aralık 1759).

⁸¹ Örnek için bkz: BOA, C.DH, nr. 319/15943.

⁸² Bir çiftlikteki örnek için bkz: BOA, TSMA.d, nr. 7702/5 (6 Cemaziyelevvel 1106, 23 Aralık 1694). “Devletli efendimizin” diye kaydedilen (vezir olması muhtemel) şahsın Üsküdar Semendire'deki çiftliğinde büyükbaş/küçükbaş hayvan varidatı ile beraber buğday ve arpa varlığı bunun yanında saban, çapa, bel, orak, düven gibi tarım aletlerinin yer alması, ayrıca tarlalar ve çayırırlarının bulunması çiftliğin tarım ve hayvancılık üzerine işletildiğini gösterir. Bu zatın Hocaapaşa'daki mülk değirmeninin hemen ardından has ekmek fırını sayılmaktadır ki bu durum onun ürettiği hububatı söz konusu işletmeye transfer etmiş olabileceğini düşündürmektedir.

⁸³ BOA, D.BŞM.d., nr. 5085/4, 5.

⁸⁴ Veinstein, “Çiftlik Tartışması Üzerine”, s. 56.

⁸⁵ BOA, D.BŞM.d., nr. 3184-1.

⁸⁶ Koruma amaçlı sarmak için kullanılmış olmalıdır.

eklenmelidir.⁸⁷ Özellikle hayvanlar ve onların çektiği arabalar için urgan gerekirken, yağ (şirugan), katran gibi yağlayıcılar da temel gereksinimlendendi.⁸⁸

4. 18. Yüzyıla Ait Büyük Çiftlik Numuneleri

Buraya kadar anlatılanların, daha net görülebilmesi açısından Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nden elde edilen ve ayrıntılı kayıtlarına ulaşılan çiftlik örneklerine bakmak faydalı olacaktır. Örnekler seçilirken kronolojik ve coğrafi açıdan farklılıkların olmasına dikkat edilmiştir.

Çiftlik 1: Mehmed Paşa'nın Çiftliği

Yeri/Kayıtlanma Tarihi: Bolu Çevresi (Muhtemelen)⁸⁹/1722-1723
Sahibi: Mehmed Paşa
Temel İşlevi: Hububat Ziraatı ve Finansal Bağlar
İç Yapı ve İşleyiş:

Sadrazamlardan ya da yüksek rütbeli devlet adamlarından olduğu anlaşılan⁹⁰ Mehmed Paşa'nın çiftlikleri büyük çiftlik kapsamında değerlendirilebilecek özelliklere sahip görünmektedir. Paşa'nın mülk olduğuna dair izler bulunan Urmiç, Komadis, Lodros, Kavanid, Yanık, Bazargan, Bolu Obası ve Üreği çiftliklerinde temel ürün buğdaydı.⁹¹ Onun çiftliklerinde yarıcı adı verilen emekçiler bulunmaktaydı ki bu kesimler topraksız olmalarına rağmen, emekleri ile imparatorluğun tarım ekonomisinde mühim yer alırken; devlete öşür verdikten sonra ayrıca toprak sahibine hisse verirlerdi.⁹² Bu ödemelerden sonra geriye kalan mahsulü anlaşma yaptıkları toprak sahibi ile aralarındaki mukavele şartlarına göre pay ederlerdi.⁹³ Böylece emek-sermaye ortaklığı şeklinde işleyen bir sistem kurulmuştu. Çiftliklerin tümündeki yarıcılar ayrı bir listede sıralanmıştır. İsimleri listelenen onlarca yarıcının⁹⁴ tamamının gayrimüslim⁹⁵ olduğu ve hepsinin 1200 akçe ile kaydedildiği görülüyor. Aslında uygulama, “yarıcılık ortaklığı” şeklinde çok ortaklı şirket suretinde düşünülebilir. Her bir ortak 1200 akçe tutarında toprak kiralama ücreti ile şirkete katılıyordu. Çünkü yarıcıların isimlerinin altında sadece *meblağ 1200* denilerek kayıt tutulmuştur.⁹⁶ Söz konusu meblağ muhtemelen yarıcılarının ipotek edilmesi, yani

⁸⁷ BOA, D.BŞM.d., nr. 3184-2.

⁸⁸ BOA, D.BŞM.d., nr. 4437-4.

⁸⁹ Çiftliklerin ilkinin ismi Bolu Obası olarak kaydedilmiştir. BOA, D.BŞM.d., nr. 1484.0002/4.

⁹⁰ “Devletli inayetli Mehmed Paşa Efendimiz hazretlerinin çiftlikleri” ifadesi buna işaret ediyor.

⁹¹ BOA, D.BŞM.d., nr. 1484.0002/14.

⁹² Barkan, *Türkiye’de Toprak Meselesi...*, s. 371.

⁹³ Barkan, *Türkiye’de Toprak Meselesi...*, s. 624.

⁹⁴ BOA, D.BŞM.d., nr. 1484.0002/12 (Hicri 1139, Miladi 1726-1727). Çiftliklerinde toplamda 74 yarıcı vardı.

⁹⁵ Çoğunda Rum isimleri yer alıyor.

⁹⁶ BOA, D.BŞM.d., nr. 1484.0002/12.

emeklerinin sisteme bağlanması ile alakalıydı. Sonunda gelirlerden borç ve/veya vergiler düştükten sonra kalan kısım müşterekler arasında pay ediliyor olmalıydı.

Mehmed Paşa'nın çiftliklerinde ayrıca "aylakçı" diye tanımlanan belli başlı bir işi olmayıp gündelikçilik yapan işçilerin bulunduğu görülüyor.⁹⁷ Üreği Çiftliği'ndeki 35 kişilik ekibin tamamı zimmi idi.⁹⁸ Bunlar için ise herhangi bir ücret tayini yapılmamış, sadece isimlerinin anılmasıyla yetinilmiştir. Hem yarıcılar hem de bu işçiler paşanın ticari kaygılarının işareti sayılabilir. Mehmed Paşa'nın yarıcılarla olan finansal ilişkileri kendisine ve varsa ekibine tecrübe kazandırmış olmalı ki yarıcı olmayan kesimlere pek çok kez borç para vermiştir. Büyük kısmı Rumlardan müteşekkil görünen bu borçluların buğday ve arpa tohumu için borçlandıkları anlaşılıyor. Çünkü 500 ila 7400 kuruş arasında değişen meblağlarla borçlanan kişiler bunlarla daha çok tohum ihtiyaçlarını karşılamışlardı. Ayrıca buğday ürünü olarak da paşaya borçlandılar.⁹⁹ Böylece üretime dönük bir iktisadi girişim finansal yatırımların yolunu açılmıştı.

Çiftlik 2: Azmzâde Esad Paşa'nın Çiftlikleri

Yeri/Kayıtlanma Tarihi: Şam, Hama ve Humus /1758
Sahibi: Azmzâde Esad Paşa (ö.1758)
Temel İşlevi: Hububat Ziraatı ile Birlikte Küçükbaş Hayvancılık
İç Yapı ve İşleyiş:

Eski Sivas valisi maktûl Azmzâde Esad Paşa¹⁰⁰ Şam, Hama, Humus ve civarında pek çok yatırımı (kutni ve alaca karhâneleri, boyahâneleri, kahvehâneleri), reyada kalmış yüklü miktarda alacağı, han ve sarayları, onlarca dükkânı ile aynı zamanda bir girişimcidir.¹⁰¹ Paşa'nın 4 adet vakıf ve 2 adet mülk çiftliklerinde toplamda 107 tane büyükbaş hayvanı vardı. Yine toplam 332 tane küçükbaş (koyun ve keçi) varlığı da bulunmaktaydı. Onun hayvancılıkla ilgisi hem ticari gayeler taşıyordu hem de muhtemelen maiyetinin giderlerini karşılamakla alakalı idi. Paşa'nın her bir çiftliğinin varidatı arasında ayrıca saban, demir bel, çapa demiri, mecrefe (kürek) gibi zirai araçların yazılması onun bu çiftlikleri hububat üretimi için de işlettiğini düşündürmektedir. Bu nedenle büyükbaş varlıkların bir kısmının koşum hayvanı olarak değerlendirildiği söylenebilir.

⁹⁷ BOA, D.BŞM.d., nr.1484.0002/13.Otuz bir kişilik bir grubun ismi geçmekte olup tamamı gayr-i Müslimlerden oluşmaktaydı.

⁹⁸ İsimleri Rum kökenli olduklarına işaret ediyor.

⁹⁹ BOA, D.BŞM.d., nr. 1484.0002/4-11. Künyesinde Hicri 1176 (Miladi 1762-1763) tarihi geçmekle birlikte belgede Hicri 1135 (Miladi 1722-1723) olarak kayıtlıdır. Bkz: *Aynı defter*, s. 4.

¹⁰⁰ Hicri 1170 (Miladi 1756/1757) yılında Sivas valiliği yapmış olup azil ve sürgünden sonra idam edilmiştir. Bkz: Mehmed Süreyya, *Sivill-i Osmanî*, II, İstanbul 1996, s. 496.

¹⁰¹ BOA, TSMA.d, 10124/7, 29 Zilhicce 1171, 3 Eylül 1758.

Paşanın birçok borç ilişkisi bulunmaktaydı ve kendisine borcu olan kişiler bahsedilirken; Şam'da *ekmekçiler zimmetinde hinta bahası ve firubt olunan hinta alacağı* bilgisinin yer aldığı görülüyor ki (ilgili defterde sayfa 4) bu, onun çiftliklerinden elde ettiği mahsulü ticari satışlarla değerlendirdiğine işaret eder. Ayrıca bazı köylerde 180 guruştan fazla kıymeti bulunan zahire (hinta- şair- darı- küsbe) depolaması da aynı kaniyi güçlendirmektedir. (ilgili defterde sayfa 5) Sabunhâne işleten, buradan elde ettiği sabunları bakkallara pazarladığı anlaşılan ve tekstile yönelik imalathâneler (kutni, alaca imalathaneleri gibi) çalıştıran bu girişimci paşanın süt ve tereyağı başta olmak üzere hayvansal ürünlere dair aynı ya da nakdi gelirlerinin kaydedilmemiş olması ilginçtir. Bu durum onun onlarca büyükbaş ve yüzlerce küçükbaş hayvanını sadece kendi kapı halkı için beslemiş olabileceği ihtimalini de akla getirmekle birlikte bu tip ürünlerin hububat ya da diğer imalathânelerdeki ürünler gibi uzun süre depolanamaması nedeniyle ivedilikle satış yapılma ihtimalini de göz ardı etmemek gerekir.

Çiftlik 3: Müteveffa Genç Ali Ağa'nın Çiftlikleri

Yeri/ Kayıtlanma Tarihi: Mankalya Kazası (Tuna Eyaleti)/ 1761
Sahibi: Genç Ali Ağa
Temel İşlevi: Ziraat, Hayvancılık, Az Oranda Sınâi ve Ticari Tarım
İç Yapı ve İşleyiş:

Kişisel hayatı hakkında Müteveffa Genç Ali Ağa isminden başka bilgiye ulaşılamayan şahsın Mankalya kazasındaki çiftliklerinde de temel üretim hinta üzerine iken bunu daha az miktarlarda olmak üzere arpa, yulaf ve erzen (darı) takip etmekteydi.¹⁰² Bunların dışında ağanın farklı iki çiftliğinde, H.1177/M. 1763-1764 yılı itibarıyla, toplam 671 hayvan varidatı bulunmaktaydı ve bunlar 356 koyun ve keçi, 188 büyükbaş ve 127 hergele, kısrak, taydan oluşuyordu.¹⁰³ Ağanın yine aynı kazadaki Komorova Çiftliği'nde ise küçükbaş hayvancılık üzerinde bir yoğunlaşma görülmektedir. Çiftlikte yine Hicri 1177 yılı sayımına göre 2511 koyun ve keçi yanında 158 büyükbaş ve 30 bargir ile bir tane aygır bulunmaktaydı. (Sayfa 6) 1177 yılı verilerine göre aynı kazada kendisine ait Azablar Çiftliği'nde ise 103 büyükbaş, 113 hergele, kısrak ve bargir, 773 koyun ve keçi ile beraber sonradan kurulduğu anlaşılan 30 tane kovan yer almaktaydı.¹⁰⁴ Nihayet Kasımça Çiftliği'nde 72 büyükbaş, 88 bargir ve hergele, 11 tay ve 401 koyun vardı.¹⁰⁵

Müteveffa Genç Ali Ağa'nın Mankalya kazasındaki Kamarova çiftliğinin H.1177 yılı gelirlerinden hintanın %33'ü, şairin %21'i ve yulafın %20'si tohumluk için ayrılırken bu ürünlerin sırasıyla %12,21 ve 58'i gerek çalışanların gerekse

¹⁰² BOA, D.MKF, nr. 30095/2 (25 Rebiülahir 1175, 27 Kasım 1761).

¹⁰³ BOA, D.MKF, nr. 30095/3.

¹⁰⁴ BOA, D.MKF, nr. 30095/10

¹⁰⁵ BOA, D.MKF, nr. 30095/15.

hayvanların tüketimine tahsis edilmişti. Temel iki üretim kalemi olan buğday ve arpanın yaklaşık yarısından fazlası kâr hanesine yazılmış ve satılarak ticari kazanç elde edilmiştir. Ayrıca aynı çiftlikteki koyunların Ağustos ayında kırpılmaları sonrasında elde edilen yünün satılmasıyla da gelir sağlanmıştı.¹⁰⁶ Azablar Çiftliği'nin gelirlerinden hıntanın %17'si, şairin 22'si, yulafın 44'ü tohumluk için ayrılırken; sırasıyla bunların % 18, 37 ve 66'sı me'kulat (yiyecek-içecek giderleri) adına harcanmıştı. Bu çiftlikteki mahsulün hıntada %63 şairde %31 oranındaki kısmı satılmıştı ki bu miktar 313 guruşa denk gelmekteydi.¹⁰⁷ Bir başka çiftliğinin (Kasımça Çiftliği) aynı yıla ait verilerinde ise hıntanın %30'u, şairin 25'i ve yulafın 40'ı tohumluk için ayrılırken, sırayla yüzde 30, 34 ve 60'lık kısımlar me'kulat masraflarına ayrılmıştı. Hıntanın %38'i şarin ise %48'i satılmıştı. Bunlardan da sırayla 150 ve 42 guruş gelir elde edilmişti.¹⁰⁸

Müteveffa Genç Ali Ağa'nın Mankalya kazasındaki çiftliklerindeki tarlalarda çalıştırılan hizmetkârların yiyecek giderlerinin söz konusu işletmelerin ambarlarında mevcut bulunan zahireden karşılanması¹⁰⁹ mahsullerin iç tüketim için de kullanılabilmesine işaret eder. Kalan mahsullerin ise mutat olduğu üzere bir kısmı tohumluk olarak ayrılırken artı ürünün pazarlandığı da anlaşılıyor. Bu pazarlama sürecinde devletin resmi görevlisinin (o sırada *zahire mübaşiri* sıfatı bulunan bir dergâh-ı ali kapıcıbaşısının) görev alması da ilginçtir. Dolayısıyla tüm bu niceliksel veriler bu müteşebbis ağanın çiftliklerinde ziraat ile sınırlı kalmayan ve hayvancılığı da ciddi şekilde değerlendiren canlı bir üretim yapısının bulunduğuna işaret ederken; gelir kaynaklarının yün gibi sınai tarıma da yönelmiş olduğu görülür. Çiftlik dışı satışlardan elde edilen gelirler, Osmanlı iktisat düzeninde plantasyon ya da onun muadili yapıların varlığına dair güçlü bir sinyal olarak rahatlıkla değerlendirilebilir.

Çiftlik 4: Zaim İshak Ağa'nın Çengerli Çiftliği

Yeri/ Kayıtlanma Tarihi: Edirne Yakınları/1763
Sahibi: Zaim İshak Ağa
Temel İşlevi: Ağırlıklı Olarak Hayvancılık, Ayrıca Ziraat ve Sınai Tarım

İç Yapı ve İşleyiş:

Hakkında fazla bilgi bulunmayan Zaim İshak Ağa'nın Edirne yakınlarında olduğu anlaşılan¹¹⁰ Çengerli Çiftliği kışlağında binlerce (karabaş) koyun ve kuzu kışlatılmakta olup H.1175/M. 1761-1762 senesinde burada 3211 koyun

¹⁰⁶ BOA, D.MKF, nr. 30095/6.

¹⁰⁷ BOA, D.MKF, nr. 30095/10.

¹⁰⁸ BOA, D.MKF, nr. 30095/14.

¹⁰⁹ BOA, D.MKF, nr. 30095/2 (25 Rebiülahir 1175, 27 Kasım 1761). İki farklı çiftlikte (Akbaş ve Sarıgöl Çiftlikleri) aralarında çobanların da olduğu toplam 17 çalışan vardı.

¹¹⁰ Sayfa 6'da Edirne'den işтира olunan sığır öküzleri ifadesi yer alıyor. BOA, TSMA.d, nr. 2338/6 (29 Zilhicce 1176, 11 Temmuz 1763).

bulunmaktaydı.¹¹¹ Kaydı tutulan hayvanattan bir kısmının bilhassa “devletli efendimizin” (698 adet) şeklinde listelenmesi ve geri kalanlarında bu ibarenin yer almaması, ağanın çiftliğine ait kışlakta, bölgedeki başka hayvan sahiplerinin hayvanatının –muhtemelen kira karşılığında- kışlatıldığı ihtimaline işaret eder. Çiftliğin kethüdasının hayvanının da ayrıca kaydedilmesi bu savı destekler niteliktedir. Dolayısıyla ciddi bir kiralama gelirinden bahsetmek mümkündür.

İshak Ağa'nın H.1175 yılına ait kayıtlarında Çengerli Çiftliği'ndeki çobanlar ile kethüdalar arasında ilginç para transferlerine rastlanmaktadır. Bir kısmı gayr-i Müslim bir kısmı ise başka köylerden gelme çobanların yıllık masrafları *kış ve yaz masrafı* şeklinde tutulurken kethüdalardan ayrıca borçlar aldıkları, kiminin bu borçlarını kapatabildiği kiminin ise eski borçlarına yenilerini eklediği görülür.¹¹² Çobanların yaz ve kış aylarında hayvanat için yaptığı masraflar ve mutat mahsulleri ile kuzulardan elde ettikleri gelirler borçlarından düşülürken, büyük kısmının yine de borçlu çıktıkları görülmektedir. Kimi çobanların başka yerlere gitmesi -belki de kaçması- nedeniyle kalan borçlarının kethüdalarının hesabına geçtiği anlaşılmaktadır.¹¹³ Çobanların gelirlerinden ya da borçlarının geri ödemelerinden sonra teslim ettikleri gelirlerin yeni hayvan alımlarında kullanılması¹¹⁴ finansal girdilerin çiftliklere katkısını yansıtır. Yine bu çiftlikteki küçükbaşlardan elde edilen yapağı üzerinden gelir sağlandığı görülmektedir. Çiftlik sahibinin kendi koyunlarından yapağı elde edildiği gibi kethüda ve diğer çobanların tasarrufundaki koyunlardan sağlanan yapağının da satın alındığı (iştirah) kayıtlıdır.¹¹⁵ Bunların daha sonra üçüncü kişilere satılması ihtimali de uzak bir ihtimal olmasa gerekir.

H.1173/M. 1759-1760 yılı kaydına göre muhtemelen buğday ve arpa öğütülen değirmen de çiftliğin alt birimlerindendi.¹¹⁶ Yine aynı yılın verilerine göre çiftlik sahibinin bu ana üniteye bağlı kışlağında bizzat kendisine ait 602 büyük koyun, 50 koç ve 178 toklu olmak üzere 830 küçükbaş hayvan varlığı barınmaktaydı. Koyunlardan Hicri 1173 senesinde elde edilen yapağının satılması neticesinde 12582 kuruş kazanç sağlanmıştı.¹¹⁷ Yine Hicri 1175 tarihine ait verilere göre ise Çengerli Çiftliği'nde (kışlakta değil) 153 baş büyükbaş yanında 38 baş diğer koşum ve nakliye hayvanları (kısarak, tay, eşek vs.) bulunmaktaydı.¹¹⁸ Bir başka kayıta aynı çiftliğe, kayıkla taşınmak suretiyle İstanbul'dan gübre alındığı anlaşılmakta ve bu durum

¹¹¹ BOA, TSMA.d, nr. 2338/1.

¹¹² BOA, TSMA.d, nr. 2338/3.

¹¹³ BOA, TSMA.d, nr. 2338/4.

¹¹⁴ BOA, TSMA.d, nr. 2338/4.

¹¹⁵ BOA, TSMA.d, nr. 2338/5.

¹¹⁶ BOA, TSMA.d, nr.3328/2.

¹¹⁷ BOA, TSMA.d, nr.3328/6.

¹¹⁸ BOA, TSMA.d, nr.5920/8.

giderler kısmında ifade edilmektedir.¹¹⁹ Dolayısıyla yaylak içindeki hayvanların gübre üretimlerinin ziraatta kullanmak veya yakmak için yeterli gelmediği söylenebilir.

Hicri 1175 senesinde Çengerli'de ambara konulan hıntanın ve şairin sarf edildiği kalemler içinde tohumluk ayrılan kısmın yanı sıra, çobanlar ve bir berbere tayinat verildiği belirtilmektedir.¹²⁰ Çiftlikte ayrıca 28 kişilik bir ekipten oluşan orakçıların da çalıştırıldığı ve bunlara ücretlerinin nakit olarak ödendiği görülmektedir. Hatta bunlara “çorba taşıyan” bir kimsenin ücretinin de listelerde yer alması çiftliklerdeki sürpriz istihdama işaret ediyor.¹²¹ Yine istihdam edilen hizmetkârlar içinde odacı, düvenci, nazır isminde kişiler ile beraber birkaç Yörük ön adlı kimselerin yer aldığı görülüyor.¹²² Bunların çiftliğin çalışanları ve varsa diğer kapı halkı için hizmet üreten kimseler olduğu söylenebilir. Dolayısıyla bu veriler, Osmanlı taşrasındaki nüfuz sahibi kimselerin konakları, yaşam alanları ve üretim sahalarını imparatorluk sarayına benzetmeye çalıştıklarına dair iddiaları doğrular nitelikte verilerdir.

Çengerli Çiftliği'nin harcama kalemleri¹²³ büyük çiftliklerde hayatın nasıl işlediğine dair anlamlı ipuçları içermektedir. Öncelikle çalışanlar için çizme ve postal harcamaları, ürünlerin istifi için olsa gerek çuvallar, üretilen peynirleri ölçü ve usullere göre tartan şahıs için ödenen ücret, yine “peynirci ustasının” görevlendirilmesi çiftliklerdeki iktisadi ve sosyal hayatın işleyişini yansıtıyor.¹²⁴ Bunların yanı sıra çayrılarının biçilmesi için ise ücret karşılığı tırpancılarının görevlendirildiği anlaşılmaktadır. Ayrıca bir demirci ustasının çalıştırılması¹²⁵ metalik ürün ihtiyaçlarının karşılanması sürecinde, çiftlik içinde görece kapalı bir ekonomik modelin tercih edildiğini, böylece gider kalemlerinde küçülmelerin hedeflendiğini gösteriyor. Yine emekçiler arasında karakolcular ve gündelikçiler yer almaktaydı. Gündelikçiler adıyla listelenen kişiler içinde Müslümanlar, Yörükler ve gayr-i Müslimlerin isimleri izlenebilmektedir. H.1174/M.1760-1761 yılı odacılar içinde senesi kaydına göre Müslüman ve gayr-i Müslim emekçiler vardı. Ayrıca çiftliğin su ihtiyacının temini için işletilen suyolunda ve su hazinesinde (deposunda) görev yapan bir suyolcu da hizmetkârlar arasındaydı. Yine öküzcü ve sığırtmaçlar da emekçiler arasındaydı. Ayrıca harmancı ismiyle birkaç kişinin de görevlendirilmesi mahsullerin toplanması ve istiflenmesinde başka kişilerin devreye girdiğine işaret ediyor. Derici namıyla birkaç kişi de kışlakta hizmet edenler grubundaydı. Dahası orakçılar, hergeleci, buzağıcı, peynir vezin edici, demirci gibi müstahdemler aynı işletmede

¹¹⁹ BOA, TSMA.d, nr.5920/Poz 5.

¹²⁰ BOA, TSMA.d, nr. 2338/6.

¹²¹ Aynı yer.

¹²² Aynı yer.

¹²³ Aynı yer.

¹²⁴ H.1185/ M. 1771-1772 senesine ait çiftliğin kaşkaval peyniri mahsulü İstanbul'da pazarlanmış ve buradan elde edilen gelirler çiftlik sahibine teslim edilmiştir. BOA, TSMA.d, nr. 4096/1b.

¹²⁵ Bir başka örnekte demirci için ayrı bir ev yapıldığı görülmektedir. BOA, TS.A.d, nr. 6613/3.

çalıştırılan başka uzmanlardı.¹²⁶ Dolayısıyla bu çiftlik tam bir emek-yoğun çalışma ile faaliyetlerini sürdüren genişçe bir işletme idi. Emekçiler grubunda pek çok farklı meslek erbabının yer alması yerel istihdama sivil katkının güzel bir örneğini sergilemekte olup, çiftliğin kâr amacı güden ticari bir işletme şeklinde çalıştırılmış olduğunun delilidir.

Çiftlik 5: Gazi Hasan Paşa'nın Levend Çiftliği

Yeri/ Kayıtlanma Tarihi: İstanbul/1792
Sahibi: Gazi Hasan Paşa (ö.1790)
Temel İşlevi: Tarım ve Hayvancılık İle Birlikte Çok Yönlü Girişim
İç Yapı ve İşleyiş:

Merhum sadrazam (Cezayirli) Gazi Hasan Paşa'nın Levend Çiftliği denilen üretim birimi imparatorluğun ticari düşünen çiftlik ünitelerinden birinin 18. yüzyılın sonlarında nasıl işlediğine dair önemli ipuçları barındırmaktadır.¹²⁷ Silahşorluk geçmişisi olan bir kethüda tarafından idare edilen çiftlikte büyük bir köşk yanında ayrıca bir bağ köşkü ve camekân odalar vardı. Çiftlikte, 1792 yılı verilerine göre, sağmal 720 baş koyun (ganem) 620 baş kuzu yanında, 222 kısır koyun ve 27 koç da mevcuttu. Dolayısıyla işletmede toplamda 1589 küçükbaş hayvan varlığı bulunmaktaydı. Bununla beraber 29 karasığır ineği, 12 karasığır buzağı ve 17 manda ineği ile birlikte toplam 86 büyük baş beslenmekteydi. Bunlara ek 40 kaz, 10 tavuk, 50 güvercin, 1 papağan ve 3 tavus kuşu da çiftliğin kanatlılarının sayısıydı.

Paşanın diğer çiftlik örneklerinden farklı olarak gelir ve giderlerinin muntazam bir şekilde listelenmesi çiftliklerin finansal yapılarını değerlendirme noktasında gayet faydalı olmuştur. Aşağıdaki iki tablo bu çiftliğin mali yapısını ortaya koyuyor:

Tablo 1: Gazi Hasan Paşa'nın çiftliğinin senelik/tahmini gelir kalemleri

Gelir Kalemi	Kuruş
Senede hâsıl olan koyun, boğulmayıp satılırsa	1520
Hâsıl olan sütün eklinden sonra	1000
Baltalimanı kurbunda Abdülbaki Ağa'nın sahilhanesine muttasıl bağçeden	300
Bir bab fırın değirmeninden	288
Büyükdere çayını (eğer iltizam olunursa)	250
Ganem yapağından	150
Bağlarından hâsıl olan üzümün eklinden maada	150
Bir bab kiremithaneden	100
Bir bab kahve dükkânından	84

¹²⁶ BOA, TSMA.d, nr. 3328/8.

¹²⁷ BOA, TSMA.d, nr. 6888/1-2 (11 Şevval 1206, 2 Haziran 1792).

Mübayaa olunan bahçe ve bağdan	80
Bir bab bakkal dükkânından	72
Dere içinde sebzevat bahçesinden	40
Bahçeden	30
Hadımkorusu Çiftliği ve bir bab su değirmeninden	20
Kanlıkönak kurbunda Karahisaroğlu Çiftliği'nden	20
Bir bab yel değirmeninden	12
Toplam	4026

Tablo 2: Gazi Hasan Paşa'nın Çiftliğinin Senelik Gider Kalemleri

Gider Kalemi	Nefer	Kuruş
Ağnam çobanlarına	6	460
Çoban Kethüdasına	1	120
Sığır çobanlarına ve odacısına	4	288
Dolabıcı ve sakaya	1'er	72
Bahçivana	1	96
Bağcılara	2	192
Serabdarına	2	120
Arabacılara	2	144
Çiftlik kethüdasına	1	360
Kethüda hademelerine	4	288
Hademe-i mezkurun aylık me'kulatı		2052
Toplam		4192

Bu son örnek Osmanlı ekonomik düzeninde büyük çiftlik olarak tabir edilen üretim alanlarının hangi alt birimleri kapsayabileceğini ve temel gelir/gider kalemlerinin neler olabileceğini net bir şekilde ortaya koymaktadır. Hayvancılık yanında bağcılık, bahçecilik, sebzeçilik, koruculuk ve kira üzerine işletildiği muhtemel kahve, bakkal dükkânı ya da kiremithane gibi inşaat alanında çalıştırılan birimler şeklinde farklı üniteler bu çiftliğin gelir kalemi içinde yer almaktaydı. Bunların sadece bir kısmı fiziki olarak çiftlik içerisinde idi. Böylece çiftliklerin mali olarak ayakta kalabilmelerinin temel şartlarından biri olan gelir/ürün çeşitlendirme uygulaması başarılı bir şekilde hayata geçirilmiş oluyordu. Bu kadar çeşitli yatırım alanı olunca doğal olarak gider kalemleri içinde sayılan çiftlik emekçilerinin de çalışma alanları o denli farklılaşmıştı. Zira çiftlik çalışanları içinde kethüdadadan çobana, odacıdan sakacıya 10'dan fazla değişik alanda emek üretenler bulunmaktaydı. Son tahlilde yine bunlarla ilintili olarak giderler içinde kayda geçirilen emekçi ücretleri neredeyse gelirler ile baş başa hatta ondan bir miktar fazlaydı. Sıkıntılı gibi görünen bu durum belki sadece incelenen yıl için geçerli olmuştu. Belki de Hasan Paşa nüfuzunun da yardımıyla bütün gelirlerini kaydetmekten imtina etmişti. Her halükarda işletmelerinde çalışan kişilerin çokluğu ve çeşitliliği ile muazzam hayvan varlığı onun

çiftlikler üzerine yatırımları olan etkin bir müteşebbis olduğunu göstermek adına yeterli sayılabilir.

Sonuç

Klasik dönemde Osmanlı ekonomik yapısı mümkün olduğu kadar devletin kontrolü altında düzenlenmek istendi. Resmî kişi ve kurumlar iktisadi alanın her cephesinde yer almak gayreti içindeydi. Bununla birlikte sermaye birikimi için çaba gösteren ya da ticari olarak büyümeye çalışan sivil kesimler de yok değildi. Batılı muadilleri kadar olmasa da sivil Osmanlı girişimcileri, çiftlikler kurmak suretiyle de iktisadi hayata katkılar sağladılar.

Bu çalışmada büyük çiftlik olarak tarif edilen ve bahsi geçen sivil girişimcilerin 18. yüzyılda işlettiği üniteleri, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan örnekleri üzerinden incelenmiştir. Büyük çiftliklerin fiziki olarak büyük sayılabilmesi için klasik çiftlik ünitelerinden birkaç tanesini bir arada bulundurması, iç işleyiş bakımından mâliki ya da mutasarrıfının aile emeği dışında hariçten emek kullanması ve yatırım alanlarını çeşitlendirmesi gibi değişkenlerin dikkate alınması gerektiği görüldü. Beş tanesi ayrıntılı şekilde olmak üzere, örnekleri incelenen çiftliklerin statü olarak farklılık arz ettiği görülürken; mülk, vakıf ya da tımar kapsamında işletilen bu çiftliklerin tam mülkiyet üzere olanlarında iktisadi bakımdan gelişmeye daha müsait oldukları yönünde izlere rastlandığı söylenebilir.

Büyük çiftliklerin bu ifadeyi hak edebilmeleri için içyapılarının da belirlenmesi gerektiği görüldü. Daha açık bir ifadeyle ticari kazanç elde etmeyi hedefleyen, sermaye birikimi gibi bir gayesi olan ve istihdama katkı sağlama yönünde hareket eden işletmelerin bu tavırlarının takip edilebilmesi için onlar hakkında detaylı veriler incelendi. Bilhassa ayrıntısı verilen örneklerde büyük çiftliklerin tarla tarımından hayvancılığa, demircilikten yüncülüğe kadar değişik sahalarda emek yoğun çalışmalar yürüttüğü görüldü. Bu denli değişik sahalarda yatırım yapan büyük işletmelerin, haliyle müstemilatların da o oranda zenginleştiği söylenebilir. Yaylak ve kışlaklar gibi coğrafi alanlar, samanlık, ahır ve kiler gibi tarım ve hayvancılığa dair kapalı mekânlar ya da değirmenler ve bakkallar gibi üretim-tüketime dönük birimler büyük çiftlikleri oluşturan alt birimler olarak tasarlandılar. Bunların her birinde alanlarında uzmanlaşmış emekçilerin çalıştırılması ise incelenen iktisadi ünitelerin ekonomik yaşama olumlu katkılarından sadece biriydi.

Ondan fazla farklı sahada istihdam edilen emek gruplarının ürettiği mamullerin pazarlanması sayesinde büyük çiftlik sahiplerinin gelir kaynaklarını çeşitlendirdikleri ve buğday başta olmak üzere hububat mahsulleri ile süt, peynir gibi hayvansal gıdalar ya da yün ve yapağı gibi sınai tarıma dönük ürünler pazarlandığı anlaşılmaktadır. Bu üretim süreçlerinde çiftliklerin Batılı çağdaşları gibi monokültür tarzında tek bir ürün üzerine eğilmedikleri, bunun yerine gelir kaynaklarını çeşitlendirmek ve coğrafi olarak yatırım sahalarını genişletmek suretiyle büyümeye çalıştıkları söylenebilir. Nihayet 18. yüzyılın kendine özgü şartları ve Osmanlı ekonomik yapısının izin verdiği ölçüde girişimci çiftlik sahiplerinin, imparatorluğun

üretim-tüketim düzenine ve istihdama hatırı sayılır katkılar sağladıkları ifade edilmelidir.

Kaynaklar

Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

(Perakende Evraklar İçin Dosya No/Gömlek No; Defter Grupları İçin Defter No/Sayfa No Şeklinde)

Ali Emiri- Sultan Abdülhamid I (AE.SABH. I): 32/2410.

Ali Emiri Sultan Mahmud I (AE. SMHD. I): 1, 90/6185.

Cevdet Adliye (C. ADL): 12/790, 102/6146.

Cevdet Askeri (C. AS): 968/42122.

Cevdet Belediye (C. BLD): 57/2830.

Cevdet Dahiliye (C. DH): 319/15943

Cevdet Evkaf (C. EV): 50/2458, 366/18577, 387/19628, 428/21681, 464/23480, 89/24703, 548/27663, 599/30208, 615/31041, 641/32334, 642/32387.

Cevdet Maarif (C. MF): 140/6975.

Cevdet Maliye (C. ML): 308/12572, 548/22509, 560/23000, 561/23017.

Dahiliye Baş Muhasebe Defterleri (D.BŞM.d): 1484.0002/4-11, 12, 13, 14; 3184-1, 2; 4437-3, 4437-2, 3, 4, 5085/4, 5, 6.

Dahiliye Bab-ı Defteri Haremeyn Muhasebesi Beşir Ağa Evkafı (D.HMH.BŞRA.d): 21986/4.

Bab-ı Defteri Mevkufat Kalemli Evrakı, (D.MKF.d): 30095/2, 3, 6, 10, 14, 15.

Evkaf Haremeyn Muhasebesi (EV.MHM): 3816/1.

Hatt-ı Hümayun(HAT): 20/925.

Haslar Mukataası Kalemli (HSK.d): 25779/2-4.

Maliyeden Müdevver Defterler (MAD): 3708/6, 12.

Topkapı Sarayından Müdevver Maliye Defterleri (TSMA.d): 4096/1b, 7702/5, 2338/1, 3, 4, 5, 6; 3328/2, 6, 8; 4471, 4805/1, 5920/8, 5920/Poz 5, 6553, 6613/3, 6888/1-2, 7610, 10124/7.

Yayınlanmış Ana Kaynaklar

Sofyalı Ali Çavuş Kanunnamesi, (haz. Mithat Sertoğlu), Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1992.

Başvuru Eserleri

Ayverdi, İlhan, *Misallî Büyük Türkçe Sözlük*, Kubbealtı Yayınları, İstanbul 2011.

Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, II, İstanbul 1996.

Araştırma ve İncelemeler

Arıcanlı, Tosun, "19. Yüzyılda Anadolu'da Mülkiyet, Toprak ve Emek", *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Tarım*, (ed. Çağlar Keyder & Faruk Tabak; çev. Zeynep Altok), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998, s. 128-138.

- Arslan, İsmail, “19. Yüzyıl Ortalarında Balkanlarda Bir Osmanlı Kasabasının Sosyo-Ekonomik Yapısı: Vulçitrın”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XII/2, (Kış 2012), s. 409-424.
- Barkan, Ö. Lütfi, “Çiftlik”, *İslam Ansiklopedisi*, III, MEB Yayınları, Eskişehir 1997, s. 392-397.
- _____, *Türkiye’de Toprak Meselesi Toplu Eserler 1*, İstanbul 1980.
- Cin, Halil, *Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması*, Selçuk Üniversitesi Yayınları, Konya 1992.
- Günay, Hacı Mehmet, “Vakıf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 42, İstanbul 2012, s. 475-479.
- Hutteroth, Wolf-Dieter, “Ecology of the Ottoman Lands”, *The Cambridge of Turkey*, (ed. Suraiya N. Faroqhi), Vol.3, Cambridge 2006, s. 18-43.
- İnalçık, Halil, “Çiftlik”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 8, İstanbul 1993, s. 313-314.
- _____, “Çiftliklerin Doğuşu: Devlet, Toprak Sahibi ve Kiracılar”, *Osmanlı’da Toprak Mülkiyeti ve Tarım*, (ed. Çağlar Keyder & Faruk Tabak; çev. Zeynep Altok), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998, s. 17-35.
- İslamoğlu, Huri- Çağlar Keyder, “Agenda for Ottoman History”, *Review* (Fernand Braudel Center), Vol. 1, No. 1, (Summer, 1977), s. 31-55.
- Kayaoğlu, İsmet, “Beşir Ağa Vakfı, (33 fotokopi, 2 fotoğraf ile)”, *Belgeler Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, XI,15 (1986), s. 77- 87.
- Keyder, Çağlar, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Büyük Ölçekli Ticari Tarım Var mıydı?”, *Osmanlı’da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, (ed. Çağlar Keyder & Faruk Tabak), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998, s. 1-14.
- Kornrumpf, Hans-Jürgen, “Südrussland·Und Die Krim Um 1740”, *Osmanlı Araştırmaları*, IX, (1989), s. 235-261.
- McGowan Bruce, *Economic Lift in Ottoman Europe. Taxation, Trade and the Struggle for Land, 1600-1800*, Cambridge University Press, 1981.
- Mingay, G. E., “The Size of Farms in the Eighteenth Century”, *The Economic History Review*, New Series, Vol. 14, No. 3, (1962), s. 469-488.
- Moutafchieva, Vera P., *Agrarian Relations in the Ottoman Empire in the 15th and 16th Centuries*, New York 1988.
- Nagata, Yuzo & Feridun Emecen, “Bir Âyânın Doğuşu: Karaosmanoğlu Hacı Mustafa Ağaya Ait Belgeler”, *Belgeler*, XXV, Sayı: 29, (2004), s. 1-67.
- Purgstall, Baron Joseph Von Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, VII, Milliyet Yayınları, İstanbul 2010.
- Savaş, Saim, “Sivas Valisi Dağıstânî Ali Paşa'nın Muhallefâtı: XVIII. Asrın Sonunda Osmanlı Sosyal Hayatına Dâir Önemli Bir Belge”, *Belgeler*, XV, Sayı: 19, (1993), s. 249-292.
- Stoianovich, Traian, “Factors in the Decline of Ottoman Society in the Balkans”, *Slavic Review*, Vol. 21, No. 4, (Dec. 1962), s. 623-632.
- _____, “Land Tenure and Related Sectors of the Balkan Economy, 1600-1800”, *The Journal of Economic History*, Vol. 13, No. 4, (Autumn, 1953), s. 398-411.
- Tomich, Dale, “Rethinking the Plantation: Concepts and Histories”, *Review* (Fernand Braudel Center), Vol. 34, No. 1/2, Rethinking The Plantation: Histories, Anthropologies, And Archaeologies, (2011), s. 15-39.

- Veinstein, Gilles, “XVI. Yüzyılda Karadeniz’in Kuzeyinde Steplerde Bulunan Osmanlı Kolonizasyon Çiftlikleri”, (çev. Yavuz Cezar), *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 43/1-4, Prof.Dr. S.F. Ülgener’e Armağan, İstanbul 1987, s. 79-109.
- _____, “Çiftlik Tartışması Üzerine”, *Osmanlı’da Toprak Mülkiyeti ve Tarım*, (ed. Çağlar Keyder & Faruk Tabak; çev. Zeynep Altok), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998, s. 36-56.
- Zens, Robert, “Provincial Powers: The Rise of Ottoman Local Notables (Ayan)”, *History Studies*, 3/3, (2011), s. 433-447.

HORASAN'DA SULAMA VE SU KANALLARI (8-10. YÜZYILLAR)*

Yunus Arifoğlu*

Öz

Tarım temelli bir Ortaçağ ekonomik yaşamında, iklim, tarımsal üretimi etkileyen önemli bir faktördü. Kuru tarım birkaç yerde uygulanabilse de, su tarımın daha verimli bir şekilde yürütülmesinde önemli bir unsurdur. Su kaynakları bakımından zengin bir bölge olan Horasan'da sulama kanallarına ihtiyaç vardı; ve incelenen dönemde sulama suyu kullanımındaki sorunları çözmek için birkaç proje uygulanmıştır. Bu sebeple Horasan'ın önemli kısmında kanallar açılmıştır. Bu bağlamda, çalışma su kaynaklarını, dağıtımlarını, akışlarını, nehirlerini, sulama kanallarını, sulama uygulamalarını ve su kullanım haklarını tartışmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Horasan, Su, Kaynaklar, Nehirler, Kanallar

Irrigation and Irrigation Canals in the Khorasan (8-10th Centuries)

Abstract

In a medieval economic life based on agriculture, climate was an important factor affecting agricultural production. Although dry agriculture could be practiced in several places, water was an important element in conducting agriculture in a more efficient way. In Khorasan, a region rich in water resources, there was, however, a need for irrigation canals; and several projects were implemented to solve problems in irrigation water use during the period under study. For this reason, the canals were opened in a large part of the Khorasan. In this regard, the study discusses water resources, their distribution, streams, rivers, irrigation canals, irrigation practices and water use rights.

Keywords: Khorasan, Water, Resources, Rivers, Canals

Giriş

Bir bölgede yaşamın varlığı suya bağlıdır. Aynı şekilde orada tarımın iyi ve

* Bu makale, *Abbasiler Döneminde Horasan'ın İktisadî Durumu (8-10. Yüzyıllar)* adlı doktora tezinden çıkarılmıştır.

* Arş.Gör., *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü*, Meşelik Yerleşkesi, 26040, Eskişehir/Türkiye, yunsarfoglu@gmail.com

yeterli şekilde yapılabilmesi için, gerekli olan şartlardan birisi de sudur. Suyun öneminden dolayı devletlerin en önemli görevi, suyu arazi ile buluşturmaktır. Suyun araziyle buluşturulması noktasında, İslamiyet öncesinde sulama imkânı sınırlı ve geçiciydi. Bu dönemler itibarıyla, *Naura'* yani su dolabı çarkı adında su dolapları geniş anlamda kullanılamamıştır. Horasan'da İslamî dönem öncesinde var olan kanallar aktif kılındıkları gibi, bununla yetinilmeyerek yeni kanalların inşa edilmesi, tarımın ilerlemesinde önemli katkı sağlamıştır. Bu dönemde yeni kanalların açılması gibi, bunlara su sağlanması için eski barajlar tamir edilip yeni barajlar inşa edilmiştir.²

Bölgedeki kanallar eski zamandan itibaren vardı. Abbasiler döneminde eski sulama kanallarının yeniden açılması kadar, yeni sulama kanalları da açılmıştı. Bölgenin sulama kanalları yer altından gittikleri için, yazın havanın kırk, elli dereceyi bulduğu zamanlarda, bu kanallar buharlaşmayı önleyerek, suyun buharlaşma yoluyla kaybolmasını engellemişlerdir. Bölgede yapılan kanallar sulu tarım yapılan yerlerde kuraklığa bağlı verim düşüşünü engellemede akıllı seçimler olarak buradaki tarımın ve dolayısıyla iktisadın yönünü belirlemiştir.³

Horasan'ın Ortaçağ'da coğrafi sınırları İslam Coğrafyacılarının tanımlamalarında farklılıklar içermektedir. Bölgenin idarî sınırları ile coğrafi sınırlarını ayrı ayrı değerlendirmek gerekmektedir. Biz bölgenin sınırlarını tespit ederken idarî sınırlarından ziyade coğrafi sınırlarını dikkate aldık. 10. yüzyıl ve bu yüzyıl sonrasındaki İslam coğrafyacıları bölgenin sınırlarını doğal coğrafyayı dikkate alarak yapmışlardır. Horasan'ın batı tarafında bulunan çöller bu yönün doğal sınırlarını oluşturmuştur. Bölgenin doğu tarafından ise Ceyhun nehri doğal sınırı oluşturmuştur. Güneyde Sistan'a geçişte dağlar doğal ayrımı oluştururken, kuzeyde de burada bulunan yüksek dağlar benzer doğal sınırı oluşturmuşlardır. Modern çalışmalarda bölgenin sınırları keskin olarak belirlenmiş değildir. Bazı çalışmalarda İsfahan Horasan'a dâhil edilirken, bazılarında Hazar denizine kadar olan yerler bölgeye dâhil edilmiştir. Biz Ortaçağ İslam coğrafyacıları ve özellikle de 10. yüzyılda coğrafya eserini ele alan yazarlar ile modern araştırmaları dikkate alarak bölgenin doğal coğrafi sınırlarını belirlemeye çalıştık. Bu anlamda bölgenin bir haritasını da

¹ Naura: Nehir, çay, baraj, göl ve kanallardan suyu çekmeye yarayan bu alet Eskiçağ'da ortaya çıkarılmış, Ortaçağ'da geliştirilmiştir. Ayrıntı için bkz. Ender Özbay, "Antakya'nın Tarihî Su Dolapları "Naura"lara Işık Tutan 'Alvân Su Kemerî Kalıntısının Mimarî-Tarihî Analizi ve Restitüsyonu, *Sanat Tarihi Dergisi*, XXI/2, İzmir 2012, s. 75.

² Ebu Yusuf, *Kitabü'l-Harac*, thk. Muhammed Menasir, Maarifetî'l-İlmiyye, Umman 2009, s. 346, 350; Ebu Ubeyd, Kasım b. Sellam, *Kitabü'l-Emmal*, thk. Muhammed Halil Heras, Mektebetü'l-Kelime'tî'l-Ezher, Kahire 1981, s. 272, 276; Yahya b. Âdem, Ebu Zekerriyya Yahya b. Âdem b. Süleyman, *Kitabu'l-Harac*, thk. Ahmed Muhammed Şakir, Matbaatu's-Selefiyye, Kahire 1964, s. 97-98; Andrew M. Watson, *Agricultural Innovation the early Islamic World, 700-1100*, Cambridge Press, Cambridge 1983, s. 11, 105, 108.

³ Adam Mez, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti*, çev. Salih Şaban, İnsan Yayınları, İstanbul 2000, s. 471, 506; Richard W. Bulliet, *The Patricians of Nishapur*, Cambridge Press, Cambridge 1972, s. 3; Orhan Tan, *Merv, 2500 Yıl Hatırası*, TÜRKSAV, Ankara 2000, s. 164; Watson, s. 11, 105, 108.

çizdik. Buna göre bölgenin; güney batı ve batısında Fars bölgesi yer almaktadır. Kuzey batıda Taberistan ve bu bölgenin bir şehri olan Cüzcan/Gürgan bulunmaktadır. Kuzeyinde Hârizm toprakları, kuzey doğuda Maveraünnehir'in bir kısmı, doğuda Maveraünnehir ile Huttel, güney doğuda Hindistan ile Sicistan ve güneyde ise Sicistan ile Kırman toprakları yer almaktadır.⁴

Horasan'daki uygun fiziki yapı ve mutedil iklimde çok sayıda şehir kurulmuştu. Bölgede bulunan; Nişâbûr, Merv, Belh ve Herat şehirleri İslam coğrafyacıları tarafından "Ümmehat" tabiriyle ifade edilmektedir. Bu kavramın günümüzdeki karşılığı olarak metropol/anakent terimi uygun düşmektedir.

Dönem itibarıyla bölgenin en kayda değer ümmehat/metropol şehri olan Nişâbûr, bölgenin batıya açılan kapısıydı. Nişâbûr'da: Azâdvar, Bâherz,⁵ Beyhak, Sâbzevâr/Sebzevâr, Hüsrevcird,⁶ Bîskend,⁷ Büşt,⁸ Büştfrûş,⁹ Bûzcân/Bûzkân,¹⁰ Cüveyn,¹¹ İsferyân/Esferâyin,¹² Hakisârân,¹³ Hûcân,¹⁴ Tûs,¹⁵ Câm/Zâm, Cermegân, Cünabîd, Dîvâreh, Ergiyân, Esedâbâd, Ferhâkird, Gâyimend/Gâyimen, Hân Revân, Havâf/Hâf, Hâyimend, Humrân, Hüseyinâbâd, İrânşehr, Kalmeyhen, Kasrû'r-rîh, Kereh, Kündür, Mâlâyekird, Meyhene/Mehene, Mezdûrân, Mezînân, Mihrecân, Nûkdeh, Rîvend, Sâhîh, Selûmek, Senâbad, Senkân/Sencân, Turtût/Turşîz, Turûğud, Ustuva/Üstüva, Zâm, Zâve, Zevzen, Câcerm, Kâyin, Ezzavzar, Kûhistân, Nesâ, Taberan, Buzdigavr ve Nûkan adlı yerleşim birimleri bulunmaktaydı.¹⁶

-
- ⁴ İstahrî, Ebu İshak İbrahim b. Muhammed el-Farisi el-Kerhi, *Mesalik ve Memalik*, nşr. M. J. de Goeje, Leiden 1967, s. 253; *Hudûdu'l-Âlem Mine'l-Mesrik ile'l-Mağrib*, nşr. V. Minorsky, çev. A. Duman, Murat Ağarı, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008, s. 56; İbn Havkal, Ebû'l-Kâsım Muhammed b. Ali en-Nasîbî el-Bağdâdî, *Suretu'l-Arş*, haz. E.J. Brill, Leiden 1939, s. 426.
- ⁵ İbn Hurdâzbih, Ebû'l-Kasım b. Abdullah, (ö. 912), *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, ed. M. J. de Goeje, Brill Press, Leiden 1967, s. 24; Makdisî, Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed, *Absenu'l-Tekâsîm fî Marifeti'l-Ekâlîm*, ed. Fuat Sezgin, Frankfurt 1992, s. 300; Georgette Cornu, *Atlas du Arabo İslamique a l'epoque Classique IX-X Siecles*, Brill, Leiden 1985, s. 145.
- ⁶ İbn Hurdâzbih, 23-24; İstahrî, 257; İbn Havkal, s. 427, 433.
- ⁷ İbn Hurdâzbih, s. 24; Makdisî, s. 351.
- ⁸ İstahrî, s. 237; İbn Havkal, s. 409; Makdisî, s. 300.
- ⁹ Makdisî, 300, 317; Cornu, 147.
- ¹⁰ İstahrî, s. 256, 282; İbn Havkal, s. 427, 433; Makdisî, s. 50, 300; V.F. Büchner, "Türbet-i Şeyh Câm, *İA*, XII/II, MEB Yayınları, İstanbul 1979, s. 140.
- ¹¹ İbn Hurdâzbih, s. 24, İbn Havkal, s. 428; Makdisî, s. 306; R. Hartman, "Cüveyn?", *İA*, III, MEB Yayınları, İstanbul 1987, s. 248-249.
- ¹² İstahrî, s. 257, 282, 284; İbn Havkal, s. 428, 433, 435; Makdisî, s. 300, 318, 323.
- ¹³ Makdisî, s. 351.
- ¹⁴ İstahrî, s. 257; W. Barthold, "Kucân", *İA*, VI, MEB Yayınları, İstanbul 1987, s. 950.
- ¹⁵ İbn Hurdâzbih, s. 24, 35; İstahrî, s. 254, 257; İbn Havkal, s. 428, 430.
- ¹⁶ İstahrî, s. 256, 257, 269-271; İbn Havkal, s. 441-442; Makdisî, s. 295-297, 299, 308, 314, 319; Yâkût el-Hamevî, Ebu Abdullah Şihabüddîn, *Mu'cemu'l-Buldan*, II/I, nşr. Ferdinand Wüstenfeld, *Tarihu'l-Ulumu'l-Arabiye*, Frankfurt 1994, s. 409.

Bir diğer ümmehat şehir olan Merv, bölgenin kuzeyinde yer almaktaydı. Dandanakân,¹⁷ Ebîverd/Bâverd,¹⁸ Küşmeyhen,¹⁹ Merverrûz, Dizih, Kasrû'l-Ahnef/Dîz-i Ahnef,²⁰ Serahs,²¹ Bâşân/Faşan,²² Bağşûr, Bahîrâbâd, Behmenâbâd, Berekdiz, Bürz/Sezevver, Câverse, Cerûgird/Kenûgird/Yenûkird, Cîreng/Kîrenk, Fâz, Harak, Hümmüzferre, el-Karîneyn, Kencâbâd, Keshân, Mâbersâm, Mehdîâbâd, es-Sûsekân, Üştürmeğâk şehirleri Merv'e bağlı yerleşim birimleriydi.²³

Bir başka ümmehat şehir olan Belh ise Ceyhun havzasında yer almaktaydı. Bu şehir hem Maverâünnehir'e hem de Hindistan'a açılan kapıydı. Cûzcân, Yahudiyye, Enbâr, Fâryâb ve Kellâr beldeleri buraya bağlı yerleşim birimleriydi. Tohârîstan Belh'e bağlı geniş bir yöreydi. Râven, Serây-ı Asım, Eresken, Sûd, Bâmiyân ve Pençşîr/Benchîr yerleşim birimleri buraya bağlı şehirlerdi. Bedahşân Ceyhun nehri kıyısında bulunan bir şehirdi. Cirm ve Vehhan adlı yerleşim birimleri de buraya bağlıydı. Bağlân, Enderâb, Hulm, Tâlekân/Tâyekân, Bencâr, Câh/Kâh, Destecird, el-Kâ, Meder, Üşbürkân, es-Sidre, Siyâhcird/Şâvkerd, Arhen, İskîmeşt/Sekîmeşt, Sekelkend/İskelkend, Simincân, Şuknân, Velvâlîz/Vervâlîz/Vervâlîc, Vâsîtu, Uşbürkân, Selîm, Câ, Mazr, Bervâz Rûb, Aşağı Bağlan, Yukarı Bağlan, Ceryab, Simincan, Host, Besgûrfend, Sakâvend, Lahrâb, Kündederem, Uşturc, Enhuz, Şar, Nişin ve Sermin Faryab beldeleri de Belh'e bağlı yerleşim birimleriydi.²⁴

Bölgedeki son ümmehat şehir Herat idi. Bu şehir bölgenin güney kesiminde yer almaktaydı. Burada bulunan Bâdgîs, Büşt, Câdâvâ, Cebelü'l-Fidde/Kûh-i Sîm, Simkuh, Dihîstân, Kâbrûn/Kâlvun, Kucânâbâd, Kûfe adındaki beldeler Bâdgîs'e bağlı yerleşim birimleriydi.²⁵ Bebne/Beben, Bûşeng/Bûşenk/Buşenc, Ferkird, Harkird, Kûsuvî beldeleri de buraya bağlıydı. Esfûzer/İsfîzâr/Esfûzer, Kûşk, Küverân, Kûvâşân, Bâşân/Fâşân, Keyf/Kîf, Câsân, ed-Dîrkân, Dîvânçe, Edresker, Esterebyân, Evfe/Evbe, Havzân, Haysâr, Kâtûn, Hucîstân, Kerûh, Mâlin, Mârâbâd, Nûzhagân, Ribât-ı Şûr, Sân, Sinc ve Şûrmîn yerleşim yerleri de Herat'a

¹⁷ İstahrî, s. 263, 284; İbn Havkal, s. 429, 437; Makdisî, s. 299, 312, 323.

¹⁸ İbn Hurdâzbih, s. 35, 39; İstahrî, s. 254, 283, 285; İbn Havkal, s. 429, 430, 454; Makdisî, s. 51, 285, 300, 312, 321.

¹⁹ Ya'kûbî, İbn Vazîh Ahmed b. İshak b. Cafer, *el-Buldan*, Darü'l-Kitabî'l-İlmiyye, Beyrut 2002, s. 55-56.

²⁰ İbn Hurdâzbih, s. 32, 36, 39; İstahrî, s. 254, 261, 269; İbn Havkal, s. 429, 436, 441, 444, 458; Makdisî, s. 295, 313, 330; Cornu, s. 152

²¹ İbn Hurdâzbih, s. 24, 36, 39; İstahrî, s. 254, 259, 268; İbn Havkal, s. 427, 430, 445; J. Ruska, "Serahs", *IA, X*, MEB Yayınları, İstanbul 1988, s. 502.

²² İstahrî, s. 263, 284; İbn Havkal, s. 429, 437; Makdisî, s. 299, 312.

²³ İbn Hurdâzbih, s. 23; İstahrî, s. 256, 257, 269-271; İbn Havkal, s. 441-442; Makdisî, s. 295-297, 299, 308, 314, 319.

²⁴ İbn Hurdâzbih, s. 18, 25, 32-34, 36-37; İstahrî, s. 254, 270, 275-276, 278-279, 286; İbn Havkal, s. 428, 447; Makdisî, s. 296, 303, 346; Cornu, s. 144, 147-148-149.

²⁵ İbn Hurdâzbih, s. 18, 25, 32, 34, 37; İstahrî, s. 254, 275-276, 278-279; İbn Havkal, s. 428, 447; Makdisî, s. 296, 303, 346; Cornu, s. 144, 148-149.

bağlılardı.²⁶

Horasan'da aynı isimde farklı şehirlerde yerleşim birimleri bulunmaktadır. Tâberân, Kûmis'de bir şehir iken, Serahs'ta ise kasaba idi. Ramada, Belh ve Nişâbûr'da ayrı kasabalardır. Dihistan adında Cûzcân'da ve Bâdgîs'de ayrı beldeler bulunmaktadır. Hulvân hem Nişâbûr hem de Kûhistân'da bulunmaktadır. Esterâbâd hem Cûzcân hem de Nesâ'da yerleşim yeri idi. Hûr Belh ve Kûhistân'da bulunmaktadır. Nûkân Tûs'ta bir kasaba, Nişâbûr'da köydür. Fârâb İsficâb'da belde, Cûzcân'da kasaba, Biyâr Kûmis'te kasaba, Nesâ'da köy, Sencan Nişâbûr'da köy, Merv'de şehirdir. Mâlin hem Merv hem de Herat'ta bulunmaktadır. Enderab Belh yöresi ile Nişâbûr'da bulunan iki ayrı yerleşim yeridir.²⁷

1. Nehir ve Çaylar

Horasan'da bulunan yüksek dağlar bölgede ortaya çıkan nehir ve çayların kaynağıdır. Buradaki su kaynakları özellikle kış yağışıyla beslenmiş olup, baharda bunlar yatağını aşan nehirlere dönüşmekteydi. Horasan'da bu şekilde akan çok sayıda nehir vardı. Bu nehirler karın erimesi sonucu dağlardan gelen sular ile yeryüzünde ortaya çıkan kaynaklarla birleşerek oluşan büyük suları. Bunlar bir bataklıkla veya denize ulaşınca kadar yataklarını kimi zamanlar daraltıp kimi zamanlar genişleterek ancak sürekli olmak suretiyle kendi yollarını oluşturlardı. Bölgede, hem debisi hem uzunluğu itibarıyla en önemli nehir Ceyhun idi. Ardından debi ve uzunluk açısından sırasıyla; Murgab, Herirûd, Sivager, Dehas ve Mervurrûz nehirleri gelmekteydi.²⁸

Merv, kendisini kuşatan çöllere karşı buradaki nehirlerle bir vahaya dönüşmüştü. Bu şehirde önemli nehirler bulunmaktaydı. Merv'de en önemli nehirler *murgab* ve *merveyn* idi. Bunlardan murgab nehri en büyüğüydü. Bu nehre çıkış noktası veya köpürtmesi sebebiyle murgab adının verildiği düşünülmektedir. Buna Merv suyu anlamına gelen *Merv-ı Ab* da denildiği ifade edilmektedir. Bâdgîs yöresinden çıkan bu nehir, Huzân ve Kerineyn arasındaki Kukeyn'e, uğradıktan sonra²⁹ Merv sınırlarına girmektedir. Burada Zerk denilen mevkide bentlerle baraj gölü haline getirilerek taksim edilmektedir.³⁰ Merv'in diğer önemli ırmağı Merveyn'di. Buna Mervurrûz da denilmektedir. Bu, Gur dağından, Herat'ın kuzey doğusundan çıkmaktaydı. Öncelikle Mervurrûz'a uğrayan bu nehir, Mârûd, Dizi Hinâf, Lûker, Bârakder ve Kîrenk'i takip ederek Merv'e doğru akmaktaydı. Bu

²⁶ İstahrî, s. 256, 257, 269-271; İbn Havkal, s. 441- 442; Makdisî, 295-297, 299, 308, 314, 319; Yâkût el-Hamevî, II/I, s. 409.

²⁷ İbn Havkal, s. 430-441; Makdisî, s. 24-30.

²⁸ Mesûdî, Ebu Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali, *Murucu'z-Zeheb ve Medainu'l-Cevber*, thk Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, Mektebetü't-Ticaretü'l-Kübra, byy. 1964, s. 77; *Hudûdu'l-Âlem*, s. 22, 26; İbn Havkal, s. 429.

²⁹ İstahrî, s. 261; İbn Havkal, s. 435, 442; Makdisî, s. 330; Guy le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, Institut für Geschichte der Arabischen, Frankfurt 1993, s. 215, 397.

³⁰ İstahrî, s. 261, 280; İbn Havkal, s. 436.

ırmak da Merv sınırlarına girdiğinde, diğerinde olduğu gibi kütüklerle yapılan bentlerle engellenerek baraj gölü haline getirilmişti. Bu göl belli bir doluluk oranına eriştiğinde, Merv'in merkezine doğru akmaya başlamaktaydı. Nehir şehrin merkezinin ardından kuzey yönünde Amul'e doğru akmaya devam etmekteydi.³¹ Merv nehirleri için sürekli taşıklarının ifade edilmesi, bu nehirlerin hem kar hem de bahar yağmurlarıyla beslendiklerini göstermektedir. Yöredeki nehirler çok uzun olmayıp yakın yerlerde kapalı göllere dökülmektedirler.³²

Bölgede hayatın canlı olduğu şehirlerden birisi de Herat'tı. Bu canlılıkta nehirlerin önemli bir payı bulunmaktaydı. Şehirde bulunan en önemli nehir Herirûd'du. Bu, Gûr ya da Gûristân denilen dağın sağ yamacında Ribât -ı Kervan denilen mevkiden çıkmaktaydı. Nehir şehrin batısındaki bazı bölgelerden geçerek, Mâlin beldesinin alt tarafından Herat'a ulaşmaktaydı. Herirûd ırmağı Bâmiyân dağlarından gelen diğer kollarla da Herat sınırlarında birleşmekteydi. Bu birleşmenin ardından yedi kola ayrılan nehir, şehri kuşatmaktaydı. Bu kollardan birisi Herat'a gelerek merkezi sulamasının ardından güneyde bir Mecusi tarafından yapılan köprüye kadar ulaşmaktaydı.

Bölgedeki en önemli şehirlerden birisi Nişâbûr'du. Bu şehirde tarım hayatı iyi bir seviyedeydi. Tarımın bereketli bir şekilde olması ancak suyun varlığıyla mümkün olmaktadır. Nişâbûr'un en önemli su kaynağı, en büyük nehri olan Vadi Siğayer/Vâdî Seğâver'di. 70 mil uzunlukta olan bu nehir Dicle nehrine benzetilmektedir.³³ Bu nehir şehir merkezine yedi kilometre uzaklıkta olan bir mevkiden gelmekteydi. Vâdî Seğâver'in doğduğu yöre Büştekan olarak bilinmektedir. Nehrin geldiği kuzeydoğu bölgesi bununla sulanmaktaydı. Şehrin bir diğer nehri Şurâh Rûd idi. Buna tuzlu nehir de denilmekteydi. Atşâbâd ise burada bulunan başka bir nehirdi. Câcerm yöresinde ise Cughân Rûd adında bir nehir bulunmaktaydı.³⁴ Bu nehrin dışında Nişâbûr'un su kaynakları olarak iki akarsuyu doğu ve batıdan gelmekteydi. Doğudaki akarsu Tûs'un aşığındaki vadiye akmaktaydı. Batıdaki akarsu noktasında kaynaklarda herhangi bir bilgi sunulmamakla birlikte, bu akarsuyun kuzeybatı tarafından gelmesi ihtimal dâhilindedir. Nişâbûr'da Kazmah ve Kûh-i Gulhân adında iki baraj gölünden de bahsedilmektedir.³⁵

Nişâbûr'da fiziki yapının uygunluğu ve toprakların verimliliği yanında sahip olduğu havanın mutedil ve suyun bolluğu burada tarımın gelişimini belirlemiştir.

³¹ Mesûdî, s. 30; İstahrî, s. 261; *Hudûdu'l-Âlem*, s. 22, 26; İbn Havkal, s. 429, 435, 442; Makdisî, *Ahsen*, s. 330.

³² İstahrî, s. 261, 280; İbn Havkal, s. 436.

³³ İstahrî, s. 255; İbn Havkal, s. 433; Makdisî, s. 300.

³⁴ Kazvinî, Ebu Yahya Zekerîyya b. Muhammed b. Mahmud, *Âsaru'l-Bilâd ve Abbârü'l-İbâd*, Dâru Sadır, Beyrut bty.; İsmail Pırlanta, *Fetbinden Samanîlerin Yükselişine Kadar Nişâbur*, Hikmetevi Yayınları, İstanbul 2017, s. 56.

³⁵ İstahrî, s. 255; Strange, s. 386-388.

Dolayısıyla Nişâbûr şehrinin tarım potansiyeli bahsi geçen bu nehirler ve akarsular sayesinde arttırılmıştır.

Nişâbûr yöresinde önemli şehirlerden birisi Tûs'tu. Burada Hirân adında bir nehir bulunmaktaydı. Bu nehir Tûs dağından çıkıp Ustuva ve Çermegân bölgesinin kenarından geçip, Taberistân yöresinin bir şehri olan Gürgân'ı ikiye böldükten sonra Abaskun'a doğru akmaya devam ederek, Hazar denizine dökülmekteydi.³⁶

İslam coğrafyacıları Belh'i tasvir ederlerken yeşilliğine vurgu yapmaktadırlar. Şehrin yeşilliğinde en önemli etken buradaki nehirlerdi. Belh'te çok sayıda nehrin varlığı görülmektedir.³⁷ Şehri sulayan en önemli ırmak Ceyhun'du. Belh de denilen bu nehrin, derin olmadığı ama şiddetli bir akıntıya sahip olduğu vurgulansa da, burada gemilerin dahi yüzdürüldüğünün belirtilmesi debisi ve sığılığı hakkında fikir sunmaktadır.³⁸ Bâmiyân'dan çıkan Ceyhun, Tirmiz, İsferyân ve Horasan'ın diğer bölgelerinden geçip, Harizm topraklarına kadar uzanarak Aral gölüne dökülürdü. Belh'in önemli nehirlerinden birisi de, Şahî'ydi. Bu, on tane değirmen döndürecek güçte olduğundan buna Dehas da denilmekteydi. Şahî nehri şehrin Bab-ı Nevbihar kapısından geçirdi. Bu yöredeki nehirlerden birisi de Siyagird ya da Siyahgîrd'di. Bu, şehrin kuzeyindeki bağ ve bahçeleri sulamasının ardından Siyahgîrd kırsalını sulardı. Belh beldelerinden Benchîr Enderâb ve Kasân bölgelerinden geçen iki nehir daha bulunmaktaydı. Bedehşân'da ise Herbâb denilen bir akarsuyu vardı. Bu akarsuyu "Gask dağı"nın batısından çıkardı. Bir diğer nehir olan Rûd Darğam nehri de, Valvalic ile Hulm arasında Ceyhunla birleşirdi. Buştegân köyü yakınlarında on kilometre uzunluğunda adı ifade edilmeyen bir akarsudan da bahsedilmektedir.³⁹ Bâmiyân'dan doğan nehirler ise, Kûsân, Ferâ, Edresken ve Tevâz, İsfizâr gibi yerleşim yerlerinden de geçip bu yöredeki yerleşim birimlerini sulamaktaydı.⁴⁰

2. Sulama Kanalları

Sulamada doğrudan nehirlerden istifade edildiği gibi onların bütün arazileri kuşatmaktan uzak kalmalarından dolayı kanallar inşa edilmiştir. Abbasiler çok sayıda kanal açarak neredeyse ekilebilir arazinin çoğunluğunu su ile buluşturmuşlardır. Bu dönem itibarıyla eski kanallar aktif edilip yeni kanalların açıldığı bölgelerden birisi de Horasan'dı. Merkezin gayretlerinin yanı sıra bölgenin yerel idarecilerinin de kanal yapmaya önem vermeleri, bölgedeki sulama sorununu çözmüştür. Bu anlamda Abdullah b. Tâhir⁴¹ kendi özel sermayesinden 1 milyon dirhem harcayarak bölgedeki kanalları aktif hale getirmiştir. Onun bu gayretinin

³⁶ *Hudûdu'l-Âlem*, s. 30; İbn Havkal, s. 429.

³⁷ *Hudûdu'l-Âlem*, s. 22, 24; Makdisî, s. 300-301.

³⁸ Ebû Ubeyd el-Bekrî, *Kitabü'l Mesâlik ve'l-Memâlik*, Daru'l Arabiyye Yayınları, Tunus bty., s. 231-232.

³⁹ İstahrî, s. 279; *Hudûdu'l-Âlem*, s. 22, 24, 26; İbn Havkal, s. 448-449; Makdisî, s. 329.

⁴⁰ *Hudûdu'l-Âlem*, s. 26; İbn Havkal, s. 427; Makdisî, 330, Strange, s. 407.

⁴¹ Abdullah b. Tâhir Tâhir b. Hüsey'nin oğlu babasının vefatıyla Horasan'da valiliğe atanmıştır. Hakkı Dursun Yıldız, "Abdullah b. Tâhir", *DİA*, I, TDV Yayınları, İstanbul 1988, s. 138.

sonucunun kendi döneminde vergilere yansıdığı görülmektedir. Samanî valilerinden Ebu'l-Kâsım el-Mikâilî'nin bizatihi kanalların yapımına eşlik etmesi de kanal yapımı konusunda kayda değerdir. Samanî döneminin Rönesans olarak anılmasında bu gayretlerin de payı bulunmaktadır.⁴² Bölgede kanal yapımının bir nevi özel şirketlerle yapıldığını anlaşılmaktadır. Beşir b. Ubeydullah çok sayıda kanal açmasından dolayı dönemin Nuri Demirağ'ı konumundaydı.⁴³

Horasan yazları kurak bir iklime sahipti. Bölgenin dört bir yanı sulamaya ihtiyaç duymaktaydı. Bunun için nehirler ve kuyular yeterli gelmemektedir. Bundan dolayı da kanallar inşa edilmişti. Bu nedenle burada sulama sistemi, suyolları ve kanalları yaygındı. Arkeolojik çalışmalar Horasan bölgesindeki sulama kanallarının Eskiçağ'a kadar gittiklerini göstermektedir. Örneğin Nişâbûr'daki kanalların Manûçehr zamanına kadar uzandığı görülmektedir.⁴⁴

Horasan'da kezaim denilen yeraltı kanalları vasıtasıyla, arazilere su verildiği gibi, aynı kanallar aracılığıyla evlere de su verilir. Geçmişten miras kalan bu sulama kanallarının bir çoğu İslamiyet'in ilk dönemlerinde kullanılmışlardır. Abbasîler döneminde halifelerin sulamaya verdikleri önemden dolayı kanallar için önemli bütçe ayrılmış bu nedenle bozulan kanallar tamir edilmişlerdir. İhtiyaç duyulan bölgeler için de yeni kanallar açılmıştır. Dolayısıyla hem nehir ve çay gibi su kaynakları aracılığıyla araziye su ulaştırılmış hem de bent ve barajlarda tutulan su, kanallar yoluyla bölgenin her tarafına götürülmüştür. Bu sayede Horasan'da su problemi çözülmeye çalışılmıştır.⁴⁵

Kanallar sularını doğrudan nehirlerden aldıkları gibi, baraj, havuz ve göllerden de alırlardı. Bu nedenle kanallara su verilmesi için nehirler üzerine kurulu yapılara ihtiyaç duyulmuştur. Kanalların su kaynağı olan bent ve barajlardan bölgede çok sayıda yapılmıştı. Bunların yapıldığı malzeme çoğunlukla ahşaptı. Sınırlı sayıda da olsa taştan yapılan barajlar da bulunmaktaydı. Ahşap bent ve barajlar pek sağlam olmayıp, kısa zamanda yıprandıkları için bunların sürekli tamir edilmeleri ya da yeniden yapılması gerekmektedir. Taş bent ve barajlar sağlam idi, ancak bunlar da dönem itibarıyla masraflı olmalarından dolayı çok yaygın değillerdi. Bölgedeki barajların hacmi kayda değer bir boyuttaydı. Kışın baraj kapıları açılmaktaydı. Bunların açıldıkları esnada barajdan dökülen suların çıkardığı gürültü, insanların uykularını kaçırmaktaydı. Barajların hacmine dair şu anlatı, onların

⁴² Gerdizî, Ebû Saïd Abdülhay b. Dahhak b. Mahmûd, *the Ornament of Histories: a History of the Eastern Islamic Lands AD-1041: the Original Text of Abu Sa'id Gardizî*, trans. C. Edmund Bosworth, British Institutü of Persian Studies London 2011, s. 3-4, 100.

⁴³ Belâzürî, İmam Ebu Abbas Ahmed b. Yahya b. Cabbar, *Fütübü'l-Buldan*, Abdullah Tabbai, Müessesetü'l-Mearif, Beyrut 1987, s. 526.

⁴⁴ Mez, s. 506; Bulliet, *The Patricians of Nishapur*, s. 3; Tan, s. 164; Pirlanta, s. 303.

⁴⁵ İstahrî, s. 259-260; Makdisî, s. 331; Mez, s. 505-506; Strange, s. 400; Bulliet, *The Patricians of Nishapur*, s. 3; Tan, s. 164; Mustafa Demirci, *İslam'ın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2003, s. 283-284, 292.

büyüklikleri hakkında az da olsa fikir vermektedir.⁴⁶

Bölgenin her şehrinde gelişmiş sulama kanalları bulunurdu. Kanalların bir özelliği, yeraltından gitmeleriydi. Bunlara dehlizler vasıtasıyla inilebiliyordu. Şebekelerin temizliği ve bakımı için kanalara inen merdivenler olurdu. Oldukça derin olan bu yapılara inmek için kat edilen mesafe bazı yerlerde 100, Nîşâbûr gibi şehirlerde 70 basamaktı. Makdisî bunlardan bazılarında inmek için 4 veya 7 basamak inmek gerektiğini belirtmekte, bazılarının ise daha derin olduklarını ifade etmektedir. O dönemde yaşamış bir şakacının;

“Kanallar yer üstünde, insanlar yer altında olsalardı, Nîşâbûr hakikaten fevkalade bir şehir olurdu.” Şeklinde bir espri yaptığı ifade edilmektedir.

Bölgede kanalların yer altından gitmesi, özellikle yazın suyun buharlaşmasını önlemede etkiliydi. Bu yeraltı suyollarının yapımı büyük maharet isterdi, kanalın su geçiren tabakaların su geçirmeyen tabaka ile birleştiği yerden geçmesi ve ayrıca bu tabakanın akıntıyı hızlandırmak için yeter derecede meyilli olması gerekirdi.⁴⁷

Kanallardan bahsi en çok geçen Merv sulama kanalları, girift bir yapıya sahipti. Merv nehrinden şehir merkezine dört büyük kanalla su verilirdi. Bunlar tarımsal sulamada kullanıldıkları gibi, şehrin ihtiyaç duyduğu su da bunlar vasıtasıyla sağlanırdı. Bunlardan Zârk kanalı, şehrin varoşlarından akarak şehir kapısından geçip, burada çok derin sayılmayan bir sarnıca akardı. Esâdî olarak bilinen bir diğeri ise, Bâb-ı Sencân ve Miremahân mahallelerinin içme suyunu karşılardı. Serahs yönünden gelen Hürmüzfere kanalı, şehrin önemli kesimiyle birlikte kırsal bölgelerini sulardı. Ayrıca reis mahallesi bu kanaldan suyunu temin ederdi. Mâcan kanalı Serahs tarafından Merv'in güneybatısından gelmekteydi. Kanal şehrin ortasından akarak pazar yerlerinin içinden geçerek, merkezi bitirmenin ardından nehrin diğer kollarına karışırdı. Ayrıca bu kanal, Abbasî davetinin yapıldığı bölgeyi ve hapisane tarafını sulardı. Yine bu kanal güzergâhı boyunca var olan sarnıçları doldururdu. Razik kanalı, Mâcan kanalının batısından Bâb-ı Medine şehir kapısından geçerek sonunda bir göle akardı. Bu dört kanal, şehri, suru ve kırsalını kapsayarak bütün Merv yöresini sulardı. Horasan şehirlerinin yazlarının sıcak geçmesi suyun güneşten muhafazasını önemli kılardı. Kuyuların yanı sıra yapılan sarnıçlarda da su güneşten korunurdu. Bu sarnıçlar kapalı olduğu gibi, açık sarnıçlar da bulunurdu. Bahsi geçen bu sarnıçların kapıları olup, derin olmalarından dolayı bunlara ancak merdivenlerle inilirdi. Merv bölgesinde çokça zikredilen bu sarnıçlar kanallar vasıtasıyla beslenirdi.⁴⁸

Herat şehrinde sulama için kullanılan ve nehirlerden beslenen çok sayıda kanal bulunurdu. Bu kanallardan Berhûvî adındaki kanal Herirûd nehrinden beslenirdi. Barert kanalı Hoşa, Siyaveşan, Mâlin, Tizân ve Sendasenik beldelerini

⁴⁶ İstahrî, s. 255, 266; İbn Havkal, s. 433, 438-439; Makdisî, s. 329-330; Bulliet, *The Patricians of Nisapur*, s. 3; Tan, s. 164.

⁴⁷ İstahrî, s. 255, 266; İbn Havkal, s. 433, 438-439; Makdisî, s. 329-330; Mez, s. 471.

⁴⁸ İstahrî, s. 259-260; Makdisî, s. 331; Strange, s. 400.

sulardı. Ezricân kanalı Susân ve Kukân beldelerini Gusmân kanalı Kerk beldesini, Kenk kanalı Gubân ve Kerebkird beldelerini, Ancir veya incir kanalı ise, Herat'ın merkezine akarak, buradaki araziye sulardı. Nişâbûr su ve sulama ihtiyacı da kanallar vasıtasıyla sağlanıyordu. Nişâbûr'un tesisleri de Merv sulama sistemi gibi meşhur olup, burada kanallar yer altından giderdi. Burada Hire, Belfava, Bâb Mâmer, Kanat, Ebi Amr el-Kahhaf, Kanat Şad-i Yah, Zukak ed-Dariyyin ve Suver Kâriz kanalları bulunmaktaydı. Bunlar sularını Vadi Siyağer adındaki nehirden alırlardı. Nişâbûr kanalları şehrin dört bir yanından yer altından geçerek, şehir kırsalında yeryüzüne çıkarlardı. Belh'te de çok sayıda kanal, bent ve baraj olup, bunlar eski bir zamana tarihlenmektedir.⁴⁹

3. Sulama Alet ve Dolapları

Nehirler ve kanallardan araziye veya evlere su ulaştırılmasının yolu ise bunların üzerine kurulan çeşitli mekanizmalarla mümkün olabilmekteydi. Bunlardan suyun çekilmesinde veya yüksek yerlere ulaştırılmasında; Dulab, daliye, sarrafe, zurnak, şaduf, naure ve mancanun makineleri kullanılmaktaydı. Bunlardan zurnak, kuyudan su çekme makinası olup, sulamada kullanılan en basit alettir. Daliye sulama makinesi insanlar tarafından hareket ettirilirken, dulab ise, hayvan gücüyle döndürüldü. Şaduf, kurak bölgelerde kullanılan bir dolaptır. Horasan'da yaygın olarak daliye sulama makinesi kullanılırdı. Bu ise, bostan dolabı ile yüksek ölçekli tarla dolabı olarak ikiye ayrılırdı.⁵⁰ Merv yöresinde de ruzbar adında dolaplar kullanılmaktaydı.⁵¹ Bu dolaplarda kullanılan en önemli mekanizma olan *Naura Çarkı*'nın önemli bir özelliği suyun gücüyle döndürülmesiydi. Bu çark Sasanîler'e Perslerden miras kalmıştı. Bu dolapların her biri 7,5 litre bir kapasiteye sahip seksen kutudan oluşmaktaydı. Bu şekilde bir dolap bir devirde 600 litre su akıtmaktaydı. Bu şekilde çalışan bir dolap, bir saatte 1592 metrekare genişliğinde bir araziye sulamaktaydı. İnsan gücüyle döndürülen Şaduf dolabıyla ise dört kişiyle bir günde 6500 metrekare bir alan sulanırdı.⁵²

1. Su Hukuk ve Dağıtım Meselesi

Suyun varlığı ve dağıtımını aynı zamanda su hukukunu da zorunlu hale getirip, suyun üzerinde örfî bir hukukun oluşmasını sağlamaktaydı. İslamiyet'le birlikte su hukuku İslamî bir hüviyete bürünmüş, su üzerinde şer-î ve örfî hukuk birlikte uygulanmıştır. İslam hukukunda toplumun ihtiyaç duyduğu su, duruma göre herkesin ortak malı olarak kabul edilmiştir.⁵³

Tarımda önemli bir etken olan su ve su probleminden dolayı Horasan

⁴⁹ İstahrî, s. 255, 266; İbn Havkal, s. 433, 438-439; Makdisî, s. 329-330.

⁵⁰ Harizmî, Ebu Abdullah Katib Muhammed b. Ahmed b. Yusuf, *Mejatibu'l-Ulum*, thk. İbrahim Ebyari, Daru'l-Kitabi'l-Arabi, Beyrut 1989, s. 46.

⁵¹ Yâkût el-Hamevî, III/III, s. 77.

⁵² Demirci, s. 288-289.

⁵³ Ebu Yusuf, s. 346, 350; Ebu Ubeyd, s. 272, 276; Yahya b. Âdem, s. 97-98.

bölgesinde su hukuku eskiden itibaren gelişmişti. Abdullah b. Tahir su kanallarının kullanılması noktasında çıkan kavgalardan dolayı Horasan ve Irak fakihleriyle konuyu çözmeye çalışarak *Kitab-ı Kuniy* (Kanallar Kitabı) adında bir kitap yazdırmıştır. Bu kitabın iki yüzyıl sonra bile referans olarak gösterilmesi onun önemini göstermektedir.⁵⁴ Merv'de su hukuku ve işlemeden sorumlu *Divanu'l-Ma* veya *mirab* adında su dairesi bulunurdu. Divanın işlevi suyun varlığı, kullanımını ve kullanıcıları arasında dengeyi sağlamaktı. Bu divanın başındaki sorumlusunun emri altında on bin kişinin çalıştığı ifade edilmektedir. Su idaresinin başındaki kişi, sahip olduğu bu konuyla bölgenin en yetkili bürokratları arasındaydı.⁵⁵ İslam coğrafyacılarının paylaştıkları bilgilerden ve bu anlamda çalışan modern araştırmalardan anlaşıldığı üzere, bölgedeki su hukuku Avrupa merkezliyetçi anlayışın öne sürdüğü gibi despotik bir anlayışla yönetilmemekteydi. Bilakis İslamiyet'le birlikte örneğin Horasan'da gelişmiş su hukuku, suyun düzenli bir biçimde olmak kaydıyla eşit ve adil bir şekilde dağıtılması üzerineydi.⁵⁶

Horasan'da su kontrolü ve paylaşımı noktasında gösterilen hassasiyet kaynaklara itinayla yansımıştır. Suyun ölçüm ve kontrolü dikkatle, sürekli bir biçimde her gün dört yüz dalgıçla yapılırdı. Bunlar, ucunda sivri bir demir olan değnekle su ölçümünü yaparlardı. Çıkan ölçüm su divanındaki görevliye bildirilirdi. Görevli bunu dikkate alarak herkese adil bir biçimde su dağıtımını sağlamaktaydı. Suyun dağıtımı Merv şehri örneğinde, bir barajda yer alan levhada görülmektedir. Bu levhada enine ve boyuna arpa boyutunda yer alan işaretler, barajın doluluk oranını gösterirdi. Su taksimi ise, barajda yer alan levhaya göre baraj hangi doluluk oranında ise, ona göre yapılırdı.⁵⁷ Suyun ölçümü ve paylaşımı için, su altmış birime ayrılırdı. Bu, 60 arşın⁵⁸ karelik bir delikten çıkan su miktârı kadardı. Bir günlük sulama miktârı da yine altmışa bölünürdü.⁵⁹ Altmışa bölünen su, kişilerin günlük ihtiyacına göre tahsis edilirdi.⁶⁰ Nehirler ve onların kolları üzerinde suyun adil bir şekilde bölüşümünün sağlanması için ise, Zerk köyü misalinde görülmektedir. Bu köye gelen nehir üzerinde kurulan basit bir aygıt, küçük bir kol, kenarında ahşap yapı/vah olup, bu mekanizmada bir delik/sukab bulunurdu. Bu sukab eşit bir biçimde, sudan herkesin payını alacak şekilde ayarlanırdı.⁶¹ Bunun yanı sıra

⁵⁴ Mez, s. 506; Bulliet, *The Patricians of Nishapur*, s. 3.

⁵⁵ İstahrî, s. 262; İbn Havkal, s. 436; Harîzmî, s. 45; Mez, s. 504.

⁵⁶ İstahrî, s. 261-262; İbn Havkal, s. 436; Makdisî, s. 330-331; John M. Hobson, *Batı Medeniyetinin Doğulu Kökenleri*, çev. Esra Ermert, YKY, İstanbul 2007, s. 135.

⁵⁷ İbn Havkal, s. 436; Makdisî, s. 330-331.

⁵⁸ Arşın veya Zirâ bir uzunluk ölçüsü birimdir. Bu ölçü biriminin geçmişi eski Nil'e kadar geriye gitmektedir. Abbasilerin kara arşını ortalama 54,04 santimdi. Genel olarak ise 1 arşın yaklaşık 68 santimetreydi. Ayrıntı için bkz. Walter Hinz, *İslam'da Ölçü Sistemleri*, trc. Acar Sevim, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1990, s. 66,68; TDK Sözlüğü, s. http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&kelime=ARSIN

⁵⁹ İstahrî, s. 261-262; Mez, s. 504.

⁶⁰ Harîzmî, s. 46.

⁶¹ İstahrî, s. 261-262.

Horasan'ın her yerinde yaygın bir biçimde kullanılan bakırdan imal "Biyar" adında sulama için üretilmiş su saatleri vardı. Bu saatler nehirler ve kanallar üzerine kurulmuş olup, bunların işlevi, hem adil su dağıtımını hem de verginin doğru tespitini sağlamaktı.⁶² Levhalarda yer alan su ölçümünün bir diğer işlevi de, o yılın tarımsal verimi noktasında bir fikir vermesiydi. Levhalarda yer alan işaretlemeye göre su altmış arpa boyu yükseldiğinde, bu o yılın bereketli geçeceğine dair bir işaret olurken, su oranı altı arpa boyu kadar düşük bir seviyeye düştüğünde ise, o yılın kıtlık düzeyinde sıkıntılı geçeceğine dair bir işaret olmaktadır.⁶³

Sonuç

Horasan yükseltisi ve bölgede bulunan dağlar su ihtiyacının kaynağıydı. Bölgedeki kış yağışıyla beslenmiş olan çok sayıda nehir vardı. Kanallar vasıtasıyla nehirlerden, barajlar ve bentlerden araziye su ulaştırılmıştır. Abbasiler döneminde eski kanallar tamir edildikleri gibi, yeni kanallar açılmış, bu dönemde arazinin çoğunluğuna su ulaştırılmıştır. Horasan'da nehir ve kanallardan araziye veya evlere su daliye dolabıyla verilmiştir. Tarımla birlikte sulama ihtiyacının olması, su hukukunu da beraberinde doğurmuş, bu nedenle de su kontrolü ve paylaşımı adil bir biçimde yapılmaya çalışılmıştır.

Ortaçağ'da tarım önemli ölçüde iklime bağlı gelişme gösterdiğinden kırılgan bir yapıya sahipti. Zaman zaman kuraklık ve bazen de yağışın fazla düşmesinden dolayı tarım için gerekli olan dengenin bozulması, tarımsal verimi etkileyen temel unsurlardı. İklimle bağlı etkenlerden dolayı Horasan'da tarım verimi farklılık göstermekteydi. Bu durum ise suyu daha bir önemli kılmaktaydı. Suyun araziye ulaştırılması noktasında merkezi otorite ve bölge idarecileri çok gayret göstermişlerdir. Bunun sonucunda bölgede bereketli tarım yapma imkânı sağlanmıştır.

Horasan'da su kanallarının önemi bölgede tarımsal verimde önemli bir paya sahipti. Örneğin Nişâbûr'da sulama imkânlarının çok ve havanın uygun olması tarımı zenginleştirmiştir. Burada tahıl pirinç, pamuk, keten ve mısır yetiştirilmiştir. Dolayısıyla Nişâbûr şehrinin tarım potansiyeli bahsi geçen bu nehirler ve akarsular sayesinde arttırılmıştır. Bir diğer bölge şehri olan Merv'de, su kaynağının zenginliği ve bunların kanallar aracılığıyla araziye ulaştırılması, şehirde tarımın iyi yapılmasının sebebi olmuştur. Bölgede yetiştirilen çok sayıda ürün hem İslam dünyasının farklı bölgelerinde hem de dışındaki çok sayıda pazarda yerini almaktaydı.

Kaynaklar

Barthold, W., "Kucân", *İA*, VI, MEB Yayınları, İstanbul 1987, s. 950.

Bekrî, Ebu Ubeyd, *Kitabü'l Mesâlik ve'l-Memâlik*, Darûl-Arabiyye Yayınları, Tunus bty.

⁶² Mez, s. 507.

⁶³ İbn Havkal, s. 436; Makdisî, *Ahsen*, s. 330-331.

- Belâzûrî, İmam Ebu Abbas Ahmed b. Yahya b. Cabbar, *Fütübü'l-Buldan*, Abdullah Tabbai, Müessesetü'l-Mearif, Beyrut 1987.
- Bulliet, Richard W. *The Patricians of Nishapur*, Cambridge Press, Cambridge 1972.
- Büchner, V.F., “Türbet-i Şeyh Câm, *İA*, XII/II, MEB Yayınları, İstanbul 1979, s. 140.
- Demirci, Mustafa, *İslam'ın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2003.
- Ebu Ubeyd, Kasım b. Sellam, *Kitabü'l-Emval*, thk. Muhammed Halil Heras, Mektebetü'l-Kelime'tü'l-Ezher, Kahire 1981.
- Ebu Yusuf, *Kitabü'l-Harac*, thk. Muhammed Menasir, Maarifeti'l-İlmiyye, Umman 2009.
- Gerdîzî, Ebû Saïd Abdülhay b. Dahhak b. Mahmûd, *The Ornament of Histories: a History of the Eastern Islamic Lands AD-1041: the Original Text of Abu Sa'id Gardizî*, trans. C. Edmund Bosworth, British Institutü of Persian Studies London 2011.
- Harizmî, Ebu Abdullah Katib Muhammed b. Ahmed b. Yusuf, *Mefatihu'l-Ulum*, thk. İbrahim Ebyari, Daru'l-Kitabi'l-Arabi, Beyrut 1989.
- Hartman, R., “Cüveynî”, *İA*, III, MEB Yayınları, İstanbul 1987, s. 248-249.
- Hobson, John M. *Batı Medeniyetinin Doğulu Kökenleri*, çev. Esra Ermert, YKY, İstanbul 2007.
- Hudûdu'l-Âlem Mine'l-Meşrik ile'l-Mağrib*, nşr. V. Minorsky, çev. A. Duman, Murat Ağarı, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008.
- Hinz, Walther, *İslam'da Ölçü Sistemleri*, trc. Acar Sevim, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1990.
- İbn Havkal, Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Alî en-Nasîbî el-Bağdâdî, *Suretu'l-Arş*, haz. E.J. Brill, 2. Baskı, Leiden 1939.
- İbn Hurdâzbih, Ebü'l-Kasım b. Abdullah, *Kitabü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, ed. M. J. de Goeje, Brill Press, Leiden 1967.
- İstahrî, Ebu İshak İbrahim b. Muhammed el-Farisi el-Kerhi, *Mesâlik ve Memâlik*, nşr. M. J. de Goeje, Leiden 1967.
- Kazvinî, Ebu Yahya Zekerriya b. Muhammed b. Mahmud, *Âsaru'l-Bilâd ve Abbâru'l-İbâd*, Dâru Sadır, Beyrut bty.
- Makdisî, Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed, *Absenu't-Tekâsîm fî Marifeti'l-Ekalim*, ed. Fuat Sezgin, Frankfurt 1992.
- Mesûdî, Ebu Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali, *Murucu'z-Zeheb ve Medainu'l-Cevher*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, Mektebetü't-Ticaretü'l-Kübra, byy. 1964.
- Mez, Adam, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti*, çev. Salih Şaban, İnsan Yayınları, İstanbul 2000.
- Özbay, Ender, “Antakya'nın Tarihî Su Dolapları “Naura”lara Işık Tutan ‘Alvân Su Kemerî Kalıntısının Mimarî-Tarihî Analizi ve Restitüsyonu, *Sanat Tarihi Dergisi*, XXI/2, İzmir 2012.
- Pırlanta, İsmail, *Fetbinden Samanîlerin Yıkılışına Kadar Nişapur*, Hikmetevi Yayınları, İstanbul 2017.
- Ruska, J., “Serahs”, *İA*, X, MEB Yayınları, İstanbul 1988, s. 502.
- Strange, Guy le, *The Lands of the Eastern Caliphate*, Institut für Geschichte der Arabischen, Frankfurt 1993.
- Tan, Orhan, *Merv, 2500 Yıl Hatırası*, TÜRKSAV, Ankara 2000.
- Watson, Andrew M., *Agricultural Innovation the early Islamic World, 700-1100*, Cambridge

Press, Cambridge 1983.

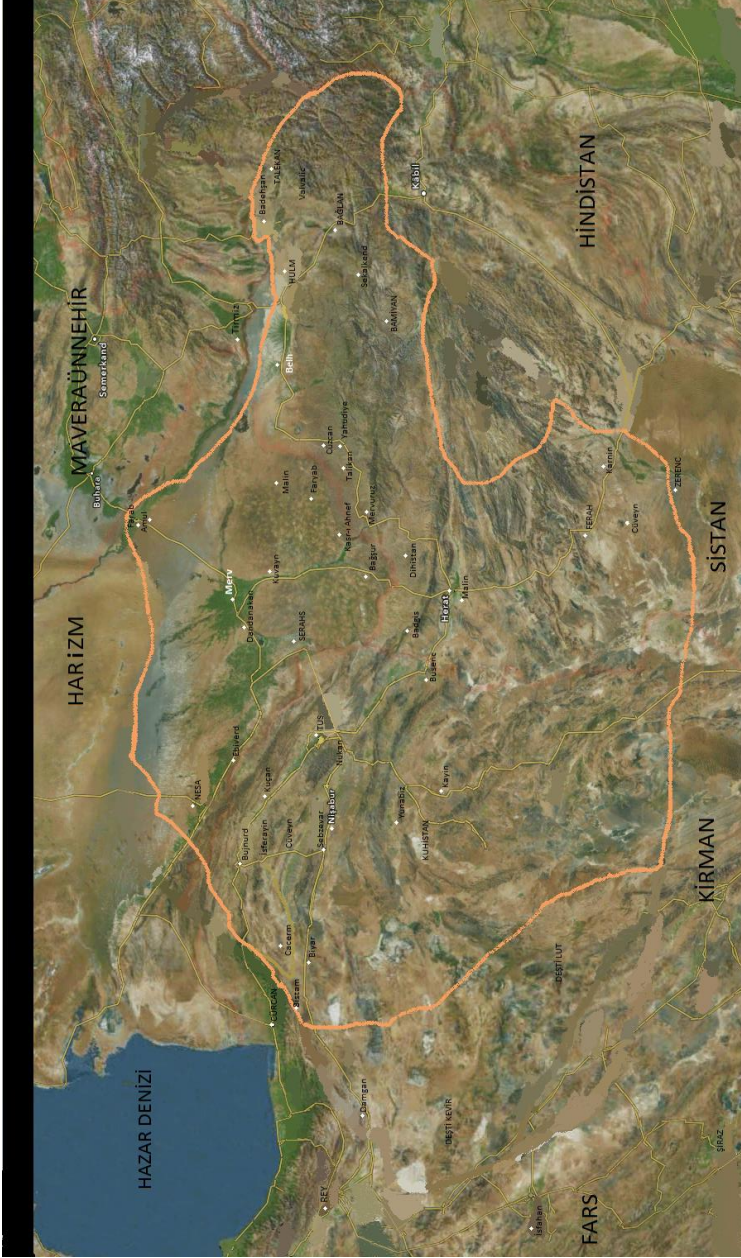
Yıldız, Hakkı Dursun, “Abdullah b. Tâhir”, *DİA*, I, TDV Yayınları, İstanbul 1988.

Yahya b. Âdem, Ebu Zekeriyya Yahya b. Âdem b. Süleyman, *Kitabu'l Haraç*, thk. Ahmed Muhammed Şakir, Matbaatu's-Selefiyye, Kahire 1964.

Yakûbî, İbn Vazih Ahmed b. İshak b. Cafer, *el-Buldan*, Darü'l-Kitabi'l-İlmiyye, Beyrut 2002.

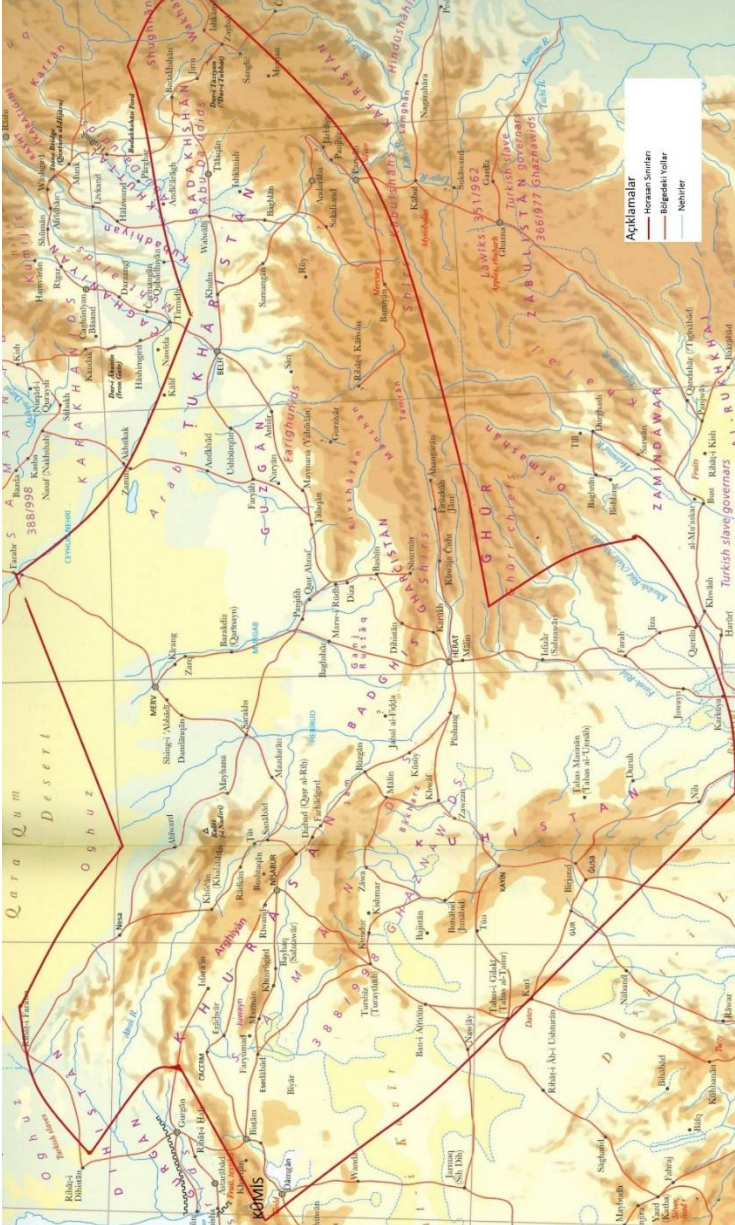
Yâkût el-Hamevî, Ebu Abdullah Şihabüddîn, *Mu'cemu'l-Buldan*, nşr. Ferdinand Wüstenfeld, Tarihu'l-Ulumu'l-Arabiye, Frankfurt 1994.

Horasan sınırları ve başlıca yerleşim birimlerini gösteren harita⁶⁴

⁶⁴ Bu harita Google uydü özelliği kullanılıp ekran görüntüsü alınarak, İslam coğrafyacılarının vermiş olduğu bilgiler esasınca tarafımızdan hazırlanmıştır.

Horasan sınırlarını, yerleşim birimlerini ve buradaki nehirleri gösteren harita⁶⁵

⁶⁵ Bu harita, *Historical Atlas of İslam*'da yer almakta olup, tarafımdan kısmi olarak Türkçeye çevrilmiş ve bazı açıklamalar eklenmiştir. Ayrıntı için bkz. Hugh Kennedy (ed), *an Historical Atlas of İslam*, Brill press, Leiden Boston Köln 2002, s. 32-35.

MANCARCIK KUYUSU CİNAYETİ: 19. YÜZYILDA ANTALYA'DA HOVARDALAR, AZATLI KÖLELER VE RAKKASE KADINLAR

Evren Dayar*

Öz

19. yüzyılda Antalya, Küçük Asya'nın orta büyüklükteki liman şehirleri arasında yer alıyordu. Coğrafi konumu nedeniyle şehrin tarımsal üretim kapasitesi sınırlıydı. Bu sebeple 19. yüzyıl boyunca şehrin nüfusu, zorunlu kitlesel göç dönemleri haricinde çok fazla değişmemişti. Bu durumun en önemli istisnası ise 1860'larda yaşanan gönüllü Rum göçüydü. Gerçekten de 1860'lardan itibaren Antalya, ticaret için Ege adalarından şehre gelen birçok Rum için kalıcı ikametgâh olmuştu. Kesif Rum göçü şehrin nüfus yapısını değiştirmiş, ayrıca toplumsal dönüşüm sürecini de tetiklemişti.

Bu makalede ele alınan cinayet tam da şehrin içinde bulunduğu bu dönüşüm sürecinde işlenmiştir. Dolayısıyla, cinayeti değerlendirirken, cinayetin ardındaki nedenler ile bu dönüşüm süreci arasında bir ilişki kurmak mümkündür. Bunun dışında Mancarcık Kuyusu cinayeti; hovardalar, kocaları tarafından terk edilmiş kadınlar ve azatlı köleler gibi 19. yüzyıl Antalya'sında gündelik hayatın faili olmuş bazı toplulukları bir arada düşünmeye de imkân tanımaktadır. Görece ayrıntılı sorgu tutanakları ise sıradan insanların zihin dünyaları hakkında fikir vermektedir.

Bunların yanı sıra makalede, 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin yaşadığı dönüşüm sürecinin sonucu olarak devletin değişen işlevleri ile taşrada artan nüfuzu ele alınmış, son olarak, yargı-altı uzlaşmanın ve toplumsal arabuluculuğun zamanla eski önemini yitirmesine değinilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Antalya, 19. Yüzyıl, Rumlar, Azatlı Köleler, Hovardalar, Rakkase Kadınlar

The Murder in the Mancarcik Well: Mashers, Liberated Slaves and Prostitutes in Antalya in the 19th Century

Abstract

In the 19th century, Antalya was among the medium-sized port cities of Asia Minor. Due to its geographical location, the agricultural production capacity of the city was limited. For this reason, except for periods of compulsory mass

* Dr., *Antalya Büyükşehir Belediyesi, Kent Tarihi ve Tanıtım Dairesi Başkanlığı*, Muratpaşa - Antalya/Türkiye, evrendayar@gmail.com

migration, the population of the city had not changed much during the 19th century. The most important exception to this situation was the voluntary Greek migration in the 1860s. Indeed, after the 1860s, Antalya had become a permanent residence for many Greeks who came from the Aegean islands for trading. The intense Greek immigration changed the population structure of the city and also triggered a social transformation process.

The murder investigated in this article was committed in exactly in this transformation process. Therefore, when evaluating the murder, it is possible to establish a link between the reasons behind the murder and this large-scale transformation process. Apart from that, the murder in the Mancarcik Well also makes it possible to reconsider the workings of communities in everyday life of 19th century Antalya together with mashers, abandoned women by their husbands, and liberated slaves. Also, relatively detailed inquiry minutes give an idea of ordinary people's mindset.

In addition to these, as a result of the transformation process that was experienced by the Ottoman State in the 19th century, the changing functions and the increasing influence of the state in the province is examined in the article. Finally, it is also mentioned that the infra judicial accommodation and the social mediation have lost their old importance over time.

Keywords: Antalya, 19th Century, Greeks, Liberated Slaves, Mashers, Prostitutes

Giriş

29 Eylül 1860 sabahı Rum bezirgân Yorgi, Bademağacı'na gitmek için siyah benekli kır atına binerek ağabeyi Vasilaki'nin evinden ayrılmış ve ardında hiçbir iz bırakmadan ortadan kaybolmuştu. Yorgi'nin muhtemel akıbeti hakkında ilk bilgiler, yola koyulduğu tarihten neredeyse iki ay sonra Abdal Kâhyası İsmail tarafından Antalya'ya ulaştırılmıştı. Vasilaki'yi ziyaret eden İsmail Kâhya, kardeşinin yeleşini azatlı köle Recep'te gördüğünü, "*hovarda takımından*" Kel Ahmet ve Zeybek Ali'nin de Recep'le dolaştığını iddia etmişti. Bu iddia doğrusa Yorgi, 19. yüzyıl Antalya'sının en büyük zahire tüccarlarından Hacı Ömer Ağa'nın eski seyisi Kel Ahmet, Yağcı Hacı Yusuf Ağa'nın azatlı kölesi Recep ve Ali adındaki Karacasulu bir zeybek tarafından soyulmuş olabilir. Son zamanlarda Rum tüccarlara yönelik şehrin çevresinde yaşanan saldırılar akla getirildiğinde bu ihtimalin dikkate alınması gerektiği açıktı. Hatta çok yakın geçmişte Kadim oğlu Haralambos isimli Rum bir tüccar şehre dört saat mesafedeki Uzun Kuyu civarında orman içine çekilerek soyulmuştu.¹ Bununla beraber hayli vakit kendisinden haber alınmadığına bakılırsa Yorgi'nin akıbetine ilişkin en kuvvetli ihtimal, öldürülmüş olmasıydı. Eğer öyleyse bu cinayet,

¹ 19. yüzyılın başlarında Antalya'ya gelen M. Corancey'in çok eski zamanlarda inşa edildiğini tahmin ettiği kırk bir basamaklı Uzun Kuyu, Antalya-İstanos (Korkuteli) yolu üzerinde yer alıyordu. Bkz. M. Corancey, *Itinéraire d'un Partie Peu de L'Asie Mineure*, Paris 1816, s. 392.

siyah benekli kır bir at ile bir çift tüfek, bir yelek ve birkaç parça eşya için işlenmişti.²

Şehri Çevreleyen Dağlar, Yollar ve Kuyular

“Bu tür yerleri keşfetmek isteyenlere, yalnız ya da yanına silahlı bir koruma almadan seyahate çıkması tavsiye edilemez. Böyle vahşi ve ıssız bir yerde kötü niyetli insanlar için bir yabancıyı soymak ve öldürmekten daha kolay bir şey yoktur. Bir adam buralarda öldürülürse kimsenin hiçbir şeyden haberi olmaz.”³

Antalya'nın coğrafi sınırları aynı adı taşıyan körfezin kıyılarıyla başlar, doğu ve batısındaki dağlar ile kuzeyindeki ova ve bu ovanın ardındaki dağlarla biter. Antalya'nın toprakları bu körfezi baştan sona dolaşır, şehri çepeçevre kuşatan dağların eteklerinde sona erer. Körfezin batısında kısa mesafede çok büyük irtifalara ulaşan Akdeniz'e paralel devamlı dağ sıraları yükselir ve Antalya ile batısı arasında kesin bir sınır çizer.⁴

Akdeniz'in hemen yanı başında yükselen bu dağlar, düzey farkının aniliğinden ve büyüklüğünden, yağışların bolluğundan ileri gelen çok şiddetli aşınmayla o kadar çok yarılmış, o kadar çok oyulmuştur ki şehirden batıya doğru bakılınca çok sivri ve yekpare kayalardan oluşan bu yüksek dağlardan başka hiçbir şey göze çarpmaz. Birer sivri kaya parçası halinde olan bu dağlar adeta insan eliyle yontulmuş gibi engebeli ve diktir. Müstahkem bir kale mevkiinde olan bu bölgede dereler eşsiz derinliktedir, yamaçlar çok keskinleşmiştir.⁵

Ne var ki tüm bu yüksek dağlar körfezin kuzeyine doğru kıyından uzaklaşır ve şehri batısından kuşatan dağların engebesi Antalya'nın kuzeybatısındaki Yenice Boğazı tarafında zayıflar. Burada dağların eski yüksekliği, ihtişamı kalmamış, genel olarak engebe çetinliğini kaybetmiştir. Lakin böyle alçalmış olsa bile sıradağlar kuzeye doğru uzanmaya devam eder. Bu sahanın hemen ardında ise kuzeyden güneye doğru çok çetin, engebeli bir başka dağ sırası yükselir.⁶

1860 sonbaharında bezirgân Yorgi şehri çevreleyen bu engebe içinde kaybolmuştu. Seyahatini tamamlayabilseydi eğer, siyah benekli kır atıyla Kalekapısı'ndan çıkacak, Çifte Kuyuları ardında bırakıp şehirden tamamen uzaklaşacak, bir saat sonra Mancarcık Kuyusu'nun yanı başında dinlenecek ve tekrar yola koyulacaktı. Buradan sonra sırasıyla Zeytinli Kuyusu ile Kepezaltı Kuyusu'nu geçerek Kepezbaşı'na gelecekti.⁷

² BOA. İ-MVL. 464-20995, lef. 1-2.

³ Edwin John Davis, *Anatolica; The Journal of a Visit to Some of the Ancient Ruined Cities. Caria, Phrygia, Lycia and Pisidia*, London 1874. s. 233.

⁴ Bu paragrafta olduğu gibi bu makaledeki coğrafi tasvirlerin birçoğu Hüseyin Saraçoğlu'nun çalışmasından alıntılanmıştır. Bkz. Hüseyin Saraçoğlu, *Akdeniz*, Ankara 1989, s. 117, 199-200, 277.

⁵ Saraçoğlu, *a.g.e.* s. 199-200.

⁶ Saraçoğlu, *a.g.e.* s. 277.

⁷ Burada bulunan kahveler nedeniyle Kepezaltı Kuyusu'na “Kahveler mevki” de deniliyordu. Thomas Spratt ve Edward Forbes 1842'de bu kahvede konaklamış, 1872'de seyyah John Davis ise Antalya'dan ayrıldıktan neredeyse iki saat sonra buradaki kahvehaneye varabilmişti. Bkz. T.A.B. Spratt ve Edward Forbes, *Travels in Lycia, Milyas, and the Cibyratis*, Cilt: I, London 1847, s. 225-226

Yorgi'nin seyahat güzergâhı üzerinde yer alan Kepezbaşı ve Kırkgöz Han arasındaki yolda, tüm bu coğrafyada sayısız emsaline tesadüf etmenin mümkün olduğu kuyulardan; Kartca Kuyu, Hacı Ramazan Kuyusu ve Hacı Ahmet Kuyusu yer alıyordu.⁸ Yorgi bu kuyuları geride bıraktıktan sonra Kırkgöz Han'da geceleyecek, ertesi gün tekrar yola çıkacaktı. Kırkgöz Han'dan hareket ettikten birkaç kilometre sonra da Ispartalı seyyah Kırçinzade Şükrü'nün tabiriyle “*cehennemim vebal deresine benzeyen o korkunç*” Çubuk Boğazı girişine varacaktı.⁹ Nihayet, paravan gibi yüksek ve dik dağların içinden geçen Çubuk Boğazı'nı aşacak ve Bademağacı'na gelecekti. Beraberinde sadece borçlularının isimlerini içeren bir alacak defteriyle iki tüfeği ve çok az eşyası bulunduğu dikkate alınırsa, Bademağacı'nda çok uzun kalmayacak, muhtemelen birkaç hafta sonra Antalya'ya dönecekti. Ne var ki aradan iki ay geçmesine rağmen Yorgi Antalya'ya dönmemiş, ağabeyi Vasilaki, kardeşine rast gelen bir kimseyle karşılaşmamıştı.

Kasım 1860: Abdal Obasında Bir Âlem

Yorgi'nin kaybolmasından iki ay kadar sonra, 1860 Kasımı'nın yağmurlu son günlerinden birinde Zeytinköy'deki Abdal obası şamatalı bir eğlenceye ev sahipliği yaptı. Eğlencenin olduğu gün obanın damadı Arap Recep'in arkadaşları Kel Ahmet, Zeybek Ali ve Zabita İsmail beraberlerindeki Havva adındaki kadınla obayı ziyaret etmişler, burada Abdal Dolma'nın evinde rakı içip “avrat oynatmışlar”dı.¹⁰

19. yüzyıl Antalya'sında bu tür âlemler çok yaygındı. Sürekli kovuşturulan, ama

ve Edwin John Davis, *a.g.e.* s. 222. Bu kahvehanelerde yolcuların sadece dinlenmediği, rakı içerek vakit geçirdiği de bilinmektedir. 1886 İlkbaharı'nda Sedat Efendi, Mihail, Ahmet ve Yanni, İstanos yolu üzerindeki Uzun Kuyu Kahvesi'nde rakı içerlerken aralarında çıkan tartışma nedeniyle kavga etmişlerdi. Bkz. *AŞS.* 29/10.

⁸ Bu fevkalade engebeli coğrafyaya hâkim olan iklim Akdeniz iklimidir. Coğrafyacı Hüseyin Saraçoğlu'nun ifadesiyle yağış açısından Akdeniz demek, çok kararsız, çoğu zaman seneleri, hatta ayları birbirine uymayan bir coğrafya demektir. Yağışlı geçmesi beklenen aylarda bile bazen sert ve kuru kara iklimi hâkim olabilir; bir, hatta iki ay tam bir kuraklık içinde geçebilir. Ayrıca arazinin bünyesini esas itibarıyla kalker oluşturduğu için, bol yağış olsa bile bütün bu dağlar ve onların arasında kalmış ovalar kuru tabiatlıdır, su bakımından fakirdir. Kurak coğrafyanın ilk kanıtı; “Susuz Dağı”, “Behic Susuzu” gibi örneklerde de görülebileceği gibi “susuz” isminin coğrafi bir ad olarak yaygın kullanımıdır. Kuraklığın bir diğer sonucu ise “Kör Kuyu”, “Kanlı Kuyu”, “İtin Kuyusu”, “Çift Kapılı Kuyu”, “Keklicek Kuyusu”, “Dipsiz Kuyu”, “Çifte Kuyular”, “Duacı Kuyusu”, “Saçlı Kuyu”, “Bacaksız Kuyusu”, “Hüseyin Kuyusu”, “Kerimler Kuyusu” gibi örneklerde de görülebileceği üzere su depolamaya yarayan kuyu tipi yapıların (sarmıç) yaygınlığıdır. Saraçoğlu, *a.g.e.* s. 117

⁹ Kırçinzade S. Şükrü, *Seyahatü'l-Kübra*, Çev. Salih Şapçı, Eğirdir, 2005, s. 89. Şehri, kendi dışındaki dünyaya bağlayan en önemli geçit olan Çubuk Boğazı ve çevresinin durumu 20. yüzyılın başlarında bile çok korkutucuydu; bu yollarda eşkiya hikâyeleri anlatılıyordu. 1922 baharında ailesini görmek için Ankara'dan Antalya'ya gelen Halide Edib Ankara'ya dönüşünde konakladığı Kırkgöz Hanı'nda herkesin sohbet konusunun eşkiya hikâyeleri olduğunu, etrafa dehşet saçan eşkiya çetesinin başında yolcuları öldürdüğü, zeytinyağı kazanında diri diri yaktığı söylenen sekiz kişilik çetenin başı Hacı Murat olduğunu yazmıştır. Bkz. Halide Edib Adıvar, *Türkün Ateşle İmtihanı*, İstanbul 1962, s. 252-253.

¹⁰ BOA. *İ. MVL.* 464-20995, lef. 1-9.

her defasında yeniden ortaya çıkan bu şamatalı âlemler meyhanelerde,¹¹ şehrin kenar mahallelerinde, bahçelerde ve obalarda tertip ediliyor, hemen herkesi kendisine çekiyor, ancak çoğu zaman kavgayla bitiyordu.¹² Abdal obasındaki âlem de, ne için çıktığı bilinmeyen, fakat bu tür içkili eğlencelerde karşılaşılması olağan bir kavga nedeniyle kesintiye uğramış, yağan yağmurun bir süre sonra şiddetli sele dönüşmesiyle son bulmuştu. Sadece eğlenenler değil, tüm Abdal obası çalırların arasına çekilmişti. Obanın kâhyası İsmail, Arap Recep'in sırtındaki yeleşti ilk o gün, bu hengâmede görmüştü.

Yağışların kesilip selin dindiği ertesi gün İsmail Kâhya, doğruca 19. yüzyıl Antalya'sının tanınmış Rum tüccarlarından Kara Yorgi'nin konağının yolunu tutmuş, ona Rum tüccarlar arasında kaybolan veya eşyası çalınan biri olup olmadığını sormuştu. Vasilaki'nin kardeşi Yorgi'nin kaybolduğunu öğrenince de, o sıralar hasta yatağında istirahat eden Vasilaki'yi ziyaret etmiş, kardeşine ait yeleşti Arap Recep'te olabileceğini söylemişti. İsmail Kâhya'nın bu ihbarı üzerine Vasilaki hükümete gelmiş ve "*Karındaşımı bunlar telef etmiş olmalı, artık iyisini siz bilirsiniz*" demişti. Bunun üzerine Recep'le yüzleştirilmiş, kardeşinin akıbeti hakkında bilgi sahibi olabilecek bu kişinin sırtındaki yeleşti hemen tanımıştı. Yelek kesinlikle kardeşine aitti.¹³

Bu tesadüf üzerine sorguya alınan Arap Recep, zabıtalarla birlikte Vasilaki'yi şehre bir saat uzaklıktaki Mancarcık Kuyusu'nun yakınlarına götürmüş, kuyunun ardındaki ormanın içinden getirdiği Yorgi'nin kemiklerini ağabeyine teslim etmişti. Böylece Yorgi'nin öldürüldüğü ortaya çıkmış, cinayetin şüphelileri Arap Recep, Kel Ahmet ve Zeybek Ali tutuklanmıştı.

Şüpheliler, Şahitler ve İfadeleri

Bu korkunç cinayetin nasıl işlendiği ve faillerinin kimler olduğunun öğrenilmesi için yürütülen tahkikat, Yorgi'nin kemikleri ortaya çıkarıldıktan hemen sonra, 1 Aralık 1860 günü başladı. Ancak tahkikat bir sene boyunca devam etmiş, bu suretle Mancarcık Kuyusu cinayeti 19. yüzyılda Antalya'da yürütülmüş en uzun soruşturmalardan birine vesile olmuştu. Ayrıca, sırasıyla sorgulanan üç şüphelinin birbirleriyle çelişen, hatta kendi söylediklerini inkâr eden ifadeleri, faillerin ilişki kurduğu birçok kişiyi soruşturmanın muhatabı yapmıştı.

Sorgulamada ifadesine başvuru olan ilk şüpheli Kel Ahmet'ti. O, üzerinde Yorgi'nin yeleştiyle yakalanan ve bu nedenle cinayetin en önemli şüphelisi olan Arap Recep'i on aydır görmediğini söylüyor, maktul Yorgi'yi tanımadığını, cinayet

¹¹ 19. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenen bazı şamata davalarında, "*zenbarelik suretiyle avrat rakes ettirildiği*" gerekçesiyle meyhanelerin olduğu Kaleiçi'ndeki Balıkpazarı Mahallesi'nin adı zikredilmiştir. Örnekler için bkz. *AŞS.* 29/28, *AŞS.* 29/36, *AŞS.* 29/46.

¹² Örneğin 24 Şubat 1864 Ramazan gecesi Antalya bahçeleri bitişiğindeki Dutlu Bahçe'de tertip edilen böyle bir âlemde Sultan isimli bir kadın oynatılmış, nedeni bilinmeyen bir tartışma neticesinde âlemin katılımcılarından azatlı Zenci Ömer tabancasıyla, Salih ise "*Teke bucağı tabir olunur bucağıyla*" arkadaşları Morali Şaban'ı kafasından yaralamıştı. Bkz. *AŞS.* 13/219.

¹³ BOA. *İ. MVL.* 464-20995, lef. 1-2.

hakkında hiçbir bilgisi olmadığını iddia ediyordu. Kel Ahmet uzun soruşturma boyunca ısrarlı bir şekilde kendisine yöneltilen suçlamaları kabul etmemiştir. Ne var ki soruşturmanın henüz başlangıcında pek çok şahit onun iddialarının aksini söylemişti. Örneğin Kepezaltı kahvecisi Hafız oğlu Ahmet, cinayetin işlendiği günlerde su içmek için Mancarcık Kuyusu'na gittiğinde Kel Ahmet ve Arap Recep'i kuyunun içinde otururken görmüştü. Kahveci, bu iki kişinin Uzun Kuyu Kahvesi çevresinde de görüldüğünü, onlara hep şüpheyle yaklaştığını ifade etmişti. Hatta bir keresinde kahvesine gelen Kel Ahmet'e "Oğlan senin gezişini beğenmiyorum birbirimize zararımız dokunmasın benim yanuma gelme" demiştir.¹⁴

Kel Ahmet'i yalanlayanlar arasında en ısrarcı davrananlar ise Abdallardı. Obadan birçok kişi Kel Ahmet, Arap Recep ve Zeybek Ali'nin yağmur yağdığı sel aldığı o gece Abdal obasında içki içip kadın oynattıklarını görmüştü.¹⁵ Tanıkların dikkat çektiği bir diğer husus ise son iki ayda Kel Ahmet'in sıklaşan hamam ziyaretleriydi. Hamamcı Bekir, iki ay öncesine kadar hamama hiç uğramayan Kel Ahmet'in son iki aydır hamamda çok fazla para harcadığını, hamamcı ve tellaklara bol bahşiş verdiği için "Ahmet Paşa" olarak adlandırıldığını söylemişti.¹⁶

2 Aralık'taki soruşturmada ifadesi alınan kişi ise cinayetin en önemli şüphelisi Arap Recep'ti. O ilk ifadesinde cinayete ilişkin hiçbir bilgisi olmadığını, sadece geçen sonbaharda Kel Ahmet'in kendisine satması için siyah benekli bir kır at verdiğini, bu atı Manavgat'a götürdüğünü, ama satmadığını iddia etmişti.

Ne var ki Recep sorgu yargıçlarının "Gel doğrusunu söyle, kurtulmanın kolayına bak, yalan ile olmaz" demesi üzerine bu ifadesini değiştirmiştir. Son ifadesine göre, cinayetin işlendiği gün Kel Ahmet ve Zeybek Ali ile Şarampol'de karşılaşmış, onların talimatıyla ekmek ve tütün almaya gitmişti. Kendisinden istenenleri aldıktan sonra Mancarcık Kuyusu'na gelerek arkadaşlarıyla tekrar buluşmuştu. Arap Recep burada olanları şu şekilde anlatmıştır:

"Oğlan buraya gel, biz bir halt ettik, bir ava rast geldik, yatırdık, dediler. Seslenme, sonra sana iftira atarız, dediler. Nasıl av, dedim. Bir günaba girdim, dedi Kel Ahmet. Ne ettin, dedim. Gayri uzatma lafı, bir çorbacıya rast geldim sarhoş, hayvandan yıkılmış da urdum, dedi. Nereye koydun Ahmet, dedim. Hayvanın kuyruğuna bağladım sürüttüm, dedi. Nereye sürüttün götürdün, dedim. Zeybek götürdü, bana orman içinde gösterdi. Çorbacı imiş, nasıl çorbacı olduğunu bilmem."

Arap Recep bu konuşmalardan sonra kimseye bir şey söylememesi için tehdit edildiğini, kendisinden maktulün atını Manavgat'a götürüp satması istendiğini söylemişti. Bunun için ona para da vermişler, "bir şey söylersen ananı falan ederiz" demişlerdi.¹⁷

¹⁴ BOA. İ. MVL. 464-20995, lef. 1-2.

¹⁵ BOA. İ. MVL. 464-20995, lef. 1-4.

¹⁶ BOA. İ. MVL. 464-20995, lef. 8.

¹⁷ BOA. İ. MVL. 464-20995, lef. 1-11.

Öte yandan 2 Aralık'taki soruşturmanın ilerleyen saatlerinde Recep –tahkikat süresince sıklıkla yapacağı gibi– bir kere daha ifadesini değiştirmişti. Yeni ifadesine göre, cinayetin işlendiği gün Kel Ahmet, Yorgi ile Zeybek Ali'yi evine davet etmiş, evde rakı içerek Havva'yı oynatmışlardı. Daha sonra Kel Ahmet, iyice sarhoş olan Yorgi'yi Zeybek Ali'nin yardımıyla bıçaklamıştı. Ertesi gün maktulü çuvalın içine koymuşlar, hep beraber Mancarcık Kuyusu'na götürmüşlerdi.¹⁸ Ancak Recep'in bu iddiası, 5 Aralık'ta sorgulanan Kel Ahmet'in evinde oynadığı söylenen Havva'nın ifadesiyle çelişiyordu. Çünkü Havva, kız kardeşiyle kavga ettiği için 21 Eylül 1860'ta Rodos'a gitmiş, Kasım ayının sonlarında Antalya'ya dönmüştü. Antalya'ya döndükten birkaç gün sonra da, Abdalların tabiriyle “sel kıyamet olduğu o gece” Kel Ahmet tarafından Abdal obasına götürülmüş, burada oynatılmıştı. Kısacası, cinayetin işlendiği gün Havva Antalya'da değildi.¹⁹

2 Aralık'ta sorgulanan son şüpheli ise Zeybek Ali'ydi. Zeybek Ali, hayatı boyunca Antalya Kapısı'ndan dışarı çıkmadığını, cinayete hiçbir ilgisi olmadığını söylemiş; katil olduğu iddialarına “*bana gareziniç var*” diyerek karşılık vermişti.²⁰

Şüphelilerin hiçbir suçlamayı kabul etmemeleri, Arap Recep'in birbiriyle çelişen ifadeleri, soruşturmanın sonraki günlerde kapsamı genişletilerek devam ettirilmesine neden oldu. Şüpheliler ve şahitler 18 Şubat'ta, 2 Mayıs'ta, 21 Mayıs'ta, 21 Temmuz'da, 4 Ekim'de, 9 Ekim'de, 11 Ekim'de, 3 Kasım'da, 7 Kasım'da bazen teker teker, bazen de birbiriyle yüzleştirilerek defalarca sorgulandılar. Bu uzun sorgulama süreci, sorgulayan için de sorgulanan için de yıpratıcı geçmişti. Bu nedenle 18 Şubat 1861'deki sorguda Kel Ahmet “*Beni kesin kurtarın, başka diyeceğim yok, canıma doydum*” demiş, fakat tüm ısrarlara rağmen suçlamaları reddetmişti.²¹ 4 Ekim 1861'deki sorgu ise yargıçların “*Receb şu maslahatı doğruca, olmuş gibi söyle, hak doğrunun yardımcıdır, bari yorgunluk verme*” sözüyle başlamıştı.²²

Gerçeğe en yakın ifadelere de bu süreçte ulaşılmış, tahkikat neticesinde Arap Recep her şeyi, “doğruca” ve “olmuş gibi” anlatmıştı. Söylediğine göre 29 Eylül Perşembe sabahı limandaki Ligorî'nin meyhanesinde birlikte içki içtikleri Kel Ahmet ona, “*Bir avluk var, bir reaya, zengin. Bademağacı'na gidecek, benimle arkadaş ol, sen Çifte Kuyulara çık, ben sana Zeybek Ali'yi yollarım, beni bekleysin*” demişti. Bu talimat üzerine Arap Recep Çifte Kuyular'a gitmiş, kendisinden istendiği gibi Kel Ahmet ile Yorgi'yi beklemeye başlamış, bu esnada Zeybek Ali de ona katılmıştı. Tam üç saat sonra Kel Ahmet ve Yorgi Çifte Kuyulara gelmiş, muhtemelen burada Yorgi durumdan şüphelenerek yola çıkmak istememiş, ancak Kel Ahmet'in zorlamasına karşı koyamamıştı. Hep beraber Mancarcık Kuyusu'na geldiklerinde ise tekrar rakı içmeye

¹⁸ BOA. İ. MVL. 464-20995, lef. 1-6.

¹⁹ BOA. İ. MVL. 464-20995, lef. 1-7, 1-8, 6-1.

²⁰ BOA. İ. MVL. 464-20995, lef. 1-5.

²¹ BOA. İ. MVL. 464-20995, lef. 1-11.

²² BOA. İ. MVL. 464-20995, lef. 2-2.

başlamışlar, bu esnada Kel Ahmet belinden çıkardığı bıçağıyla Yorgi'yi öldürmüştü.²³

Bir sene devam eden tahkikatın sonucunda Arap Recep'in son ifadesindeki bu itirafı esas alınmış; cinayetin Yorgi'nin Bademağacı'na gideceğini önceden haber alan Kel Ahmet ile ona yardım eden Arap Recep tarafından işlendiği kabul edilmiştir. Antalya Meclisi ile Konya Meclisi'nin görüşlerini değerlendiren Meclis-i Vala da bu doğrultuda verdiği kararını 7 Nisan 1862'de açıklamıştır. Buna göre, Kel Ahmet ile Arap Recep'in Yorgi'nin katili olduklarına şüphe yoktu. Ancak Zeybek Ali'nin cinayete iştirak ettiğine dair bir delil bulunamamıştı. Bu koşullarda Zeybek Ali kefilli olarak serbest bırakılmış, daha sonra bu kefaleti de kaldırılmış; katiller ise on beşer sene küreğe mahkûm edilmişlerdi.²⁴

“Hovarda ve Serseri Bir Adam”: Kel Ahmet

29 Eylül 1860 Perşembe sabahı Kel Hacı Hasan'ın oğlu Kel Ahmet, Bademağacı'na gideceğini öğrendiği Sakızlı bezirgân Yorgi'nin yanına gelmiş, onu limandaki Ligori'nin meyhanesine davet etmişti. İki tanışık burada içki içtikten sonra beraber yola koyulmuş, Çifte Kuyular'da onlara Arap Recep ile Zeybek Ali katılmıştı. Hep beraber Mancarcık Kuyusu'na gidip rakı içerlerken Kel Ahmet belinden çıkardığı bıçağıyla Yorgi'yi öldürmüştü. Maktulün cesedi kuyunun etrafındaki ormanın içine saklanmış, gasp edilen eşyaları ise bir an önce elden çıkarılmak istenmişti. Kel Ahmet, Yorgi'nin siyah benekli kır atı ve tüfeğini Arap Recep aracılığıyla önce Manavgat'ta satmaya çalışmış,²⁵ fakat başaramayınca bedeli karşılığında Balıklı karyesinden Morali Abdullah Kavas'a vermişti.²⁶ Abdullah Kavas da hiç vakit kaybetmeden bunları başkalarına satmıştı.²⁷

Yorgi'nin katili olduğu iddiasıyla tutuklanan Kel Ahmet, cinayetten iki sene öncesine kadar şehrin nüfuzlu tüccarlarından Hacı Ömer Ağa ile kardeşi Arap Süleyman Efendi'nin seyisliğini yapıyordu. Kendisini tanyan pek çok kişi için o “hovarda ve serseri bir adam”dı. Kale dışındaki Sofular Mahallesi'nde oturuyor, Zeliha adında bir kadınla evli bulunuyordu. 19. yüzyılın ortalarında Sofular Mahallesi'nde ağırlıklı olarak deveci Yörükler ile tütüncü Moralılar yaşıyordu. Kel Ahmet'in babası Kel Hasan da aynı mahallede ikamet ediyor, devencilik yapıyordu.²⁸

Kel Ahmet açıkça “kadın oynatan” bir “âlemci”ydi ve adı en az üç vaka dolayısıyla bu şekilde anılmıştı. Yorgi'nin öldürüldüğü günlerde de bir âlemde Elmalılı Hatice ile basılmış, bu “karıcılık” meselesi nedeniyle “kaçkın durumuna düşmüş”tü. Ayrıca, kısa bir süre önce alacaklısı Kır Hasan'la meyhanede içki

²³ BOA. İ. MVL. 464-20995, lef. 1-12.

²⁴ BOA. İ. MVL. 464-20995, lef. 9-1.

²⁵ BOA. İ. MVL. 464-20995, lef. 5-1.

²⁶ 19. yüzyılda Balıklı karyesinin adının hayvan hırsızlığı dolayısıyla anıldığı bazı örnekler için bkz. AŞS. 46/77; AŞS. 92/61.

²⁷ BOA. İ. MVL. 464-20995, lef. 1-10.

²⁸ BOA. ML.VRD.TMT. d. 10574, lef. 5. Kel Hasan, 31 Ağustos 1860'ta, komşusunun darı tarlasına öküz salverip ekinlerini mahvettiği için suçlu bulunmuştu. Bkz. BOA. MVL. 610-26.

içerlerken borcunu ödemediği takdirde karısı Zeliha'yı boşayacağını şart koşmuş, borcunu ödemediği için karısı boş düşmüştü.²⁹ Zeliha birkaç ay dul kalmış, bu süre zarfında kocasıyla görüşmemişti. Bekâr dolaştığı tüm bu dönem boyunca Kel Ahmet, bazen Hacı Ömer Ağa'nın konağında, bazen Derviş İbrahim Medresesi'ndeki odalarda, bazen de arkadaşlarının yanında kalmıştı.³⁰ Karısını boşadığına pişman olup nikâhını yenilemek istediğinde ise “kaçkın durumunda” olduğundan Zeybek Ali'den yardım istemişti. Zeybek Ali bu hususu ulemeden Musa Efendi'ye danışmış, olumlu yanıt alınca da 10 Kasım 1860'ta Kel Ahmet yemin ederek nikâhını yenilemişti.³¹

Âlemciliği dışında Kel Ahmet, muhtemelen, 1860'lı yıllarda Antalya ve çevresini kasıp kavuran hayvan sirkatiyle meşhur bir hırsızlık kumpanyasıyla da ilişkiliydi.³² Sorgu yargıçlarını böyle bir ilişki kurmaya iten ilk neden, Kel Ahmet'in geçmişte yanlarında çalıştığı Hacı Ömer Ağa ile Arap Süleyman Efendi'nin birkaç defa hayvan hırsızlarını himaye etmekle suçlanmış olmalarıydı.³³ Fakat daha önemlisi,

²⁹ 19. yüzyıl Antalya'sında erkekler eşlerini bu şekilde “şart koşarak” boşayabilirlerdi. Şartlı boşama genelde kadınların lehine bir uygulamaydı, fakat erkeklerin kişisel ilişkilerindeki taahhütlerinin gerçekliğini kanıtlamak amacıyla eşlerini boşamayı şart koştukları varıttı. Hatta zaman zaman kişilerarası ilişkilerde verilen taahhütlerin geçerliliğini arttırmak için öne sürülen şartlardan biri de, eşini boşama oluyordu.

³⁰ BOA. İ. MVL. 399-17360, lef. 1-7.

³¹ BOA. İ. MVL. 464-20995, lef. 1-5. Nikâh işinin ayrıntıları Zeybek Ali'nin 3 Kasım 1861'deki sorgusunda ortaya çıkmıştır. Buna göre, 1860 Kasım ayının başlarında Zeybek Ali, Antalya ulemasından Musa Efendi'nin yanına gelmiş ve “*Kel Ahmet zevcesini tatlik etmiş, tekrar nikâhı caiz mi değil mi?*” diye sormuştu. Musa Efendi de “*gıt sor yanında bir adam var mıymış, varsa nikâh olur*” cevabını vermişti. Aldığı yanıt üzerine Zeybek Ali Muratpaşa Camii'ne giderek burada kendisini bekleyen Kel Ahmet'e nikâhını tazeleyebileceğini söylemişti. İki arkadaş akşam nikâh kıymak için tekrar bir araya gelmişler, ancak imam bunun olabilemesi için (mahkmeden) iznname istemişti. İmanın talebi üzerine Zeybek Ali muhızardan yardım talep etmişti. Muhızır konuyu naibe taşımış ve nihayet aradan geçen birkaç günden sonra Kel Ahmet'in “üçten dokuza kadar şart ettiğine” tanık olan Kôr Hasan'ı naibin huzuruna çıkarmışlar ve Kel Ahmet'in karısını boşadığına dair yemin verdirmişlerdi. Yemin hüccetini imama götüren Kel Ahmet de boşadığı karısıyla tekrar evlenebilmişti. Bkz. BOA. İ. MVL. 464-20995, lef. 3-2.

³² Antalya ve çevresinde hayvan hırsızlığının yaygın olmasının en önemli nedeni, dağlık alanların coğrafyayı işgal etmesi ve bu şartların çoban tutmayı güçleştirmesiydi. Konuya ilişkin II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Babalık gazetesinde neşredilen bir mektupta, hayvan hırsızlığının Antalya'daki nedenlerine şu şekilde değinilmiştir: “*Antalya'da bir adet vardır, kurâ abâlisi ve çiftlik sahipleri her nev'i hayvânlarını başıboş bir sûrette bırakarak dağlarda derelerde otlmasına müsaade eder ve vakti oldukça hayvânâtın otladığı ve en çok geldiği mevkâleri geçerek hayvânın mevcut olup olmadığını öğrenir. Antalya'da çoban ile güdüvermek usûlü yoktur. Bu usûlün buralarda mer'i olmasına sebep de hayvânın pek çok olup çoban ile güdülmesi kâbil olmaması ve dağlık ve derelik ve ormanlık olan Antalya muhtininin buna müsaâid bulunmamasıdır. Hayvânın böyle başıboş bırakılmasının ise sirkat gibi mahzûru vardır.*” Bkz. Babalık, 20 Mayıs 1329.

³³ Gerçekten de hırsızlar eşraf tarafından da himaye ediliyordu ve 1860'lı yıllarda Antalya'da böyle bir himaye ağının ardında olabilecek kişiler vardı. Gerçekten de 1850'lerin sonlarına doğru hayvan hırsızlığı vakalarının sayısında artış yaşanmış, Kel Ahmet'in seyisliğini yaptığı Hacı Ömer Ağa ve şeriklerinin bu suç sebebesinin hamisi olduğu iddia edilmiştir. Örneğin, Hacı Ömer Ağa'nın kardeşi Arap Süleyman Efendi, 1857'de Kızılıkaya ve Bucak köylülerinin hayvanlarına el koymakla itham edilmişti. Hayvan hırsızlığı hususunda iki kardeşin şirket olduğu, Antalya çevresinde etkili olan büyük bir hırsızlık kumpanyasının ardında onların bulunduğu da iddialar arasındaydı. Söylenenlere

cinayetden sonra maktule ait kır atın çok çabuk el değiştirmesi ve elden çıkarılma şekli Kel Ahmet'in hayvan hırsızlarının çalışma usulüne aşına olduğunu gösteriyordu. Gerçekten de bu dönemde hırsızlar Antalya'nın Serik ve İstanos; Isparta'nın Eğirdir; Denizli'nin Acıpayam ve Konya'nın Beyşehir taraflarında olmak üzere gayet geniş bir sahada müşterek hareket ediyor, bu muhit içinde çaldıkları hayvanları "elden ele aşırarak" satıyor, böylece çalıntı hayvanlar bir türlü ele geçirilemiyordu.³⁴ Kel Ahmet de cinayetden hemen sonra kır atı elinden çıkarmak istemiş, bunun için birçok defa hırsızlarla ilişkili olmakla suçlanmış Zeytinköy'deki Abdal obasının damadı azatlı köle Arap Recep'i görevlendirmişti.³⁵

Azatlı Bir Köle: Arap Recep

Kel Ahmet'in en önemli suç ortağı, sürekli ifade değiştiren ve verdiği her yeni ifade bir öncekiyle çelişen Arap Recep'ti. O, 19. yüzyıl Antalya'sında şehir nüfusunun önemli bileşenleri arasında yer alan azatlı kölelerdendi. Aslına bakılırsa Antalya

göre Hacı Ömer Ağa sancak meclisine aza seçildiği günden beri taşrada "birkaç nefer hırsız peyda etmiş"ti. Bu hırsızlar köylülerin sahip olduğu ve ormanlarda ve meralarda otlattığı hayvanları çalıp dışarıdan gelen tacirlere gizlice satıyor, bu suretle muazzam kazanç elde ediyordu. İddialar doğruysa eğer oldukça organize olan bu çete Hacı Ömer Ağa tarafından kollanıyordu. Hırsızların elindeyken bulunan hayvanlar dava edildiğinde ise Hacı Ömer Ağa'nın hizmetçilerinden ya da akrabaları arasından iki yalancı şahit bulunuyor, hayvan sahiplerinin "gözünün içine baka baka ve mallarını çığırta çığırta" iddiaları boşa çıkartılıyordu. Bkz. BOA. *MVL*. 188-122 ve BOA. *MVL*. 188-122.

70 ³⁴ Macit Selekler, Antalya'da hayvan hırsızlığının nasıl icra edildiği hakkında şunları yazmıştır: "*Serik hayvan hırsızlığının en yoğun olduğu yerdir. Hayvan hırsızları bazen bir şebeke halinde çalışırlar. Bunların muayyen yerlerde elebaşları vardır. Bu elebaşları bazen tanınmış, mevkii sahibi adamlardır. Şebekenin elebaşı budur. Mesela Serik'ten hayvan çalan hırsız Antalya'da bir kenar yerdeki adama götürür, bu adama yatak denir, yatakta, mesela Tefenni tarafındaki kollarından gelmiş hırsızlık hayvan vardır. Gelen onu alır Serik, Manavgat, Akseki üstünden Beyşehir tarafına aşırır. Serik yoluyla gelen hırsızlık hayvan da, yatak tarafından Tefenni tarafına aşırılır. Bunların çalıp aşırıldıkları malı bulmak pek zordur. Bu tip hırsızlık at cinsi hayvanlar için varittir. Biniş çabuk aşırvermek gerekir. Hayvan hırsızlarının bir de saltık hırsız denen çeşidi vardır. Bunlar herhangi bir hayvanı yürütüklerini beyan ederek güya ararlar ve böylece sahibi bilinmeyen hayvanı aşırır. Yakalanırlarsa (tutulurlarsa) aradıkları hayvan olduğunu zannettiklerini söylerler." Bkz. Macit Selekler, *Yarım Asrın Arkasından Antalya'da Kemer-Melli-İbradı-Serik*, Antalya 2013, s. 165-166. Bu dönemde hayvan hırsızlığında kullanılan bir diğer yaygın yöntem ise hayvanı önce çalıp sonra güya bulduğunu iddia ederek para karşılığında sahibine teslim etmektir. Bu şekilde oyuna getirilen seyyah Thomas Spratt ve Edward Forbes, Yenice Han'dan hareket edip İstanos'a doğru yola çıkmaya hazırlanırken başlarına gelen hadiseyi şu şekilde anlatmıştır: "*Geçitteki beğçilerin oyununa uğradık. Gece atlarımızın ikisini götürmüşler ve atlarımızı Yörüklerin çaldığını iddia etmişlerdi. Böylece atları bulup ödül kazanmak istiyorlardı. Biz ise hiçbir şeyden kuşkulandıktan onlara para verdik. Atlar sonunda bizim kiralık odamızın yakınındaki ağaçlara bağlanmış olarak bulundu.*" Bkz. T.A.B. Spratt ve Edward Forbes, *a.g.e.* s. 241.*

³⁵ Finike, Antalya ve Manavgat tarafındaki Abdal obaları hayvan ticaretiyle uğraşıyorlardı; muhtemelen bu sebeple kolaylıkla hayvan hırsızlarıyla ilişkili olmakla itham edilebiliyorlardı. Atları ya da develeri kaybolmuş ya da gasp edilmiş birçok kişi Abdalları çalıntı hayvan satmakla itham etmişti. Örnekler için bkz. *AŞS.* 14/105, *AŞS.* 14/177; *AŞS.* 46/55, *AŞS.* 46/77; *AŞS.* 92/43; Erdal Taşbaş, *15 No'lu Antalya Şer'iyye Sicil Defterine Göre 1866-1867 Yılları Arasında Antalya Şehrinin İdarî ve Sosyo-Ekonomik Durumu*, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Antalya 2007, s. 363. Bazı örneklerde ise Zeytinköylü Abdallar, çaldıkları hayvanları başkalarının elinde gördükleri iddiasıyla mahkemeye başvurmuştu. Bkz. *AŞS.* 30/46, *AŞS.* 30/87; *AŞS.* 46/120; *AŞS.* 94/65.

yüzyıllarca Doğu Akdeniz'in önemli köle limanları arasında yer almış ve hemen her zaman kayda değer bir köle nüfusuna ev sahipliği yapmıştı. Şehirdeki kadın köleler esas olarak hane içi işlerde kullanılıyor, “cariye” olarak adlandırılıyordu.³⁶ Erkek köleler ise “gulam” olarak biliniyor, güvenilir oldukları için istihdam ediliyor,³⁷ hane dışı işlerinde efendilerine yardımcı oluyordu.³⁸

1857'de Osmanlı Devleti'nin siyah köle ticaretini yasaklamasından sonra Antalya'daki kölelerin birçoğu sahipleri tarafından azat edilmiş ve 1860'larda “abd-i mu'tak” olarak şehir hayatına dâhil olmuştu.³⁹ Bu dönemde şehirdeki azatlılar, tıpkı Recep gibi “Arap” adıyla anılıyor, “*kimin Arap'ı idin*” sorusu hemen her zaman “*kimin kölesi idin?*” şeklinde anlaşılıyordu.⁴⁰

19. yüzyılda Antalya'daki azatlı köleler esas olarak şehrin en yoksul kesimini oluşturuyor,⁴¹ en yoksul mahallelerin olduğu kale haricinde yaşıyordu.⁴² Birçok kölenin azat edildiği ve bu sebeple şehirdeki nüfuslarının arttığı 1860'ların başlarında azatlıların içinde bulunduğu şartlar gerçekten de güçlü.⁴³ Ayrıca, genellikle kendileri

³⁶ 19. yüzyılda evlerde istihdam edilen kadın kölelerin fiyatları 900 ila 1.500 kuruş arasında değişiyordu. Örnekler için bkz. *AŞS.* 6/183; *AŞS.* 7/82; *AŞS.* 10/74; *AŞS.* 11/35; *AŞS.* 19/99; *AŞS.* 95/23.

³⁷ Ailenin hane dışı işlerini yürüttükleri için erkek köle fiyatları biraz daha yüksekti, 1.000 ila 2.000 kuruş arasında değişiyordu. Örnekler için bkz. *AŞS.* 11/84, *AŞS.* 11/268.

³⁸ Antalya'da köleciliğin mahiyeti ve kölelerin toplumsal konumu bu açıdan S. D. Goitein'in Akdeniz Toplumu'nda tasvir ettiği köleciliğe benziyordu. Bkz. S. D. Goitein, *A Mediterranean Society: The Jewish Communities of the Arab World as Portrayed in the Documents of the Cairo Geniza*, Volume: I, Berkeley and Los Angeles 1967, s. 130-133.

³⁹ Esasında bu tarihte yasaklanan kölecilik değil, siyah köle ticaretiydi; fakat bu yasak üst sınıf şehirli Osmanlılar arasında köleciliği olumsuzlayan bir kültürel ortamda gelişmişti. Bu değişime bağlı olarak geç dönem Osmanlı elitleri arasında, üst sınıf şehirli Osmanlıların hanelerinde köle istihdam etmektense hizmetçi bulundurmanın daha itibarlı olduğunu teşvik eden bir düşünce tedrici olarak yaygınlaşmıştı. Dolayısıyla, böyle bir mecburiyetleri olmasa da, bu tarihten itibaren Antalya'da da birçok aile kölelerini azat etmiş, onların yerine ikame edilen evlerde istihdam edilen beslemelerin sayısı artmıştı. Bkz. Evren Dayar, “Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Dönemlerinde Antalya'da Çocuk İcarları”, *Toplumsal Tarih*, 242, Şubat 2014, s. 32-33.

⁴⁰ BOA. *İ.MVL.* 568-25521, lef. 4.

⁴¹ Şüphesiz bu durumun istisnaları vardır. Azatlılar arasında görece orta halli terekelere de tesadüf edilebilir. Bazı örnekler için bkz. *AŞS.* 13/135, *AŞS.* 13/323; *AŞS.* 32/23.

⁴² H. Hellenkemper - F. Hild, *Tabula Imperi Byzantini VIII: Lykien und Pamphylien*, Viyana 2004, s. 359. Sicillerde azatlıların yaşadığı mahalleler arasında özellikle Kirişçiler ve Teşvikiye mahallelerinin adı zikredilmiştir. Bazı örnekler için bkz. *AŞS.* 13/55; *AŞS.* 21/324; *AŞS.* 32/95; *AŞS.* 91/187, *AŞS.* 91/217, *AŞS.* 91/280; *AŞS.* 95/5.

⁴³ Herhalde azatlıların çok azı “hür” hayatlarını idame ettirebilmeleri için eski efendilerinden ciddi bir destek görmüştü. Antalya sicillerine yansıyan istisnai iki örnekte de efendilerinden gayrimenkul edinen azatlıların elinden bu mülkler geri alınmak istenmiştir. Bkz. *AŞS.* 13/253 ve *AŞS.* 21/323. Hayatlarını idame ettirebilecek koşullara sahip olmadıklarından çoğu azatlı “hür” hayatlarında çok çabuk borçlanmıştı. Bazı örnekler için bkz. *AŞS.* 13/64, *AŞS.* 13/85, *AŞS.* 13/102, *AŞS.* 13/242, *AŞS.* 13/247, *AŞS.* 13/485.

gibi diğer azatlılarla evlendiklerinden,⁴⁴ onları kuşatan yoksulluk sarmalının dışına çıkmaları pek mümkün görünmüyordu.⁴⁵ Bu açıdan Arap Recep azatlılara istisna teşkil ediyordu; ancak o da yoksul Abdal obasından bir kadınla evlenmiş, obanın damadı olmuştu.⁴⁶

Yoksullukları nedeniyle azatlıların birçoğu “hür” olduktan sonra da efendileriyle ilişkilerini sürdürmüş, geçmişteki sahiplerine hizmet etmeye –hatta bazen onların kanunsuz işlerini yürütmeye– devam etmiştir.⁴⁷ Bu nedenle azatlıların adı şehirdeki nüfuslarının arttığı 1860’lardan itibaren birçok defa suçla birlikte anılmıştı. Onlar kimi zaman kendi başlarına bir suçlu, kimi zaman da eski efendilerinin suç ortakları olmuştu.⁴⁸

Rakkase Bir Kadın: Esmâ Kızı Havva

Önce cinayetin faileri arasında zikredilen, fakat daha sonra Kel Ahmet’in tertip ettiği âlemlerde raks ettiği anlaşılan Esmâ kızı Havva, 19. yüzyıl Antalya’sında kocaları tarafından boşanmış çok sayıdaki kadından biriydi. Bu döneme tarihlenen şer’iye sicillerinde, hukukun kendilerine bahsettiği eşlerini boşama hakkının erkekler tarafından sınırsızca, hatta keyfi olarak kullanıldığına dair çarpıcı pek çok örneğe rastlanabilir.⁴⁹ Tüm bu örneklerin tanıklık yaptığı üzere, erkekler hiçbir gerekçe

⁴⁴ Azatlılar arasındaki akdedilmiş evlilik sözleşmelerine ilişkin şu örnekler verilebilir: *AŞS.* 13/46; *AŞS.* 32/123; *AŞS.* 44/103; *AŞS.* 91/187; *AŞS.* 94/448; *AŞS.* 95/5; *AŞS.* 95/55. İstisnai iki örneğe ise şu kaynaklarda tesadüf edilmiştir: *AŞS.* 13/19 ve *AŞS.* 13/245.

⁴⁵ Şüphesiz tüm azatlıların güç şartlarda yaşadığı söylenemezdi; istisnai olarak içlerinde orta halli olanlar, hatta esnaflık yapanlar da vardı. Bazı örnekler için bkz. *AŞS.* 13/135, *AŞS.* 13/323; *AŞS.* 32/23; *AŞS.* 91/294.

⁴⁶ Abdal obası –19. yüzyıla tarihlenen sicillerindeki muhtelif hükümlerde “Kıbtî” olarak da adlandırılmışlardı– yüzyıllardır Antalya’nın kuzey doğusundaki Zeytinköy’de yaşıyordu. 19. yüzyılın ortalarında yetmiş dokuz hanenin bulunduğu Zeytinköy’deki obanın temel geçim kaynağı hayvancılıktı. Birçok hane at ve tay yetiştiriyor, bunun dışında obada sepet ve kalbur imalatı yapılıyor, el sanatlarıyla uğraşılıyordu. Abdallar arasında müzisyenlik de yaygındı. Bazı Abdalların terekelerinden çıkan zurnalar ile “Davulcu” lakaplı erkeklerin varlığı, davulculuk ve zurnacılığın Abdallar arasında yaygın bir işkolu olduğuna tanıklık yapmaktadır. 20. yüzyılın başlarına gelindiğinde ise birçok Abdal İran devleti tebaası olmuştu. Zeytinköy Abdallarına ilişkin bu bilgiler şu kaynaklardan derlenmiştir: BOA. *NFS.* d. 3211; BOA. *ML.VRD.TMT.* d. 9766; *AŞS.* 46/87; *AŞS.* 63/219, *AŞS.* 63/25; *AŞS.* 93/217; *AŞS.* 94/665; Hacı Bayram Özdemir, *26 Numaralı Antalya Şer’iye Sicil Defterinin Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi 1301-1302 (M. 1883-1885)*, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Antalya 2012, s. 152.

⁴⁷ Yvonne J. Seng, “Fugitives and Factotums: Slaves in Early Sixteenth-Century Istanbul”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Vol. 39, No. 2 (1996), s. 140

⁴⁸ Örneğin 20 Ağustos 1860 ila 11 Şubat 1861 arasında Antalya Meclisi’ne intikal eden otuz yedi suç vakasından yedisinde azatlıların adı zikredilmişti. Bkz. BOA. *MVL.* 610-26; BOA. *MVL.* 609-58.

⁴⁹ Gerçekten de eşlerini boşama hakkı erkekler tarafından sınırsızca ve neredeyse hiçbir şarta tabi olmaksızın kullanılmıştır. Öyle ki Antalya şer’iye sicillerinde erkeklerin eşlerini gıyaplarında boşadığı örneklere dahi tesadüf edilebilmektedir. Sözgelimi Balıbey Mahallesi sakinelerinden Saka Mehmed’in kızı Rahmiye’yi, kocası azatlı Arap Mercan, Denizli’deki bir kahvehanede arkadaşlarıyla sohbet ederken boşamıştı. Morali Hüseyin bin Abdullah ise karısı Emine’yi Arap Mescidi Mahallesi’ndeki bir medresede arkadaşlarıyla birlikten boşamıştı. Örnekler için bkz. *AŞS.*

göstermeksizin eşlerini boşadıklarını söyleyip onları terk edebilmiştir.⁵⁰

İstisnai birkaç örnek haricinde boşanmış kadınların hayatını şekillendiren esas unsur yoksulluklarıydı. Gerçi eşlerini boşayan erkekler mehir ödemekle, eşlerinin üç aylık nafakalarını sağlamakla yükümlüydü. Ancak mehir miktarı genellikle düşük olurdu.⁵¹ Bu nedenle birçok kadın nafaka hakkında yararlanabilmek için kocalarının kendilerini boşamadığını ispat etme derdine düşer, fakat çoğu zaman buna muvaffak olamazdı. Çünkü bu hususta da erkeğin sözünün mutlak bağlayıcılığı vardı.⁵²

Kocaları tarafından boşanan kadınların hayatlarını idame ettirebilmeleri, genellikle tekrar evlenerek başka bir erkeğin maddi desteğini elde etmelerine bağlıydı. Ne var ki boşanmak sadece erkeğe tanınmış bir hak olduğundan terk edilmiş bir kadının kocasını boşaması mümkün değildi. Çoğu erkek terk ettiği eşinin nafaka ve geçimini temin etmediğinden de, onlarla evli olan kadınlar epeyi güç durumda kalırdı.⁵³ Bu koşullarda, terk edilen kadınların geçimlerini temin edecek bir başka erkekle evlenebilmeleri için kocalarını boşanmaya ikna etmeleri gerekirdi. Kocaların

93/216; AŞS. 95/56. Bazı kadınlar da kocalarının kendilerini boşadığını başkalarından öğreniyordu. Örneğin, 28 Nisan 1893 günü kadı huzuruna çıkan Hatice Hatun, kocası Molla Mehmet'in arkadaşlarıyla otururken "*ben zevcim bulunan Hatice'yi boşadım, kendisine malumat verim*" dediğini ve bu suretle boş düştüğünü söylemişti. Bu ve benzeri başka örnekler için bkz. AŞS. 40/22; AŞS. 7/34; AŞS. 33/9; AŞS.39/24. Meselenin Osmanlı toplumu bağlamında ele alındığı bir çalışma için bkz. Yahya Araz, "Kadınlar, Toplum ve Hukuk: 16. ve 17. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Eşleri Tarafından Terk Edilen Kadınlar", *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, Sayı: 6, 2007/2008, s. 68-82.

⁵⁰ Bazı örnekler için bkz. AŞS. 19/59, AŞS. 19/325, AŞS. 19/339, AŞS. 19/463, AŞS. 19/572; AŞS. 19/AŞS. 7/34; AŞS. 8/1; AŞS. 10/65; AŞS. 13/9, AŞS. 13/19, AŞS. 13/237, AŞS. 13/251, AŞS. 13/475; AŞS. 12/198; AŞS. 13/9, AŞS. 13/19, AŞS. 13/53, AŞS. 13/237, AŞS. 13/251, AŞS. 13/393, AŞS. 13/443, AŞS. 13/459, AŞS. 13/475, AŞS. 13/544; AŞS. 14/5, 163; AŞS. 15/11, AŞS. 15/123, AŞS. 15/132, AŞS. 15/139, AŞS. 15/191; AŞS. 93/11, AŞS. 93/27, AŞS. 93/216.

⁵¹ 19. yüzyılda Antalya'da kadınlara verilen mehir ortalama 300-350 kuruşa tekabül ediyordu. Bkz. Rukem Tanrıseven, *12 No'lu Antalya Şer'iyye Sicili Defterine Göre 1862-1864 Yılları Arasında Antalya Şehrinin İdarî ve Sosyo-Ekonomik Durumu*, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Antalya 2007, s. 92. Öte yandan kocaları tarafından terk edilen kadınlar arasında mehir alamayanların sayısı da az değildi. Bu tür örnekler için bkz. AŞS. 13/393, AŞS. 13/443, AŞS. 13/534, AŞS. 13/544; AŞS. 14/5; AŞS. 91/s. 97-4; AŞS. 93/24, AŞS. 93/11.

⁵² Boşama işleminin gerçekleşmesi için erkeğin bu yöndeki talebini açıklaması yeterliydi. Boşanmak istemeyen bir kadının yapabileceği tek şey ise kocasının kendisini boşadığını inkâr etmektir. Örneğin Gülsüm kocası Hafız Hüseyin'in kendisini boşadığını kabul etmeyince başına gelenleri şu şekilde anlatmıştır: Karındaşı Hüseyin ve Hasan nam kiminseler huzurunda "*ben seni boşadım boşadım boşadım*" diyerek tekrar üç defa dahi tatlik ettikten sonra kendisine ben gitmem dediğimde "*anamı hac yolunda zîna etmiş olayım seni boşadım git şuradan şimdi bir kan çıkarırım*" dedi. Bkz. AŞS. 46/113.

⁵³ Kocaları tarafından terk edilmiş veya boşanmış çok sayıda kadın, şer'i mahkemeye müracaat ederek kocalarının kendilerini "bıla-nafaka terk ettiğini" ve "nafaka ve kisveye muhtaç" olduğunu söylemiştir. Burada tümünü aktarmanın mümkün olmadığı bu örneklerden bazıları için bkz. AŞS. 13/8, AŞS. 13/16, AŞS. 13/364, AŞS. 13/450; AŞS. 33/513; AŞS. 91/22-5, AŞS. 91/23-3, AŞS. 91/32-1, AŞS. 91/35-2, AŞS. 91/67-4, AŞS. 91/76-1, AŞS. 91/132-5, AŞS. 91/246-2; AŞS. 93/27; AŞS. 30/337; AŞS. 95/93. Meselenin neden olduğu hukuki açmazları ve geride kalanların yaşadığı sorunları Osmanlı toplumu bağlamında ele alan bir çalışma için bkz. Yahya Araz, "Erken Modern Osmanlı Toplumunda Evden Ayrı Düşmek: Gidenler ve Arkada Kalanlar Üzerine Bir Değerlendirme", *Doğu Batı*, Sayı: 64, 2013, s. 159-171.

ikna olmasının tek yolu ise kadınların evlilik nedeniyle kendilerine tanınan sınırlı haklardan vazgeçmesiydi.⁵⁴

Kısacası, ister boşanmış olsun ister terk edilsin, ailesinin desteğinden mahrumsa tek başına kalmış bir kadın için hayat mutlak bir yoksulluk demektir. Bu koşullarla baş başa kalan kadınların bazılarını bekleyen kötü kader ise “fena olmak”, “âlemlerde oynamak” ve “elden ele dolaşmak”tı.⁵⁵

Havva’yı âlemlerde oynamaya iten neden de, herhalde, kocası tarafından boşanmış olması, başka türlü hayatını idame ettirebilecek destekten yoksun kalmasıydı. Bu koşullarda Havva, kendisine bir “efe” bulmuş, Kel Ahmet’in teşvikiyle âlemlerde oynamayı kabul etmişti. Gerçi bunun böyle olduğu kesin değildi ve sorgu tutanaklarının hiç biri Havva’nın rakkase olmayı neden kabul ettiğine cevap vermiyordu. Ancak Arap Ayşe’nin oğlu Ali Pehlivan’ın, Havva ve kız kardeşinin birlikte yaşadıkları eve gelip gittiği, âlemlerde oynaması için Havva’yı “efesi” Kel Ahmet’e götürdüğü biliniyordu. Kız kardeşi Şerife ile Havva arasındaki kavga da bu nedenle çıkmıştı; iki kardeş birbirlerine hakaret etmiş, “darlanan” Havva, Hacılar Bayramı’ndan (Kurban Bayramı) sonra kayıkla Rodos’a gitmişti.⁵⁶ Rodos’tan döndükten birkaç gün sonra da Kel Ahmet’in evine uğramış, akşam yemeğini orada yemişti. Yemekten sonra birlikte dışarı çıkmışlar, önce Zabita İsmail’le, daha sonra Dutlu Bahçe’nin önünde Zeybek Ali’yle buluşmuşlar, hep beraber Abdal obasına gitmişlerdi. Abdal obasında Dolma’nın evindeki âlem bu şekilde başlamıştı.⁵⁷

19. Yüzyılın İkinci Yarısında Antalya Rum Cemaati ve Maktul Yorgi

19. yüzyılda Antalya’daki suç istatistikleri itibara alındığında Mancarcık Kuyusu cinayetinin işlendiği dönemin olağanüstü bir dönem olduğu söylenemez. Fakat yine de 1860-1865 yılları arasında tutulmuş istatistikî veriler, 1860 ve 1861’in suç sayısı açısından biraz öne çıktığını gösterir. 1860’ın son beş ayında 37,⁵⁸ 1861’in son yedi ayında ise 57 suç vakası kayda geçmiştir.⁵⁹ 1862’nin Nisan ve Eylül arasında

⁵⁴ 19. yüzyılın ortalarında Antalya’da muhala yoluyla boşanarak tüm haklarından vazgeçmiş birçok kadın vardı. Bazı örnekler için bkz. *AŞS.* 19/58, *AŞS.* 19/60, *AŞS.* 19/61, *AŞS.* 19/67, *AŞS.* 19/130, *AŞS.* 19/177, *AŞS.* 19/324, *AŞS.* 19/481, *AŞS.* 19/494; *AŞS.* 7/33, *AŞS.* 7/92; *AŞS.* 13/28, *AŞS.* 13/109, *AŞS.* 13/205, *AŞS.* 13/291, *AŞS.* 13/307, *AŞS.* 13/313, *AŞS.* 13/318, *AŞS.* 13/365, *AŞS.* 13/369, *AŞS.* 13/384, *AŞS.* 13/473, *AŞS.* 13/506, *AŞS.* 13/543, *AŞS.* 13/564, *AŞS.* 13/571; *AŞS.* 14/94, *AŞS.* 14/110, *AŞS.* 14/140; *AŞS.* 93/136.

⁵⁵ Şehrin önemli yerel gazetelerinden İleri gazetesi, 1951 ve 1952 yıllarında, Döşemealtı ve Bademağacı’nda çok yaygın olan bu tür âlemlerle ilgili pek çok haber yapmış, âlemlerde çıkan kavgalar ve efeleri tarafından “elden ele dolaştırılan” kadınlarla yapılan röportajlar gazetede yayımlanmıştı. Bu neşriyate dair bazı örnekler için bkz. *İleri*, 18 Aralık 1951, 29 Aralık 1951, 12 Temmuz 1952, 22 Ağustos 1952, 23 Ağustos 1952, 24 Ağustos 1952.

⁵⁶ BOA. *İ. MVL.* 464-20995, lef. 1-8.

⁵⁷ BOA. *İ. MVL.* 464-20995, lef. 1-9.

⁵⁸ BOA. *MVL.* 610-26; BOA. *MVL.* 609-58.

⁵⁹ BOA. *MVL.* 616-24; BOA. *AMKT. UM.* 502-63; BOA. *MVL.* 620-58; BOA. *MVL.* 624-17; BOA. *AMKT. MVL.* 142-42.

kalan altı ayında 32,⁶⁰ 1863'ün sekiz aylık diliminde 27,⁶¹ 1864'ün son yedi ayında 29,⁶² 1865'in altı ayında ise 32 vaka kaydedilmiştir.⁶³

1860'ların başlarında şehirdeki azatlı köle sayısında yaşanan artışın da oluşumu üzerinde etkili olduğu bu tablo, suç sayısı açısından cinayetin işlendiği tarihi diğer dönemlere nazaran biraz olsun öne çıkarır. Ayrıca, 1860'ların başlarında Antalya çevresinde, özellikle de Finike ve Kaş taraflarında eşkiyaların faaliyeti yoğunlaşmış,⁶⁴ hayvan hırsızlığı vakalarının sayısında da artış yaşanmıştır.⁶⁵ Ne var ki bunların hiçbiri suç ve suçlu istatistikleri açısından Antalya'nın 1860'ların başları ile diğer dönemleri arasında muazzam bir fark olduğunu göstermez.

Öte yandan, cinayetin işlendiği tarihte Antalya, şehirdeki Rumları hedef haline getirebilecek bir dizi dönüşümün eşiğinde bulunuyordu. Her şeyden önce maktul Yorgi –Antalya'da ikamet eden ağabeyi Vasilaki gibi– Yunan devleti tebaası Sakızlı bir tüccardı. Ailesiyle birlikte Midilli'de yaşıyor, ticaret için Antalya'ya geliyor, ağabeyinin Kaleiçi'ndeki evinde kalıyordu. 19. yüzyılın istikrarlı dönemlerinde Antalya gezici tüccarlar tarafından sık sık ziyaret edilmiş, şehirdeki hanlar bu tüccarlara ev sahipliği yapmıştır.⁶⁶ Bu geçici ikametler 19. yüzyılın ikinci yarısında kalıplaşmış, 1860'lardan itibaren Antalya'ya Kıbrıs⁶⁷ ve Sakız'dan⁶⁸ birçok Rum gelmiş, buna bağlı olarak cinayetin işlendiği tarihlerde şehirdeki Rumların nüfusu – azatlı kölelerle birlikte– artmıştı.⁶⁹

Nüfus artışının yaşandığı bu dönemde Antalya Rumları, Tanzimat ve Islahat Fermanlarının kendilerine tanıdığı haklardan da istifade etmişlerdi.⁷⁰ Ayrıca, kereste ticaretinin nimetlerinden faydalanmışlar, şehre Mısır'dan gelen Arap tüccarlarla ortaklık kurmuşlar, birlikte zenginleşmişlerdi. Nihayetinde tüm bu koşullar, Rumların

⁶⁰ BOA. *MVL.* 634-37; BOA. *MVL.* 641-30.

⁶¹ BOA. *MVL.* 647-63; BOA. *MVL.* 659-18.

⁶² BOA. *MVL.* 694-92; BOA. *MVL.* 697-2.

⁶³ BOA. *MVL.* 703-26; BOA. *MVL.* 742-52.

⁶⁴ BOA. *AMKT. MVL.* 123-76.

⁶⁵ BOA. *MVL.* 188-122.

⁶⁶ Örneğin, 1845'te Antalya'ya Küçük Asya ve Ege adalarından ticaret için gelmiş Rum tüccarların bir bölümü çarşıdaki İki Kapılı Han ile Tek Kapılı Han'da, bir bölümü de iskeledeki Han-ı Cedid'te ikamet ediyordu. Bkz. BOA. *NFS. d.* 3231, s. 1. 19. yüzyılın sonlarına doğru Maxime Collignon Antalya'nın Rodos'tan, İzmir'den hatta Selanik'ten gelen Rum tüccarlar tarafından sık sık ziyaret edildiğini, bu tüccarların hanlarda birkaç ay konakladıklarını yazmıştır. Bkz. Maxime Collignon, *Notes d'un Voyage en Asie Mineure*, Paris 1897, s. 49.

⁶⁷ *AŞS.* 13/87, *AŞS.* 13/435; *AŞS.* 91/s. 130-1, *AŞS.* 91/s. 155-3; *AŞS.* 47/14, *AŞS.* 47/21; *AŞS.* 57/7.

⁶⁸ *AŞS.* 13/62; *AŞS.* 37/27, *AŞS.* 37/36.

⁶⁹ Bu göçler neticesinde Rum nüfusu o denli arttırmıştır ki 20. yüzyılın başlarında onlara Kaleiçi'nde ve dışında, şehrin tüm mahallelerinde, mesela Meydan Mahallesi'nde veya Şeyh Sinan Mahallesi'nde tesadüf etmek mümkün olmuştu. Örnekler için bkz. *AŞS.* 57/7, *AŞS.* 62/29, *AŞS.* 47/21.

⁷⁰ Güven Dinç, "The Social and Economic Status of the Rum (Greeks) of Antalya in the First Half of the 19th Century", *Adalya*, 20/2017, s. 454.

şehrin ticari ve ekonomik hayatında giderek daha fazla söz sahibi olmalarına neden olmuş, bu dönemde; Karayorgioğlu, Sarı Simonoglu, Bakircioğlu, Papazoglu, Danieloglu, Tuzcuoglu gibi birçok tüccar ailenin adı öne çıkmıştı.

Ne var ki ticari ve ekonomik hayatta Rumların daha fazla söz sahibi olmaları ve artan ticari rekabet toplumsal tepkilere de yol açmış, bu tepkiler, en başta Rum nüfusun artışı nedeniyle kendisini ifade edecek bir alan bulmuştu.⁷¹ Ayrıca, nüfuslarının arttığı bu dönemde Rumlara ilişkin tepkilerin resmi görevliler tarafından da desteklendiğine delil kabul edilebilecek gelişmeler yaşanmış; örneğin 1863-1867 arasındaki kaymakamlığı döneminde Rıdvan Paşa, Rumları İslamiyet'e davet ettiği gerekçesiyle şikâyet edilmişti.⁷² Buna rağmen Rumlara yönelik tepkinin esas olarak kültürel farklılıklar tarafından pekiştirildiği açıktı. Çünkü bu dönemde şehre gelen göçmenlerin önemli bölümü, tıpkı Yorgi ile ağabeyi Vasilaki gibi Yunan devleti tebaasıydı ve yerli Rumlardan farklı bir kültürel geçmişe sahipti. Her şeyden önce Yunanca konuşuyor, kültürel olarak Yunanistan'a yakın bulunuyorlardı. Hâlbuki yerli Rumları dini inanışları dışında Müslümanlardan ayırt edebilmek pek güçtü. Türkçe dışında dil bilmiyorlar, dualarını bile anadillerinde, Türkçe yapıyorlardı.⁷³

Maktul Mihail oğlu Yorgi böyle bir toplumsal ve kültürel iklimde öldürüldü. O, Antalya Rumlarının 19. yüzyıldaki tarihinin bir parçasıydı. Sakız'da doğmuştu, ama Midilli'de ikamet ediyordu. Bir yönüyle Antalya'da nüfuzları artan Rumlardandı; fakat esas olarak şehrin yabancısıydı. Öte yandan, ticaret için sık sık Antalya'ya gelip gittiğinden, burada hiç tanınmayan bir tüccar da değildi. Birçok kişi Yorgi'nin Hacı Ömer Ağa'nın konağına girip çıktığına şahit olmuştu. Bu nedenle geçmişte Hacı

⁷¹ Bu sebeple 7 Şubat 1866 tarihli Sadâret'e gönderilen bir arizada Kaleiçi'nde Rum nüfusun artması sonucu, Rumların İslam mahallelerinden değerinin birkaç katı mukabilinde ev satın aldığı, bu şekilde on beş-yirmi sene zarfında birçok İslam hanesinin Rumlara geçtiği vurgulanmıştı. Antalya ahali vekili Ahmet tarafından 4 Kasım 1866'da Meclis-i Vâlâ'ya iletilen bir mahzarda da bu durumdan şikâyet edilmişti. 25 Mart 1867 tarihli bir dilekçede ise bu gidişle Kaleiçi'nin tamamen Rumlara terk edileceği belirtilmiş, bu nedenle Hristiyanlara hane satılmaması istenmişti. Öte yandan nüfus artışı nedeniyle Rumlar bu dönemde sadece Kaleiçi'nden değil, kale haricinde de Müslümanlardan ev alıyorlardı. Bkz. BOA. *MVL*. 700-6, lef. 1; BOA. *MVL*. 517-62, lef. 1; BOA. *MVL*. 521-40; BOA. *MVL*. 517-62, lef. 1.

⁷² Rıdvan Paşa'nın Rumları İslamiyet'e davet etmesi birkaç defa şikâyete konu olmuştur. Kaymakam Paşa'nın bu tavrının sistematik bir çabanın ürünü olup olmadığını kesin olarak tespit etmek güçtür; ancak Rum kocabaşları Rıdvan Paşa'ya bu şekilde davranmamasını tebliğ ettiklerinde sonuç alamamışlar, bu sebeple mesele Patrikhane'ye taşınmıştı. Bkz. BOA. *MVL*. 705-97; BOA. *MVL*. 710-63.

⁷³ Gerçekten de 19. yüzyılın ilk yarısında Antalya'ya gelen birçok seyyah yerli Rumların bu durumundan bahsetmiştir. Örneğin 1812'de şehre gelen Francis Beauford Antalya'nın sekiz bin nüfusluk bir şehir olduğunu ve nüfusunun üçte birinin Rumlardan oluştuğunu söylemiş ve bu Rumların Türkçeden başka bir dil bilmediklerini, dualarını bile anadillerinde, yani Türkçe yaptıklarını belirtmişti. Bkz. Francis Beauford, *Karamania or A Brief Description of the South Coast of Asia Minor*, London 1818, s. 130. 1847'de kaleme alınan ve Antalya'nın ayrıntılı olarak tasvir edildiği bir seyahat yazısında da şehirdeki yerli Rumların Türkçe konuştukları ve tek bir kelime dahi Yunanca bilmedikleri vurgulanmıştır. Bkz. Blackwoods Edinburgh Magazine, *A Turkish Watering Place*, Vol. 61, N. 380, June 1847, s. 751.

Ömer Ağa'nın seyisliğini yapmış katil Kel Ahmet'in onu tanıdığı kesindi.⁷⁴ Varlıklı olduğu da muhakkak biliniyordu. Bu yüzden katilleri tarafından –Uzun Kuyu civarında soyulmuş Kadimoğlu Haralambos gibi– “av” olarak tanımlanmış, muhtemelen, varlıklı bir yabancı oluşu öldürülmesini kolaylaştırmıştı. Belki de bu nedenle herkesin birbirini tanıdığı ve bir diğerini gözetim altında tuttuğu bir şehirde yokluğu iki ay boyunca kimsenin dikkatini çekmemiş, akıbeti kimseyi ilgilendirmemişti.

Sonuç

Mancarık Kuyusu cinayeti 19. yüzyılda Antalya'da yürütülmüş en ayrıntılı soruşturmalardan birine vesile oldu. Bu durumun muhtemel nedenlerinden ilki, maktul Yorgi'nin yabancı bir devletin vatandaşı olmasıydı. Bu nedenle cinayete ilişkin yürütülen muhakemenin bazı safhalarında maktulun vatandaşı olduğu Yunan Konsolosu da bulunmuş, gelişmeleri takip etmişti.⁷⁵

Bununla beraber, tahkikatın bu denli ayrıntılı yapılmasının, 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin cezalandırmaya ilişkin yaklaşımının değişmesiyle de ilişkisi vardı. Bu dönemde, daha öncesinde yetkileri cemaatler,⁷⁶ kişisel intikam ya da arabulucular marifetiyle sınırlandırılan mahkemelerin gücü artmıştı.⁷⁷ Mayıs 1840'ta Ceza

⁷⁴ BOA. İ. MVL. 464-20995, lef. 1-2.

⁷⁵ BOA. İ. MVL. 464-20995, lef. 8-1.

⁷⁶ Ceza hukukunu ilgilendiren olaylarda cemaatlerin de yargılama yetkisi (cânib-i örf) vardı; burada verilen kararlar ancak itiraz halinde şer'i mahkemeye taşınırdı ki bu Antalya'da istisnai bir durumdu. Bu örneklerden birinde 12 Haziran 1835'te şer'i mahkemeye gelen Makhbule Mahallesi'nden Hacı Yorgi, Antalya sakinlerinden Nikola ve zevcesinin kendisine “oğullarının gözünü çıkardığı” iftirasını attığını, bu nedenle “cânib-i örf'e verilerek tecziye edildiğini”, ayrıca bu olay nedeniyle Hıristiyan taifesi arasında hakkında dedikodu yapılarak yüzünün kızartıldığı (*türli tekellümat ile hacil oldum*) gerekçesiyle şer'i mahkemeye başvurmuştu. Bkz. AŞS. 6/24.

⁷⁷ 19. yüzyılda devletin cezalandırmaya ilişkin yaklaşımının değişmesinden önce, Osmanlı Devleti için toplumu şiddetten arındırmanın yaygın yöntemi kişiler arası barışı ya da arabuluculuğu desteklemektir. Meseleler, o meselenin taraflarının kendi aralarında çözülmüyordu; dem diyeti (kan parası) bu hususa verilebilecek en iyi örnektir. Bu sebeple, mahkemelere ceza hukukunu ilgilendiren çok az dava intikal ediyordu. Örneğin cerh, darp ve sirkat vakalarıyla ilgili Antalya'daki şer'i mahkemeye 1830'larda iki, 1840'larda on bir, 1850'lerde ise yedi dava intikal etmişti. Bkz. AŞS. 5/94, AŞS. 6/24, AŞS. 19/6, AŞS. 19/23, AŞS. 19/25, AŞS. 19/40, AŞS. 19/165, AŞS. 19/248, AŞS. 19/281, AŞS. 19/282, AŞS. 19/400, AŞS. 7/11, AŞS. 7/29, AŞS. 8/39, AŞS. 10/70, AŞS. 10/88; Güven Dinç, *9 No'lu Antalya Şer'iyye Sicili Defterine Göre 1853-1859 Yılları Arasında Antalya Şehrinin İdari ve Sosyo Ekonomik Durumu*, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Antalya 2005, s. 109, 121, 173, 197.

1867'de çıkarılan Divan-ı Ahkâm-ı Adliye Nizamnamesi'ne kadar şer'i mahkeme, ceza hukukuna ilişkin davalara bakmıştır. 1860 ve 1867 arasında şer'i mahkemeye 40 ceza davası intikal etmiştir. Bkz. AŞS. 11/33, AŞS. 11/34, AŞS. 11/94, AŞS. 11/128, AŞS. 11/141, AŞS. 11/147, AŞS. 11/154, AŞS. 11/182, AŞS. 12/62, AŞS. 12/73, AŞS. 12/111, AŞS. 12/150, AŞS. 12/377, AŞS. 12/491, AŞS. 12/570, AŞS. 12/241, AŞS. 12/319, AŞS. 12/434, AŞS. 12/474, AŞS. 13/23, AŞS. 13/86, AŞS. 13/137, AŞS. 13/172, AŞS. 13/219, AŞS. 13/249, AŞS. 13/257, AŞS. 13/219, AŞS. 13/389, AŞS. 13/440, AŞS. 13/487, AŞS. 13/577, AŞS. 14/ 29, AŞS. 14/ 57, AŞS. 14/ 97, AŞS. 93/131, AŞS. 93/77; Erdal Taşbaş, *a.g.t.*, s. 296, 383, 489, 508.

Kanunnamesi'nin yayımlanmasıyla başlayan ve 9 Ağustos 1858'de yeni Ceza Kanunu'nun yürürlüğe girmesiyle devam eden bu sürecin sonunda cezalandırma yetkisi devletin tekeline geçmiş, yargı-altı uzlaşma biçiminin ve toplumsal arabuluculuğun önemi azalmıştı.⁷⁸ Bu şartlarda devlet gündelik hayata daha fazla müdahale etmiş, kişisel saygınlığın ölçütünü veya masumiyeti belirlemede cemaatlerin (cânib-i örf) ve ahalinin oynadığı rol, devletin “tarafsız” adli ve idari görevlerine, müstantiklere, hâkimlere ve zabitalara devredilmişti.⁷⁹

Sorgulamanın bu denli ayrıntılı yapılması, tahkikat sürecinde gündelik hayatın birçok failini; kocaları tarafından terk edilen kadınları, azatlı köleleri, hayvan hırsızlarını, ıpsız sapsız serserileri soruşturmanın muhatabı yapmıştı. Bu sebeple, bezirgân cinayeti, sadece 29 Eylül 1860 günü Antalya'da işlenmiş bir cinayet ve devletin cezalandırmaya ilişkin yaklaşımında yaşanan değişim hakkında değil; cinayeti hazırlayan çeşitli koşullar, failerin kim oldukları ve yaşadıkları çevre hakkında da bilgi edinmeye imkân tanımaktadır. Failler ve şahitlerin sözlerinin kayıt altına alındığı soruşturma tutanakları ise 19. yüzyıl Antalya'sında sıradan insanların zihin dünyaları hakkında fikir oluşturmaktadır.

Sorgu sürecinde dikkat çeken ilk husus, failer ve şahitlerin çok sık yalan söylemeleridir. Gerçekte bu durum pek şaşırtıcı değildir; zira 19. yüzyılda sıradan insanlar iktidarla ne zaman karşı karşıya gelseler, onunla başa çıkmak için yalan söylemeyi tercih etmiştir.⁸⁰

Görüldüğü gibi, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yargı-altı uzlaşma biçimi itibarını yavaş yavaş yitirmiş, devlet çok daha fazla gündelik hayata müdahil olmuştur. Fakat esas değişiklik, Nizamiye Mahkemelerinin faaliyete geçtiği 1871'den sonra yaşanmış, devlet cezalandırma yetkisini tam anlamıyla eline almış ve çok daha müdahaleci olmuştur. Mart 1886 ile Ağustos 1886 arasında kalan altı aylık zaman diliminde yüz on üç davaya bakmıştır.

⁷⁸ “Yargı-altı” (*infra judicial*) kavramını Julius R. Ruff'un çalışmasına atıfla kullanıyorum. Yargı-altı uzlaşma biçiminin işleyişi ve erken modern dönemde Avrupa'daki önemi için bkz. Julius R. Ruff, *Erken Modern Avrupa'da Şiddet (1500-1800)*, Çev. Didem Türkoğlu, İstanbul 2011, s. 92-108.

⁷⁹ Özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra zabita ve çavuşlar iktidarın mahallelerdeki temsilcileri olmuşlar, geceleri ellerinde fenerleriyle sokaklarda görünmüşler, kahvehaneleri ve meyhaneleri denetlemişler, serserilerin mahalle aralarındaki hareketliliğini takip edip sık sık mahkemede şahit olarak dinlenmişlerdir. Zabita ve çavuşların 19. yüzyıl Antalya'sındaki denetim faaliyetleriyle ilgili örnekler için bkz. Evren Dayar, “‘Bu Ne Gam Bu Ne Keder!’ Antalya'da Efkar, Müzik ve Çalgılı Kahvehaneler”, *Toplumsal Tarih*, 256, Nisan 2015, s. 48-49. Öte yandan, devlet ve sıradan insanlar arasındaki ilişkilerin daha dolaysız hale geldiği yüzyılın ikinci yarısında, iktidar ve sıradan insanlar birçok kere karşı karşıya gelmiş, modern devlet anlayışı, resmi görevlere yönelik hakaret ve küfürlerin çok daha hassas bir biçimde takip edilmesine neden olmuştur. Bazı örnekler için bkz. *AŞS.* 29/27, *AŞS.* 29/43, *AŞS.* 29/89.

⁸⁰ 1886 yılının ilk altı ayını kapsayan Antalya Ceza Mahkemesi tutanakları, sıradan insanların sorgulama esnasında ne kadar sık yalan söylediğine tanıklık yapar. Bazı örnekler için bkz. *AŞS.* 29/39, *AŞS.* 29/43, *AŞS.* 29/71, *AŞS.* 29/76, *AŞS.* 29/109. Bir diğer yaygın yalan stratejisi de mahkemede yalancı şahit kullanmaktır. Yalancı şahitlerin yargılamadaki rolü o denli önemliydi ki, 19. yüzyılda İstanbul mahkemelerinin yakınlarında yalancı şahitlerin toplandığı kahvehanelerin varlığı dönemin İstanbul gazeteleri tarafından haber konusu yapılmıştı. İstanbul'da yalancı şahitlerden oluşan bir

Bu dönemde gündelik hayata daha fazla müdahale eden iktidarla başa çıkmanın bir diğer yolu ise faillerin “cehaletlerini” bilinçli olarak vurgulayarak gerçekte masum olduklarını iddia etmeleridir.⁸¹ Failler, suç ve kabahatlerini ikrar ederken; “*cahilliğimden*”, “*budalalığım*dan”, “*şeytana uymuşluğumdan*” veya “*okuma bilmezliğimden*” örneklerinde olduğu gibi benzer ifadeler kullanmışlar;⁸² hatta yalan ifadelerin açığa çıkması halinde de “*esasen cehaletlerinden*” böyle yaptıklarını iddia etmişlerdir.⁸³ “Kanunun şedidesi” ile karşı karşıya kalanların kendi cehaletlerine yaptıkları bu vurgu neredeyse kolektif bir nitelik taşımakta ve sorumluluğu azade etmeye yaramaktadır. Ayrıca, cahil bırakılmış olmaya yapılan bu vurgu affedilme beklentisini de içinde barındırmaktadır.⁸⁴

Sorgulama sürecinde failer ve şahitler bu stratejilere sık sık müracaat ederken, haklılık iddiaları, Kel Ahmet’in “*Yalan söylemeyiz, Allah için söyleriz*” ya da “*Allah’a can vereceğim ki görmedim*” sözlerinde olduğu gibi, dini ifadelerle de desteklenmiştir. Bunun dışında failer ve şahitler, birçok kere, iftiradan korktuklarını ve birilerinin kendilerine garazı olduğunu da iddia etmiştir.

Mancarcık Kuyusu cinayeti alelade birkaç parça eşya ve siyah benekli kır bir at için işlenmişti. Üstelik 1860’ların şartları, şehre dışarıdan gelen Rumların böyle bir cinayette maktul, hovarda bir adamın yanı sıra sayıları giderek artan yoksul azatlı kölelerin ise fail olması için hayli uygundu. Varlıklı olmanın çoğu zaman birkaç parça mütevazı eşyaya sahip olmakla özdeşleştirilebildiği, yoksulluğun şehir halkının neredeyse müşterek kaderi olduğu, en varlıklı tüccarların bile belirli bir refah seviyesinin altında yaşadığı ve hemen herkesin kimin neye sahip olduğunu bildiği 19. yüzyıl Antalya’sında, şehre dışarıdan gelmiş yabancı bir tüccarın “av” olarak tanımlanmasına şaşırılmamak gerekir. Kim bilir, belki de Yorgi, yoksulların eşitliği ilkesinin geçerli olduğu bir şehirde, bu ebedi ilkenin dışında yer aldığı için kolayca “av” olarak görülmüş ve öldürülmüştür.

kumpanyanın varlığı ise 5 Ocak 1892 tarihinde ortaya çıkarılmıştır. Bkz. Fatmagül Demirel, *Adliye Nezareti Kuruluşu ve Faaliyetleri (1876-1914)*, İstanbul 2009, s. 203.

⁸¹ Bu yaygın strateji, Milan Petrov’un 19. yüzyılda Tuna Vilayeti’nde sıradan insanların mahkeme karşısındaki davranışlarını incelediği makalesinde de vurgulanmıştır. Bkz. Milen V. Petrov, “Everyday Forms of Compliance: Subaltern Commentaries on Ottoman Reform, 1864-1868”, *Comparative Studies in Society and History*, Vol. 46, No. 4, 2004, s. 746-751.

⁸² *AŞS.* 29/23, *AŞS.* 29/44, *AŞS.* 29/64.

⁸³ *AŞS.* 29/74.

⁸⁴ Bu stratejinin sergilendiği bir başka örnek olayı şu makalemde ele almıştım: Evren Dayar, “19. Yüzyılda Antalya’da Siyah Köleler ve İbradı’da Arapastık Kestanesi”, *Toplumsal Tarih*, 221, Mayıs 2012, s. 30.

Kaynaklar

Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA. *A.MKT.MVL*. nr. 123-76; 142-42.

BOA. *A.MKT.UM*. nr. 502-63.

BOA. *İ.MVL*. nr. 399-17360; 464-20995; 568-25521.

BOA. *ML.VRD.TMT*. d. 9766; 10574.

BOA. *MVL*. nr. 188-122; 517-62; 521-40; 609-58; 610-26; 616-24; 620-58; 624-17; 634-37; 641-30; 647-63; 659-18; 694-92; 697-2; 700-6; 703-26; 705-97; 710-63; 742-52.

BOA. *NFS*. d. 3211; 3231.

Şer'iyye Sicilleri

Antalya Şer'iyye Sicilleri (AŞS), nr. 5, 6, 7, 8, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 19, 21, 29, 30, 32, 37, 39, 40, 44, 46, 47, 57, 62, 63, 91, 92, 93, 94, 95.

Gazete ve Mecmualar

Babalık, 20 Mayıs 1329.

İleri, 18 Aralık 1951, 29 Aralık 1951, 12 Temmuz 1952, 22 Ağustos 1952, 23 Ağustos 1952, 24 Ağustos 1952.

Araştırma ve İncelemeler

Adivar, Halide Edib, *Türkün Ateşle İmtibanı*, İstanbul 1962.

Araz, Yahya, "Kadınlar, Toplum ve Hukuk: 16. ve 17. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Eşleri Tarafından Terk Edilen Kadınlar", *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, Sayı: 6, 2007/2008, s. 61-82.

_____, "Erken Modern Osmanlı Toplumunda Evden Ayrı Düşmek: Gidenler ve Arkada Kalanlar Üzerine Bir Değerlendirme", *Doğu Batı*, Sayı: 64, 2013, s. 149-181.

Beauford, Francis, *Karamania or A Brief Description of the South Coast of Asia Minor*, London 1818.

Beden, Aydın, *1854-1859 Tarihleri Arasında Antalya (8 No'lu Antalya Şer'iyye Sicilleri Defterine Göre)*, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Antalya 2004.

Blackwoods Edinburgh Magazine, *A Turkish Watering Place*, Vol. 61, N. 380, June 1847, s. 735-754.

Collignon, Maxime, *Notes d'un Voyage en Asie Mineure*, Paris 1897.

Corancey, M. *Itinéraire d'un Partie Peu de L'Asie Mineure*, Paris 1816.

Davis, Edwin John, *Anatolica; The Journal of a Visit to Some of the Ancient Ruined Cities. Caria, Phrygia, Lycia and Pisidia*, London 1874.

Dayar, Evren, "19. Yüzyılda Antalya'da Siyah Köleler ve İbradı'da Arapastık Kestanesi", *Toplumsal Tarih*, 221, Mayıs 2012, s. 26-32.

_____, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Dönemlerinde Antalya'da Çocuk İcarları", *Toplumsal Tarih*, 242, Şubat 2014, s. 32-37.

_____, "'Bu Ne Gam Bu Ne Keder!' Antalya'da Efkar, Müzik ve Çalgılı Kahvehaneler", *Toplumsal Tarih*, 256, Nisan 2015, s. 48-53.

Demirel, Fatmagül, *Adliye Nezareti Kuruluşu ve Faaliyetleri (1876-1914)*, İstanbul 2009.

- Dinç, Güven, *9 No'lu Antalya Şer'iyye Sicili Defterine Göre 1853-1859 Yılları Arasında Antalya Şehrinin İdari ve Sosyo Ekonomik Durumu*, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Antalya 2005.
- _____, "The Social and Economic Status of the Rum (Greeks) of Antalya in the First Half of the 19th Century", *Adalya*, 20/2017, s. 449-491.
- Goitein, S. D., *A Mediterranean Society: The Jewish Communities of the Arab World as Portrayed in the Documents of the Cairo Geniza*, Volume: I, Berkeley and Los Angeles 1967.
- Hellenkemper, H. - Hild, F., *Tabula Imperi Byzantini VIII: Lykien und Pamphylien*, Viyana 2004.
- Kırçınzade, S. Şükrü, *Seyahatü'l-Kübra*, Çev. Salih Şapçı, Eğirdir 2005.
- Özdemir, Hacı Bayram, *26 Numaralı Antalya Şer'iyye Sicil Defterinin Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi 1301-1302 (M. 1883-1885)*, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Antalya 2012.
- Petrov, Milen V., "Everyday Forms of Compliance: Subaltern Commentaries on Ottoman Reform, 1864-1868", *Comparative Studies in Society and History*, Vol. 46, No. 4, 2004, s. 730-759.
- Ruff, Julius R., *Erken Modern Avrupa'da Şiddet (1500-1800)*, Çev. Didem Türkoğlu, İstanbul 2011.
- Saraçoğlu, Hüseyin, *Akdeniz*, Ankara 1989.
- Selekler, Macit, *Yarım Asrın Arkasından Antalya'da Kemer-Melli-İbradı-Serik*, Antalya 2013.
- Seng, Yvonne J., "Fugitives and Factotums: Slaves in Early Sixteenth-Century Istanbul", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Vol. 39, No. 2 (1996), s. 136-169.
- Spratt, T.A.B. - Forbes, Edward, *Travels in Lycia, Milyas, and the Cibyratis*, Cilt: I, London 1847.
- Tanrıseven, Ruken, *12 No'lu Antalya Şer'iyye Sicili Defterine Göre 1862-1864 Yılları Arasında Antalya Şehrinin İdari ve Sosyo-Ekonomik Durumu*, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Antalya 2007.
- Taşbaş, Erdal, *15 No'lu Antalya Şer'iyye Sicil Defterine Göre 1866-1867 Yılları Arasında Antalya Şehrinin İdari ve Sosyo-Ekonomik Durumu*, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Antalya 2007.

ORDU KENTSEL SİT ALANININ DOKU ÖZELLİKLERİ ÜZERİNE BİR İNCELEME*

Türkan Özgür** & Füsun Kocatürk***

Öz

Son yıllarda, bilgi ve teknolojiadaki gelişmeler kentlerde yeni bir değişim ve dönüşüm sürecini beraberinde getirmiş, nüfusun artmasına neden olmuştur. Kentteki yeni nüfus için mekânsal gereksinimler kent merkezindeki sit alanları üzerindeki baskıyı artırmıştır. Baskı sonucunda, kentsel sit alanları ya köklü olarak değiştirilmiş ya da ilaveler ile özgünlüğünü kaybetmiştir. Sit alanları; özgün karakteristiği ile kent kimliğinin biçimlenmesi ve mekânsal sürekliliği sağlaması açısından büyük önem taşımaktadır. Bu nedenle, geleneksel yerleşim alanlarının korunması dünyada olduğu gibi Türkiye'nin de gündeminde yer almıştır. Çalışmada, hızlı kentleşme yaşayan ve kendine özgü değerlerini yitirme noktasına gelen Ordu Kentsel Sit Alanı incelenmiş, çalışma kapsamında alanının mekânsal analizler yapılmıştır. Ayrıca çalışma alanında, 32 konutta, yerleşim özellikleri, sokak formu, yapı-sokak ilişkisi, parsel konumu, yapılaşma durumu, cephe özellikleri detaylı şekilde incelenmiştir. Çalışmanın sonucunda, Ordu Kentsel Sit Alanı'nın mekânsal ve geleneksel doku karakteristikleri ortaya konulmuş olup kentsel sit alanının korunmasına yönelik önerilerde bulunulmuştur.

Anahtar kelimeler: Kentsel sit, Ordu, geleneksel doku, mekânsal analiz

A Study on Traditional Urban Fabric of Conservation Site in Ordu

Abstract

In recent years, developments in industrialization, information and technology have brought along a new change and transformation and caused the population to increase in cities. Spatial requirements for the new population in the city have increased the pressure over urban site in the city center. As the result of this pressure, urban site have been changed either radically or have lost their originality with additions. Urban sites are important in respect

* Bu makale 2016 yılında Erciyes Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü tarafından kabul edilen *Ordu Kentsel Sit Alanı Koruma Planlaması ve Uygulama Sorunları* adlı yüksek lisans tezinden üretilen orijinal bir çalışmanın ürünüdür.

** Yüksek Şehir Plancısı, *Ordu Çevre ve Şehircilik İl Müdürlüğü*, Altınordu - Ordu/Türkiye, turkancaglikose@gmail.com

*** Dr. Öğretim Üyesi, *Nuh Naci Yazgan Üniversitesi, Güzel Sanatlar ve Tasarım Fakültesi, Mimarlık Bölümü*, Kocasinan - Kayseri/Türkiye, fkocaturk@nny.edu.tr

of providing the spatial continuity and forming the identity of the city with their unique pattern characteristic. Therefore conservation of traditional building area is on the agenda in Turkey like in the world. In this study, Ordu Urban Site that experiences a rapid urbanization and has lost its originality has been analyzed, the study covers have been made spatial analysis of urban site. Also the general speciality of layout, street form, connection of street and building, location of parcel, rates of structuring, speciality of front of 32 houses are scrutinized in the study area. The study results, recommendations have been made for providing protection by revealing spatial and traditional tissue of Ordu Urban Site.

Keywords: Urban site, Ordu, traditional tissue, spatial analysis

1. Giriş

Dünyada yaşanan değişim ve dönüşüm süreçleri sonucunda, yerleşmelerin yok olma tehlikesiyle karşı karşıya gelmesi; zaman içerisinde kimi zaman yok edilmesi, kimi zaman ise tahrip edilmesi, kentlerin kimliğini ve tarihini içeren bir belge olan kent parçalarının devamlılığının sağlanmasını zorunluluk haline getirmiştir. Özellikle 20. yüzyıldan itibaren kentleşmeyle birlikte benzer nitelikte yapıların çoğalması ve kentlerde artan nüfus için gerekli mekânların üretilmesi safhasında, kültürel kimliği yansıtan kent parçalarına yapılan yıkıcı etkiler; alan ölçekli koruma ve korumayla ilişkili kimlik, özgünlük, sürdürülebilirlik gibi kavramlarının ortaya çıkmasını sağlamıştır.

1964 yılında Venedik Tüzüğü ile tarihi anıt kavramının sadece bir mimari eseri değil kent ve kırsal yerleşmeleri de kapsayacağı şeklinde tanımlanmasıyla, anıtların çevresiyle birlikte korunması için ilk somut adımlar atılmıştır¹. Kongre sonucunda UNESCO (Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü) önderliğinde, 1965 yılında koruma çalışmalarını organize etmek üzere Anıtlar ve Sitler Konseyi (ICOMOS) kurulmuştur. Anıtlar ve Sitler Konseyi kurulmasıyla, koruma çalışmaları hız kazanmış, uluslararası birçok toplantı düzenlenmiş ve bu toplantılar sonucunda uluslararası tüzükler, sözleşmeler, bildiriler ve tavsiye kararları oluşturulmuştur². Yapılan çalışmalar ile korumanın kavramları da tanımlanmıştır. Özgünlüğün öğeleri; 1996 yılında yayınlanan San Antonio Bildirgesi ile kimlik, tarih, malzemeler, sosyal değer, yönetim ve ekonomi olarak açıkça ortaya konulmuştur³. Bildirgede, özgünlüğün; kültürel kimlik ile bağlantılı olduğu, kültürel kimliğin de toplum ve yaşamının özü olduğuna değinilmiştir. Uluslararası alanda korumada özgünlük, özgün olma kavramlarının tarif edilmesinin yanında küreselleşme sürecinin de etkisiyle önemli hale gelen kimlik, yere özgü olma ve yerellik kavramları ile yerelin

¹ ICOMOS, 1965. International Charter for the Conservation and Restoration of Monuments and Sites (The Venice Charter 1964), Venice, Italy.

² Zeynep Ahunbay, *Tarihi Çevre Koruma ve Restorasyon*, İstanbul 1996, s. 20.

³ ICOMOS, 1996. Declaration of San Antonio, San Antonio/ABD.

sürdürülebilirliği de birçok araştırmacının ilgi alanına girerek konuyla ilgili birçok tanım yapılmıştır.

Yerel kimlik; küçük ölçekli bir alanı, şehrin bir semtini veya sokak kademesini, temsil eden bir kimliktir. Sakinlerine güvenlik, huzur ve yaşadıkları yerle gurur duymalarını sağlayan da yerel kimliktir⁴. Bir yerin kimliği, kentin-bölgenin geleneksel karakteristik özellikleri ve tarih-miras arka planı ile alakalıdır⁵. Başka bir tanıma göre ise, yere ait özellikler özgün olup bir yeri diğerinden ayırır, bu farklılıkların tümü de yerel kimliği oluşturmaktadır. Ayrıca yerin özelliklerinin tamamı o yerin ruhunu oluşturmakta olup bir yerin ruhu da kendi anlam ve belleğini içermektedir⁶. Tanımlardan da anlaşılacağı üzere yerel kimliğin kesin bir tanımı bulunmamakta olup yere ait özgü niteliklerin içeren o yeri 'o yer' tanımlanması sağlayan imgeler bütünü yerel kimlik olarak değerlendirilmesi mümkündür.

Sürdürülebilirlik içerisinde sürekliliği barındırmaktadır. Sürdürülebilirlik; gezegenin refahı, sürekli büyüme ile insani gelişmeler için duyulan kaygıların ortak ifadesidir⁷. Çevresel ve sosyal boyutu olan ve gelecek nesillere miras olarak aktarılabilecek kültür mirasını; uzun bir zaman dilimi hatta tanımlanmamış zaman periyodunda mimarlık ve kültürel peyzajla birlikte teknoloji, altyapı ve sosyal sermayeyi içermesinin yanında refahın korunması da sürdürülebilirlik olarak tanımlanmaktadır⁸. Bununla birlikte sürdürülebilirlik, şimdiki neslin, gelecek nesillere destek olmak için doğal zenginlik miraslarını değiştirmeden, noksansız olarak geleceğe ulaştırma isteği şeklinde de belirtilmektedir⁹. Tekeli sürdürülebilirliği, toplum ve çevre olguları üzerinden değerlendirerek; çevresel sistem ve toplumun birlikte gelişirken kendini yeniden üretme niteliğini koruması olarak görmektedir¹⁰.

Sürdürülebilirlik son yıllarda bir dizi terimle; tüketim, ekonomi, büyüme, gelir, yaşam standartları, üretim ve tüketim, toplum, sistem, kullanma, refah ve kazanım terimleriyle, anılmakta olup ekonomik sürdürülebilirlik, kültürel sürdürülebilirlik, çevresel sürdürülebilirlik, sosyal sürdürülebilirlik, politik ve sosyal yapının sürdürülebilirliğinden bahsedilmektedir¹¹. Bullen de, devamlı gelişme sağlanması için

4 Yuhan Shao, Eckart Lange, Kevin Thwaites, Binyi Liu, "Defining Local Identity", *Landscape Architecture Frontiers*, 5(2), 2017, s. 29.

5 Alex Deffner, Theodore Metaxas, "Place Marketing, Local Identity, and Cultural Planning: The CultMark INTERREG IIIc Project", *Discussion Paper Series*, 13(16), 2007, s. 370.

6 Sonay Ayyıldız, Filiz Ertürk, "Kentsel Kimlik Bileşenleri İle Yerel Kimliğin İzlerini Sürmek: Kapanca Sokak Örneği", *Mimarlık ve Yaşam Dergisi*, 2(1), 2017, s. 70.

7 William McDonough, *The Hannover Principles Design For Sustainability*, Hannover 1992, s. 3.

8 Tom Kuhlman, John Farrington. "What is sustainability?", *Sustainability*, 2(11), 2010, s. 3441.

9 Gretchen C. Daily, Paul R. Ehrlich, "Population, sustainability, and Earth's carrying capacity", *BioScience*, 42(10), 1992, s. 763.

10 İlhan Tekeli, *Sürdürülebilirlik Kavramı Üzerinde İrdemeler*, Ankara 2001, s. 8.

11 James Meadowcroft, "Planning, Democracy and the Challenge of Sustainable Development", *International Political Science Review*, 18(2), 1997, s. 169.

eski binaların yeniden kullanılması ve iyileştirilmesini sürdürülebilirliğin amaçlarından biri olarak değerlendirirken¹², Oliver, yerel geçmişin korunması geçmişte birçok değer kaybedilmesi nedeniyle önem kazandığını belirterek geleneksel çevrelerin sürdürülmesi gerekliliğini dile getirmektedir¹³.

Yerel kimlik öğeleri, tarihsel arka planı olması ve o alanının tanımlanmasında aracı olması nedeniyle sürdürülebilir olmalı ve geleceğe aktarılmalıdır. Küreselleşme süreciyle birlikte 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ülkemizde gözlenen kentleşme, kentlerde değişim ve dönüşümüne neden olurken; devam etmekte olan hızlı değişim süreci, kent merkezlerinde bulunan kentsel sit alanlarını da etkisi altına almış, yerel kimliği yansıtan kentsel sit alanlarının koruma amaçlı imar planları yapılmasına rağmen korunması ve sit alanlarının sürdürülebilirliğinin sağlanması problem haline gelmiştir. Ayrıca devam eden değişim ve dönüşüm sürecinde, ülkemizde 2014 yılında yeni büyükşehir olan Aydın, Balıkesir, Denizli, Hatay, Manisa, Kahramanmaraş, Ordu, Mardin, Muğla, Tekirdağ, Trabzon, Şanlıurfa kentsel sit alanlarında yeni bir değişim ve dönüşüm süreci yaşanması buna bağlı olarak yeni süreçte kent merkezinde bulunan kentsel sit alanlarında yapı stokunun bozulması, rant baskısı, parsellerde yüksek yoğunluk kararları sonucu, yerel kimliğin yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kalması ve sit alanlarındaki sürdürülebilirliğin sağlanabilmesi için koruma sorunlarının araştırılması önem arz etmektedir.

Çalışmada; 2014 yılında büyükşehir olmasıyla birlikte doğal yapısının zenginliği, üniversitesinin gelişmesi, havaalanı yapılması, kentsel konumu itibarıyla gelişme potansiyellerinin artması, yeni bir hızlı gelişim ve değişim-dönüşüm sürecine girmesi ve daha önce incelenmemiş olması nedeniyle Ordu Kentsel Sit Alanı çalışma alanı olarak belirlenmiştir. Araştırma; kentte bulunan sit alanına ilişkin bilgi ve belgelerinin sunulması, kentsel sit alanının özelliklerinin belirlenmesi, koruma planı kararları ve mevcut durumun değerlendirilmesi yapılarak kentsel sit alanının korunması ve yaşatılmasına ilişkin önerilerin geliştirilmesini amaçlamaktadır.

2. Konu ve Kapsam

Araştırmanın konusu, Ordu İli, Altınordu İlçesi, Kirazlımanı mevki olarak bilinen mimari ve mahalli özelliği bulunan tescilli yapıların yoğun olarak bulunduğu, geleneksel yerleşim dokusu özelliği olan, Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu'nun 20.10.1979 tarih ve A-1976 sayılı kararı ile kentsel sit statüsü ile koruma altına 24 hektar alan ile 13 hektar etkileşim geçiş sahası alanı kapsamaktadır (Şekil 1).

¹² Peter A. Bullen, "Adaptive Reuse and Sustainability of Commercial Buildings", *Facilities*, (25 1/2), 2007, s. 22.

¹³ Paul Oliver, "Gereksinim ve Süreklilik", (Çev. T. Selin Tağmat), *Mimarlık Dergisi*, 304, 2002, s. 34.

Araştırma kapsamında, kentsel sit alanında koruma amaçlı imar planı süreçlerinin incelenmesi, koruma plan kararlarının sit alanında hangi derecede uygulanıp uygulanmadığına ilişkin bilgi edinilmesi ve mevcut sit alanı durumu değerlendirilerek koruma sorunlarının ortaya konulması açısından gerekli olduğu düşünülmektedir.

3. Mekânsal Arka Plan

3.1. Tarihsel Gelişim Süreci

Ordu ili, M.Ö. 400 yılında günümüzdeki şehir merkezinin yaklaşık 5 km. batısında bulunan Kirazlımanı mevkiisi Kotyora olarak adlandırılan bölgede kurulmuştur. Bu bölgenin ilk yerleşim yeri olarak seçilmesinin nedeni su yoluna yakın olmasıyla birlikte çevredeki tek doğal limanın burada olmasındandır¹⁴. İlk yerleşim izlerinin görüldüğü Kotyora küçük bir koloni olarak kurulmuş fakat Pontus Kralı I. Farnak M.Ö. 2. yüzyılda bölgede yaşayan halkı Giresun'a naklederek alanı boşaltmıştır. Sonrasında Ordu'ya sırasıyla; Kimmerler, Miletliler, Persler, Makedonyalı İskender, üç buçuk yüzyıl Pontus Devleti (M.Ö. 280- M.S. 63) hâkim olmuş ve Roma İmparatorluğu'nun Pontus Devleti'ni ortadan kaldırmasıyla hâkimiyet bu devlete geçmiştir. Türklerin bölgeye gelişine kadar Bizans ve Trabzon Rum Devleti'ne tarafından da yerleşim yerleri olarak kullanılmıştır. Bölgenin Türklerin eline geçmesi ve iskân edilmesi, 14. yüzyılda, 1390 yılında, Hacı Emiroğulları Beyliği'nin Ordu'yu fetih etmesiyle olmuştur. Osmanlı topraklarına dâhil edilmesi ise Yıldırım Bayezid döneminde, 15. yüzyılın ikinci yarısında bölgede Müslüman Türkler yoğunlukta olmakla birlikte Ermeni-Rum asıllı Hıristiyan dinine mensup aileler de tarımla geçimini sağlayarak yaşamışlardır¹⁵.

18. yüzyılda Osmanlı Dönemi ile birlikte Ordu'da Türk nüfusunun sistemli olarak artırılması ile pazar ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla günümüzdeki adı Eskipazar olan bölgede kasaba oluşturulmuştur. Halkın geçim kaynağı olan fındık tarımının artmasına paralel olarak Bülbül Deresi'nin oluşturduğu alüvyon düzlükte iskele kurulmuş ve bölge Bucak adı verilerek nahiye merkezi olarak gelişmeye başlamıştır. Bucak adı daha sonra 'Ordu' olarak değiştirilmiş, 1869 yılında belediye teşkilatı kurulmuştur. 1883 yılında büyük bir yangın çıkmış ve şehrin büyük kısmı yanmıştır. Ordu ilçesi 1920 yılına kadar Trabzon Vilayetine bağlı en gelişmiş bir kaza merkezi iken 4 Aralık 1920 tarihinde "Müstakil Sancak" yapılmıştır. 4 Nisan 1921 tarihinde 69 sayılı yasayla yürürlüğe girerek il statüsüne kavuşmuştur¹⁶.

Cumhuriyet'in ilanına kadar Ordu'da yerleşme bölgeleri tarımın gelişmesiyle birlikte hizmet ve liman ihtiyacı doğrultusunda Kirazlımanı mevki, Aziziye, Zaferi

¹⁴ Necati Demir, "Ordu İlinin Eski Adı 'Kotyora' ve Tarihî Alt Yapısı", *Türköloji Araştırmaları Dergisi*, 14(2), 2007, s. 179-180.

¹⁵ <http://ordu.gov.tr/ordunun-tarihcesi> [Erişim tarihi Nisan 10, 2018].

¹⁶ <http://www.ordukulturturizm.gov.tr/TR,106500/tarihce.html> [Erişim tarihi Nisan 12, 2018].

Milli mahallelerinde yer almaktadır¹⁷ (Şekil 3).

Şekil 3. Cumhuriyet öncesi Ordu kentinin genel görünümü
[Kaynak: Ordu Büyükşehir Belediyesi arşivi]

Cumhuriyetin ilanından sonra kent güney ve doğu yönünde yayılarak gelişmiş ve Cumhuriyet'in ilanıyla kentte planlama çalışmaları başlamış olup kent büyüme deseni planlama çalışmalarıyla oluşturulmaya başlanmıştır. Fakat kentin planlama süreci incelendiğinde; kent fiziksel mekânının biçimlenmesi yalnızca planlar doğrultusunda şekillenmediği, plan dışı gelişmelerin de etkili olduğu görülmüş olup kent kontrolsüz bir şekilde yayılarak genişlemiştir (bkz. Şekil 4).

Şekil 4. Ordu kent merkezi genel görünümü [Kaynak: Ordu Büyükşehir Belediyesi arşivi]

¹⁷ Ordu İlave ve Revizyon İmar Planı 1/5000-1/1000 Araştırma ve Açıklama Raporu, Ordu Belediyesi Yayınları, Ordu, 2013, s. 5.

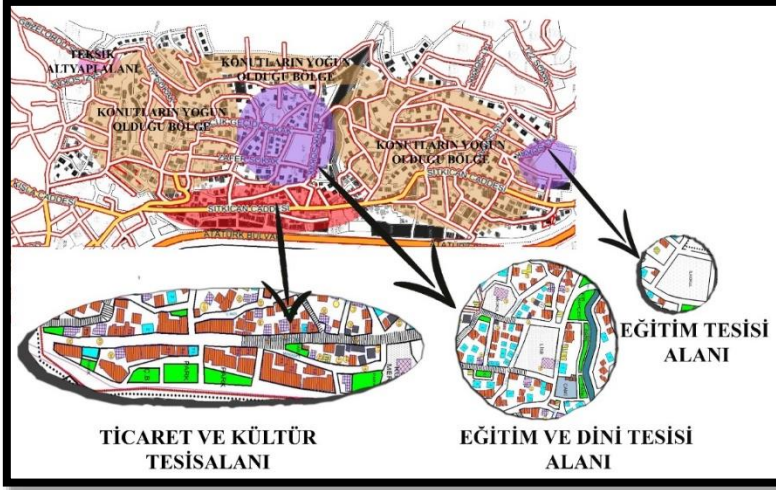
3.2. Koruma Planlaması Deneyimleri

Kentsel sit alanı Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu'nun 20.10.1979 tarih ve A-1976 sayılı kararı ile koruma altına alınmıştır. Söz konusu sit alanı 02.07.1987 tarih ve 3440 sayılı Taşınmaz Kültür ve Tabiat Varlıkları Yüksek Kurulu ile yaklaşık 24 hektar sit alanı ve 114 yapı tescil edilmiştir. Bu eserler 114 tescilli yapıdan 3 adedi anıtsal eski eser iken 111 i sivil mimarlık örneğidir. Kentsel sit alanı kapsayan ilk plan 1988 yılında onaylanan Ordu Koruma İmar Planı'dır. Planlama sınırı 24 hektarı kentsel sit alanı olmak üzere 37 hektar alanı kapsamaktadır.

1988 yılı koruma imar planı ile Furtun, Işıkveren, Sıtkı Çebi, Sıtkı Can, Zafer ve 156. Sokak yöresel doku özelliği yansıtan sokak olarak belirlenmiştir. Koruma planında nüfus yoğunluğu ve yapı düzeni korunacak konut alanları; var olan değerleri ve özellikleri korunarak yenilenecek yapılar, ıslah edilecek ve koşullu yenilenebilecek yapılar ve yeni yapılar olarak sınıflandırılmıştır. Var olan değerleri ve özellikleri korunarak yenilenecek yapılar; yöresel yapılaşma özelliklerini yansıtan ve yöresel yapılaşmaya uyumlu yapılar olup yıkılarak yenilenme yerine, onarılarak korunmaları önerilmektedir. Bu yapıların yenilenmesi gerektiği zaman yerine yapılacak yeni yapının, taban alanı, eski yapının taban alanından farklı olamayacağı fakat tabanda kapladığı alan parselin % 30'undan az ise, bu orana kadar artırılabilen plan hükümlerinde belirtilmiştir. Islah edilecek ve koşullu yenilenebilecek yapılar; yöresel yapılaşma değerlerine uyumsuz öğeler ve ölçülerine sahiptir. Plan hükümlerinde, yapıların yenilenmesi halinde yerine yapılacak yapının kütlesi yöresel yapılaşmaya uygun olması, yapının taban alanı parselin % 30'undan fazla olamayacağı belirtilmiştir. Planlama sınırları dâhilinde bulunan boş parsellerde yeni yapıların sembolik olarak yönleri, konumları ve kütleleri de bu planda gösterilmiştir. Planda tescilli eserler; anıtsal eski eserler, sivil mimarlık örnekleri, özgün değerli sivil mimarlık örnekleri, tescil kaydının kaldırılması önerilen sivil mimarlık örneği olarak gruplandırılmıştır¹⁸.

1988 yılı koruma imar planında; ticaret, resmi kurum, eğitim yapılarına da yer verilmiştir. Taşbaşı Kilisesi resmi kurum alanı (kültür merkezi), Sıtkı Can Caddesi üzerinde olan yapılar ticaret yapıları olarak belirlenmiştir (Şekil 5).

¹⁸ Ordu Koruma Amaçlı İmar Planı Açıklama Raporu, Ordu Belediyesi yayını, Ordu, 1988, s. 4.

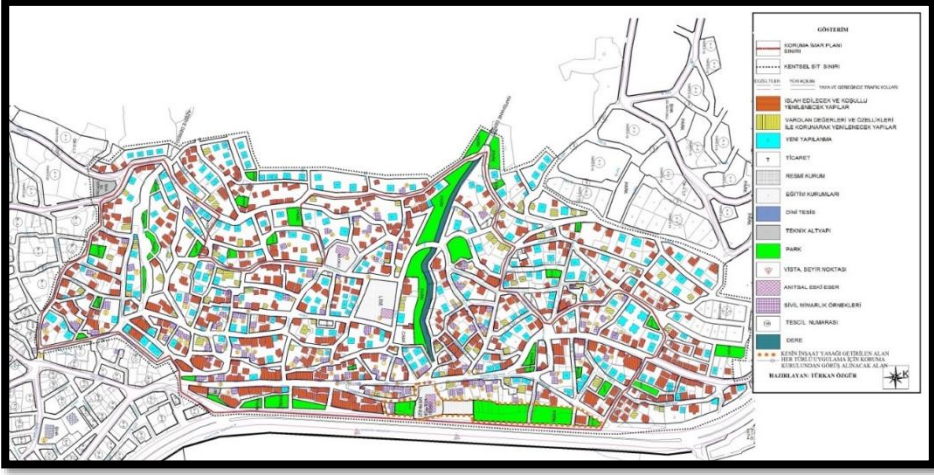

Şekil 5. 1988 yılı Koruma Amaçlı Uygulama İmar Planı genel kararları (orjinal, 2018)

Koruma planları içerisinde 2 kır kahvesi, 1 cami, 3 eğitim alanı bulunmaktadır. Ayrıca alandan geçen kuru dere etrafında yeşil alanlar ve çocuk bahçeleri önerilmiştir. Koruma planı sınırları dâhilinde en fazla bodrum hariç 2 katlı yapılaşmaya izin verilmektedir.

1988 yılı koruma planında önerilen alan kullanımlarından cami, eğitim ve kültür merkezi kararları uygulanmış olup günümüzde de halen aynı işlevleri yerine getirmektedir. Fakat etkileşim geçiş sahasında bulunan eğitim alanı, kır kahvesi, yeşil alan ve çocuk bahçesi plan kararları uygulamaya konulmamıştır.

İkinci koruma amaçlı imar planı 1996 yılında Ordu Koruma Amaçlı İmar Planı'dır. Planda Koruma planında nüfus yoğunluğu ve yapı düzeni korunacak konut alanları; var olan değerleri ve özellikleri korunarak yenilenecek yapılar, ıslah edilecek ve koşullu yenilenebilecek yapılar ve yeni yapılar olarak sınıflandırılmıştır. Var olan değerleri ve özellikleri korunarak yenilenecek yapılarda yıkılarak yenilenme yerine, onarılarak korunmaları önerilmektedir. Bu yapıların yenilenmesi gerektiği zaman yerine yapılacak yeni yapının, taban alanının, eski yapının taban alanından farklı olamayacağı fakat tabanda kapladığı alan 250 metrekareden büyük olan parsellerde TAKS en fazla 0.30 olabileceği; ıslah edilecek ve koşullu yenilenebilecek yapıların yenilenmesi halinde yerine yapılacak yapının kütlesi yöresel yapılaşmaya uygun olması gerektiği plan hükümlerinde belirtilmiştir. Planlama sınırları dahilinde bulunan boş parsellerde yapılacak olan yeni yapıların kesin olarak yönleri, konumları ve kütleleri planda gösterilmiştir. Kütlelerin boyutları alan sabit kalmak koşuluyla %20 oranında değiştirilebileceği belirtilmiştir. Planda tescilli eserler; anıtsal eski eserler, sivil mimarlık örnekleri olarak gruplandırılmıştır (Şekil 6).

Şekil 6. 1996 yılı Koruma Amaçlı Uygulama İmar Planı (Özgür, 2016)

1996 yılı koruma amaçlı imar planında; ticaret, resmi kurum, eğitim yapılarına da yer verilmiştir. Taşbaşı Kilisesi resmi kurum alanı (kültür merkezi), Sıtkı Can Caddesi üzerinde olan yapılar ticaret yapıları olarak belirlenmiştir. Koruma planları içerisinde 1 teknik altyapı alanı (trafo), 2 eğitim alanı bulunmaktadır. Ayrıca alandan geçen kuru dere etrafında ve çevreyolu kenarında park önerilmiştir. Ordu kültür merkezi yakın çevresi kesin inşaat yasağı getirilen alan olarak belirlenirken Sıtkı Can Caddesi ve devamındaki Kesimevi Sokak her türlü uygulama için koruma kurulundan görüş alınacak alan olarak belirlenmiştir. Fakat daha sonra planda revizyonu yapılarak Menekşe Sokak ve Sıtkı Can Caddesi kamulaştırma ve restorasyon bölgesi sınırı olarak belirlenmiştir¹⁹. Kentsel sit alanındaki uygulamalar halen 1996 yılı Ordu Koruma Amaçlı İmar Planı doğrultusunda yapılmaktadır.

1988 ve 1996 yılı planları karşılaştırıldığında plan kararlarında bazı değişiklikler olduğu tespit edilmiştir. 1988 yılı planında 3 adet eğitim tesisi planlanırken 1996 yılı planında 2 adet planlandığı, sosyal donatı alanı kararlarında değişiklik yapıldığı; ticaret kullanımında önerilen yapı sayısı 1988 yılı planında 21 iken, 1996 yılı planında ise 2 olduğu görülmektedir. Koruma amaçlı imar plan kararlarında 1988 yılı imar planında tescil kaydının kaldırılması önerilen 35 sivil mimarlık örneği bulunurken 1996 yılı koruma amaçlı imar planında tescilin kaldırılmasına ilişkin karar bulunmamaktadır. 1988 yılı planında var olan değerleri ve özellikleri ile korunarak yenilecek yapı 1996 planına göre daha fazlayken ıslah edilecek ve koşullu yenilecek yapı sayısı 1996 yılı planında daha fazladır. Koruma amaçlı imar planlarının her ikisinde yapılaşma parametreleri aynı olup 2 katlı, TAKS:0,30 olarak önerilmiştir.

¹⁹ Ordu Koruma Amaçlı İmar Planı Açıklama Raporu, Ordu Belediyesi yayını, Ordu, 1996, s. 6.

4. Yöntem

Araştırmanın kurgusu, 2863 sayılı Kanun gereğince koruma amaçlı imar planı yapılan kentsel sit alanlarının, planlama kararları incelenerek sit alanının günümüzdeki durumlarının değerlendirilmesi, ülkemizdeki kentsel sit alanlarının koruma amaçlı imar planı ile korunup korunmadığına dair fikir edinebilmek açısından bir yöntem olacağı düşüncesiyle yapılmıştır.

Araştırmanın ilk aşamasında, çalışma alanında; kentsel sit alanının fiziksel ve mekansal özellikleri ile sit alanı karakteristiğinin belirlenmesine ilişkin analiz çalışması yapılmış ve alanda uygulanan koruma plan kararları incelenmiştir. Çalışma alanı; 24 hektar olan sit alanı ve 13 hektar etkileşim geçiş sahası olarak değerlendirilen 37 hektar alanı kapsamaktadır. Kentsel sit alanı dışında koruma amaçlı imar planı alanı içinde bulunan 13 hektarlık alan Samsun Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü'nden alınan bilgiye göre koruma planlanmasında bir tanımı olmamasına rağmen bu çalışmada etkileşim geçiş sahası olarak değerlendirilmiştir. Ayrıca sit alanının kuzey ve güneyinde dokuyu temsil edici iki alan belirlenerek 32 yapı ile yapıların bulunduğu sokaklar incelenmiştir. Yapılara ilişkin işlev, kat sayısı, yapıım sistemi, yapı-parsel ilişkisi, cephe elemanları; girişler, pencereler, çıkmalar; sokaklara ilişkin formları, tipleri, sokak-yapı özellikleri belirlenmeye çalışılmıştır. Daha sonra alanda yapılan koruma amaçlı imar planlamaları ve kentsel sit alanı özelliklerine ilişkin veriler sunulmuş, koruma planlaması kararları ile elde edilen analiz sonuçları karşılaştırılmıştır. Son aşamada alanının korunmasına yönelik birtakım öneriler geliştirilmiştir.

4.1. Kentsel Sit Alanının Mekânsal Özellikleri ve Doku Karakteristiğinin Analizi

4.1.1. Mekânsal Analizler

Ordu Kentinin ilk yerleşim alanı Kirazlıman mevki, Güzelyalı Mahallesi'dir. 18. yüzyılda tarımın (fındıkçılık) gelişmesiyle limana ihtiyaç duyulmuş, hizmet sektörü ve gelir seviyesi artmış kentte gayrimüslimlerde barınmaya başlamıştır. Cumhuriyetin kurulmasına kadar kentte yaşayan gayrimüslimler dönemin merkezi, limanın bulunduğu alan olan Kirazlıman Mevkii'nde çoğunlukla yerleşke oluşturmuşlardır²⁰.

Karadeniz Bölgesi'nde yerleşme dokusunun oluşmasında topoğrafya etkindir. Kentsel sit alanının yerleşim düzeninde de topoğrafyanın etkisi bulunmaktadır. Kent yamacına kurulan geleneksel yerleşmenin karakterinde topoğrafya, manzara ve iklim verileri belirleyici olmuştur.

Geleneksel yerleşme % 0-50 arası eğimli arazi üzerinde kurulmuştur. Özellikle kentsel sit alanının batısına sınır olan çevre yolundan itibaren kot farkı birden artmaktadır. Bu nedenle çevreyolu ve sit alanı arasındaki şev istinat duvarı ile desteklenmiş ve sınır olmuştur (Şekil 7).

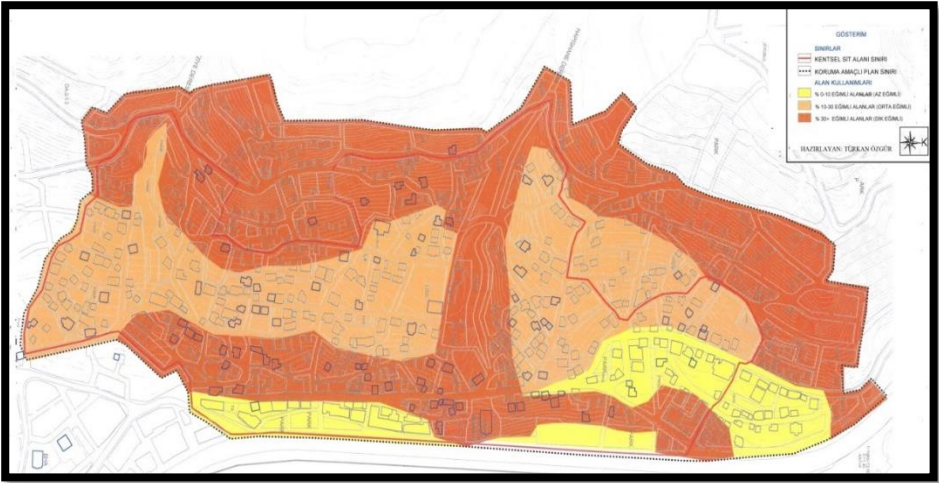
²⁰ Ordu İli Yatırım Olanakları Yatırım ve İş Alanları Raporu, Ordu Valiliği Yayınları, Ordu, 2012, s. 7.

Şekil 7.Ordu Kentsel Sit Alanından bir görünüm [Kaynak: Ordu Büyükşehir Belediyesi arşivi]

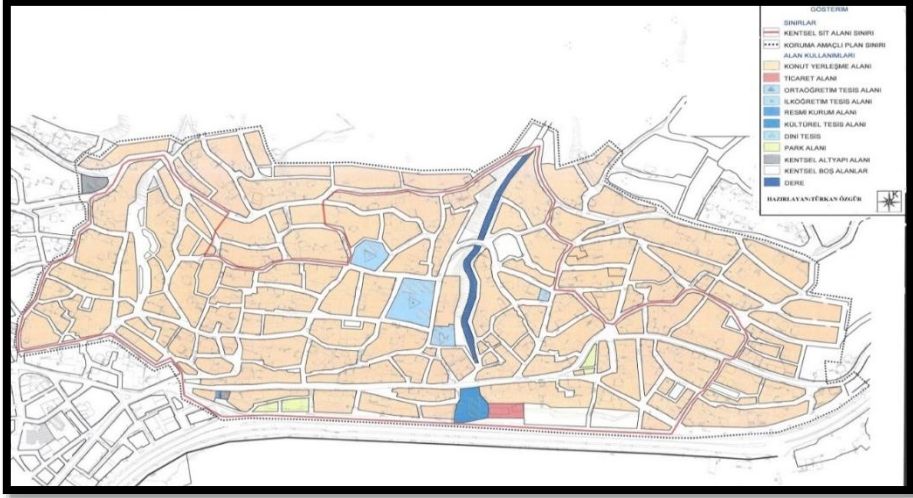
Yerleşme kuzey yönündeki Karadeniz'e yönelik eğimli bir yamaçta kurulmuştur. Kentte kıyı şeridinden batıya doğru gidildikçe eğim artmakta olup eğimin artmasıyla birlikte yapı yoğunluğu azalmaktadır (Şekil 8).

94

Şekil 8. Ordu Kentsel Sit Alanı eğim analizi [Özgür, 2016]

Sit Alanında konut kullanımı yaygındır. Konut kullanımı ile birlikte koruma alanı genelinde sekiz farklı kullanım bulunmaktadır. Bu kullanımlar: ticaret, eğitim, resmi kurum alanı, dini tesis, kültürel tesis, teknik altyapı ve park alanı kullanımlarıdır (Şekil 9).

Şekil 9. Ordu Kentsel Sit Alanı arazi kullanım analizi (Özgür, 2016)

Koruma alanındaki arazi kullanımını alansal büyüklük açısından değerlendirildiğinde; ilk sırada konut kullanımının olduğu, konuttan sonra yol ve kentsel boş alanların fazla olduğu görülmekteyken donatı alanlarından en fazla eğitim tesis alanlarının izlediği görülmektedir.

Kentsel sit alanında olduğu gibi etkileşim geçiş sahasında da en yoğun kullanımın konut yerleşme alanı olduğu görülmüş olup sit dışındaki alanda, etkileşim geçiş sahasında, kentsel donatıların bulunmadığı dikkat çekmektedir (Tablo 1).

Tablo 1. Arazi kullanım oranları (Özgür, 2016)

Kullanımlar	Kentsel Sit İçerisinde		Etkileşim Geçiş Sahası	
	M ²	%	M ²	%
Konut Yerleşme Alanı	142277	59	86584	65
Ticaret Alanı	1041	<1	-	-
Ortaöğretim Tesis Alanı	3373	1	-	-
İlköğretim Tesis Alanı	1618	1	-	-
Resmi Kurum Alanı	67	<1	-	-
Kültürel Tesis Alanı	1877	1	-	-
Dini Tesis Alanı	1157	<1	-	-
Park Alanı	1587	1	-	-
Kentsel Teknik Altyapı Alanı	147	<1	781	1
Kentsel Boş Alanlar	12468	5	2308	2
Dere	2620	1	-	-
Yol	74388	31	42927	32
TOPLAM	240000	100	132600	100

Ordu Kentsel Sit Alanı doğusunda Samsun-Ordu-Giresun çevreyolu bulunmakta olup bu yol kent için ana ulaşım aksıdır. Kentsel sit alanı içerisinde ikincil yollar ile çevreyola bağlanmaktadır. Ayrıca koruma alanında çıkmaz sokakların varlığı da dikkat çekmektedir.

Kentsel sit alanının batısı topoğrafya açısından önemli bir eşiktir. Bu nedenle erişebilirliğin sağlanmasında en zor alanlar sit alanının batısıdır. Doğudan batıya gidildikçe eğimin artması dar sokakların olmasına neden olmuştur. Batıdaki dar sokaklar taşıt trafiğinde sorun oluşturmaktadır. Sit alanının doğusunda eğimin azalmasıyla birlikte ulaşımın kolay olduğu yollara rastlanılmaktadır. Ulaşımında Sıtkıcan Caddesi alanın omurgası niteliğindedir. Çevreyola paralel olan cadde alanın ana ulaşım aksı olan çevreyolla bağlantısı bulunmaktadır. Sıtkıcan Caddesi boyunca farklı kullanımlar, konut, konut altı ticaret ve turizm kullanımları, bu cadde boyunca gelişmektedir. Kentin diğer alanlarıyla bağlantısını sağlayan ikincil derece Sıtkı Çebi Sokak geleneksel dokunun batıyla bağlantısını sağlayan yoldur. Aks boyunca konut ve eğitim kullanımları bulunmaktadır. Alan içinde çıkmaz sokaklar ve eğimli araziden dolayı yayalar için merdivenler bulunmaktadır (bkz. Şekil 8). Kentsel sit alanı içerisinde trafik yoğunluğunun fazla olduğu Sıtkıcan Caddesi iken Menekşe Sokak malzeme farklılığı, alanda otopark olmaması da dikkat çekmektedir (Şekil 10).

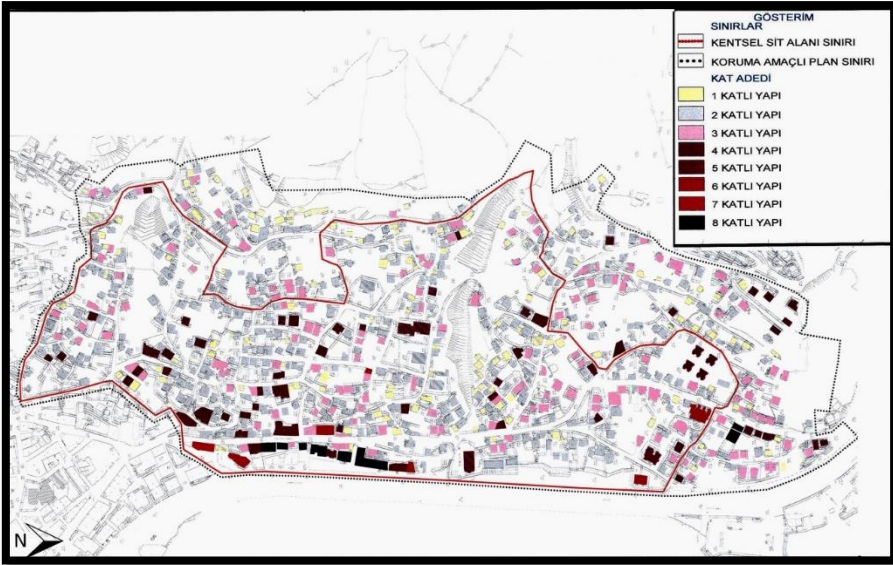
Şekil 10. Ordu Kentsel Sit Alanı Ulaşım Analizi (Özgür, 2016)

Yerleşmenin kimliğini oluşturan temel öğelerden yapı yoğunluğu, dolu ve boş alanlar incelenmiştir. Kentsel sit alanındaki yapılaşmada topoğrafya belirleyici olmuştur. (Şekil 11).

Şekil 12. Çalışma alanındaki yapıların kat yükseklikleri [Özgür, 2016]

Sit alanı sınırları dâhilinde olan çevre yolu üzerindeki yüksek katlı yapılaşma eğilimlerinin olduğu yapılar, geleneksel dokuyla uyumsuz görünümün oluşmasına neden olmaktadır (Şekil 13). Çalışma alanı sınırları içerisinde yoğun olarak 2 katlı yapı ile 3 kat ve üzeri yapılar da alanda bulunmaktadır.

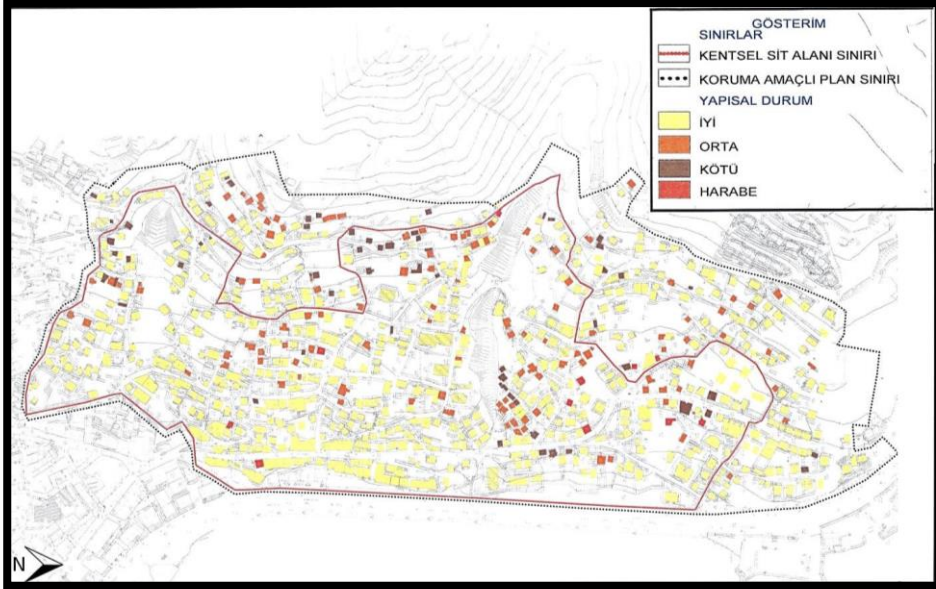
Şekil 13. Ordu Kentsel Sit Alanı kat yüksekliği analizi [Özgür, 2016]

Geleneksel dokunun mevcut durumda kullanılabilirliğinin ve yapı stokunun ne durumda olduğunun belirlenmesi amacıyla yapı kaliteleri strüktürel olarak

değerlendirilerek; iyi, orta, kötü, harabe, nitelendirilmektedir. Bu nitelikler yapılırken belirli kıyaslar göz önünde bulundurulmuştur. Yeni, iyi yapılmış veya rutin bakım gerektiren yapılar iyi nitelikteki yapı, onarım gerektiren yapılar orta nitelikteki yapı, ağır onarımlar gerektiren ve müdahale edilmemesi durumunda harabe olacak yapılar kötü nitelikteki yapılar ve strüktürel olarak ayakta duramayacak yapılar harabe yapı olarak değerlendirilmiştir (Şekil 14-15).

Şekil 14. Çalışma alanındaki yapıların strüktürel değerlendirilmesi [Özgür, 2016]

Şekil 15. Ordu Kentsel Sit Alanı yapı kalitesi analizi [Özgür, 2016]

Çalışma alanı sınırları içerisinde yapı durumlarına bakıldığında en fazla iyi kalitedeki yapıların olduğu sonrasında ise orta nitelikteki yapıların yoğun bulunduğu görülmektedir (Tablo 3).

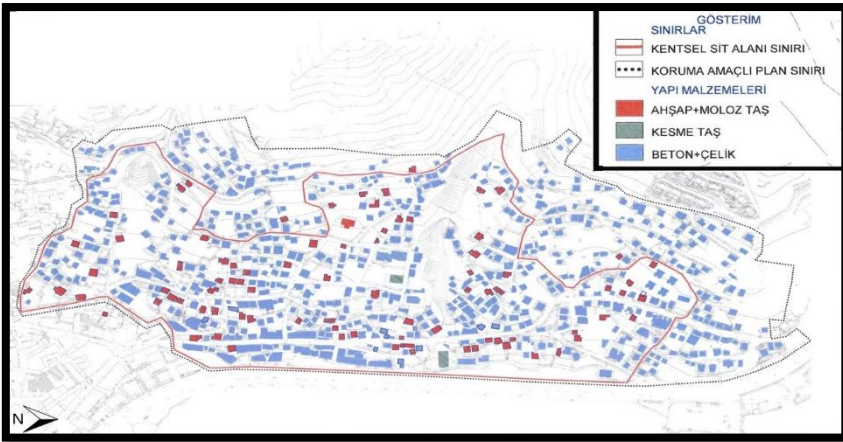
Tablo 3. Çalışma alanındaki yapı kalitesi analizi [Özgür, 2016]

Yapısal Durum	Kentsel Sit İçerisinde			Etkileşim Geçiş Sahası			Koruma Planı Sınırı		
	Adet	M2	%	Adet	M2	%	Adet	M2	%
İyi	381	40152	74	162	14209	72	543	54361	73
Orta	83	5494	16	36	2279	16	119	7773	16
Kötü	40	2377	8	23	1105	10	63	3482	9
Harabe	12	1020	2	4	140	2	16	1160	2
TOPLAM	516	49043	100	225	17733	100	741	66776	100

Çalışma alanında kentsel sit alanı ve etkileşim geçiş sahasında yapı kalitelerinin iyi nitelikte olması, alanın köhneleşmediği ve terk edilme sürecinin henüz başlamadığı yönünde ipuçları oluşmasının yanında alanın konut stoku olarak değerlendirilmesi açısından önemlidir.

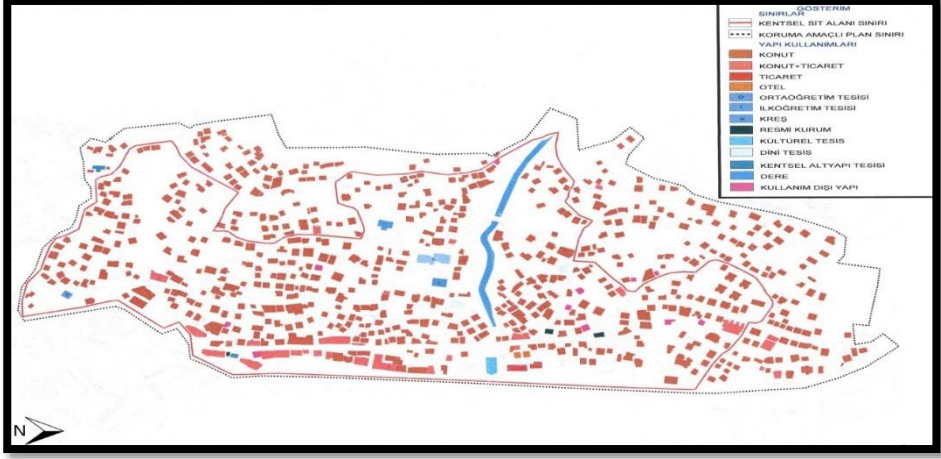
Geleneksel dokunun karakteristiğinin belirlenmesindeki etmenlerden biri de yapılarda kullanılan malzemelerdir. Geleneksel dokuda, yapı malzemesi olarak beton, ahşap ve taşın kullanıldığı görülmektedir. Alandaki yapılardan bazıları ahşabın taşıyıcı olarak kullanıldığı, duvar yüzeylerinin moloz taş veya kesme taş kullanıldığı bağdadi yapım tekniğiyle yapıldığı görülmektedir. Alanda betonarme yapım tekniğiyle yapılmış binalar da bulunmaktadır (Şekil 16).

Koruma planı alanında anıtsal yapıların genellikle kesme taştan yapıldığı görülmektedir. Alandaki eski kilise ve lise binası kesme taştan yapılmıştır. Bilhassa geleneksel yapılarda ahşap ve moloz taştan yapıldığı yeni dönem yapıların betonarme olması yapı malzemelerinin kullanımında zaman içerisinde değişme olduğunu da düşündürmektedir.

Şekil 16. Ordu Kentsel Sit Alanı yapı malzemeleri (Özgür, 2016)

Geleneksel dokuda bulunan anıtsal nitelikteki yapılar dışındaki yapıların çoğu yapı barınma amaçlı kullanılmıştır. Bu yapıların bugünkü kullanımları değerlendirildiğinde; koruma alanı sınırları içerisinde kalan yapılar; konut, konut altı ticaret, ticaret, otel, ortaöğretim, ilköğretim ve kreş, resmi kurum, kültürel, dini, kentsel altyapı tesisleri, kullanılmayan yapılar olduğu belirlenmektedir (Şekil 17).

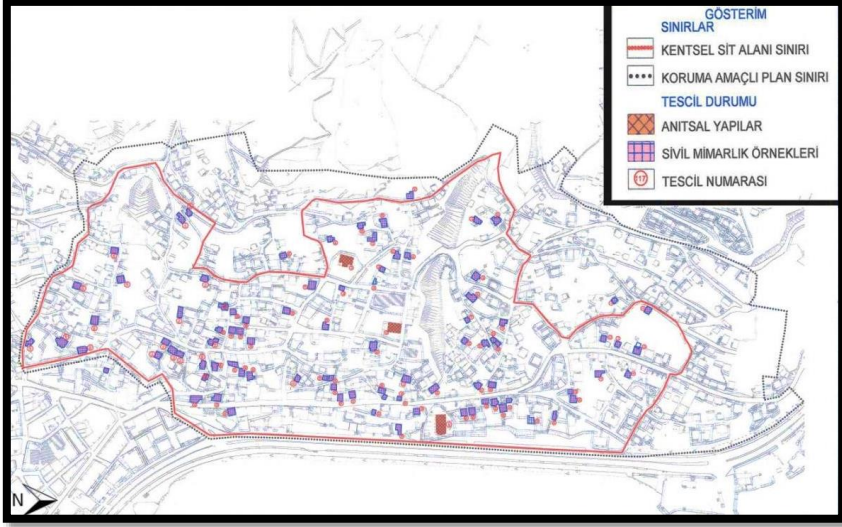

Şekil 17. Ordu Kentsel Sit Alanı yapı kullanım analizi (Özgür, 2016)

Kentsel sit alanı içinde ve koruma planı sınırı içindeki alanda en yoğun kullanım konut kullanımınıdır. Kullanılan bazı yapıların günümüzde farklı işlevlerde kullanıldığı görülmektedir. İşlek olan Sıtkı Can Caddesi üzerinde bulunan yapıların alt katları ticaret diğer katları konut olarak kullanılmaktadır. Aynı cadde üzerindeki Taşbaşı Kilisesi kültürel tesis olarak işlevlendirilerek kullanılırken kilisenin yanındaki iki bina da restorasyon yapılarak butik otel olarak kullanılmaktadır. Çalışma alanı sınırı içinde en yoğun sosyal donatı dini tesislerdir. Bunlar; İsmet Paşa ve Zeytinlik Camileridir. Ayrıca alanda İsmet Paşa İlkokulu olarak bir yapı ve lisesi olarak iki yapı bulunmaktadır.

Koruma planlaması alanında toplam 741 yapı bulunmakta olup bu yapılardan 95'i tescilli yapılardan oluşmaktadır. Tescilli yapılar; anıtsal yapılar ve sivil mimarlık örnekleri olarak gruplandırılmaktadır. Alanda 3 anıtsal eser bulunurken 92 sivil mimarlık örneği olan yapı bulunmaktadır (Şekil 18). Alandaki tescilli eserler; Taşbaşı Kilisesi, İsmetpaşa İlköğretim Okulu ve ek binasıdır. Alandaki en eski yapı Taşbaşı Kilisesidir. Kilise 1853 yılında Rumlar tarafından yaptırılmıştır. İsmetpaşa İlköğretim Okulu (Lisesi) bahçe içinde üç katlı taş bir yapı olup 1987 yılında tescillenmiştir. Bina yangın geçirmiş daha sonra aslına uygun olarak yeniden yapılmıştır²¹.

²¹ Ordu Taşınmaz Kültür Varlıkları Envanteri, Ordu Valiliği Kültür ve Turizm İl Müdürlüğü yayını, Ordu, 2010, s. 59.

Şekil 18. Ordu Kentsel Sit Alanı yapıların tescil analizi (Özgür, 2016)

4.1.2. Geleneksel Konut Karakteristiği

Ordu Kentsel Sit Alanı'nda doku karakteristiğinin tespiti için sit alanının kuzey ve güneyinde dokuyu temsil eden sit alanı merkezinde, tescilli eserlerin yoğun olarak bir arada olması özellikleri bulunan iki alan belirlenmiştir. Bu alanlarda bulunan 32 tescilli yapı ile yapıların bulunduğu sokaklar incelenmiştir. Yapılara ilişkin işlev, kat sayısı, yapıım sistemi, yapı-parsel ilişkisi, cephe elemanları; girişler, pencereler, çıkmalar; sokaklara ilişkin formlar, sokak tipleri, sokak-yapı özellikleri belirlenmeye çalışılmıştır.

Ordu kentsel sit alanı topoğrafik yapısı, iklim verileri etkisiyle oluşmuş özgün yapılardan oluşmaktadır. 1. bölge olarak adlandırılan alanda bulunan yapıların günümüzde konut altı ticaret, otel, kültürel tesis, resmi kurum ve konut olarak; 2. bölgedeki yapıların tamamının konut olarak kullanıldığı belirlenmiştir. Geleneksel doku karakteristiği gösteren yığma strüktürlü yapıların çoğu 1 ve 2 katlı, yöresel malzemelerin ahşap ve taşın kullanılarak bağdadi yapıım tekniğiyle yapılmıştır (Tablo 4).

Tablo 4. Ordu geleneksel doku karakteristiği [Özgür, 2016]

Doku karakteristiği	Yapı sayısı	İşlevi							Kat sayısı					Yapım sistemi		
		Konut	Konutaltı ticaret	Ticaret	Kültürel tesis-kilise	Otel	Resmi kurum	Kullanım dışı	1 katlı	2 katlı	3 katlı	4 katlı	5 katlı	Bağdadi	Betonarme	Kağız
1. Bölge	72	60	6	2	1	2	1	-	8	24	6	2	-	17	53	2
Tescilli	20	16	-	-	1	2	1	-	2	6	3	-	-	17	1	2
Tescilsiz	52	44	6	2	-	-	-	-	6	18	3	2	-	-	52	-
2. Bölge	36	35	-	-	-	-	-	1	4	22	5	4	1	11	25	-
Tescilli	12	11	-	-	-	-	-	1	-	11	1	-	-	11	1	-
Tescilsiz	24	24	-	-	-	-	-	-	4	11	4	4	1	-	24	-

Ordu geleneksel kent dokusu topografyayla uyumlu eğimli arazide konumlanmış bir yamaç yerleşmesidir. Yapılar % 25-30 eğim üzerinde doğu yönünde konumlanmıştır (Şekil 19).

YERLEŞİM ÖZELLİKLERİ	VAZİYET PLANI	TOPOGRAFIK DURUMU			YERLEŞİMİN GENEL GÖRÜNÜMÜ	1996 YILI KORUMA AMAÇLI İMAR PLANI
		Yamaç	Eğim açısı	Eğim yönü		
1. Bölge		■	% 30	Batı		
2. Bölge		■	% 25	Batı		

Şekil 19. Ordu Kentsel Sit Alanı yerleşim özellikleri [Özgür, 2016]

SOKAK TÜRÜ	BÖLGE 1		BÖLGE 2	
	Görünüm	Vaziyet planı	Görünüm	Vaziyet planı
Eğime Paralel Sokak				
Eğime Dik Sokak				

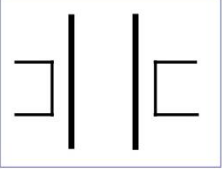

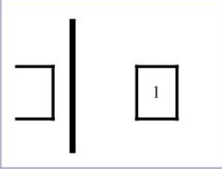

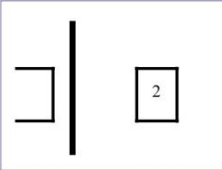

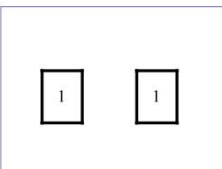

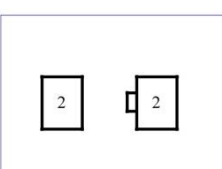
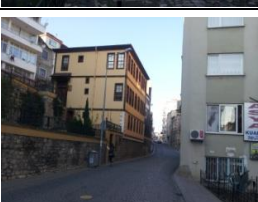
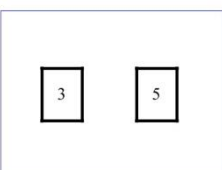
Merdivenli Sokak				
Çıkma Sokak				
Düz sokak Sürekli				
Eğri sokak Sürekli				

Şekil 20.Ordu Kentsel Sit Alanı Sokak formu ve türleri [Özgür, 2016]

Geleneksel dokuda yapılan sokak analizinde; alanda eğime paralel, eğime dik, merdivenli ve çıkma sokak türleri bulunmaktadır. Alanda eğime paralel sokaklar daha uzun iken bu yolları birbirine bağlayan eğime dik yollar daha kısa ve dardır. Alanın doğu ve batısının ulaşımını sağlayan yollar eğime dik sokaklardır. Eğri ve düz sokakların çoğunun sürekliliği bulunurken eğimin arttığı sokaklarda erişim merdivenli sokaklar ile sağlanmış, eğimin elvermediği alanlarda sürekliliği olmayan çıkma sokaklar oluşmuştur (Şekil 20).

Alandaki sokak yapı ilişkisi değerlendirildiğinde; yapıların bahçe içerisinde olduğu ve karşılıklı bahçe duvarlarının sokağı oluşturduğu, yapının sokakla ilişkisinin sınırlandırıldığı bir mekânsal kurgudan söz etmek mümkün iken kimi zaman sokakla ilişkinin birebir kurulabildiği karşılıklı yapıların sokağı oluşturduğu görülmektedir. Kimi zaman da sokağı oluşturan öge bir tarafında yapı yüzeyinin diğer tarafında

bahçe duvarının olmasıdır (Şekil 21).

SOKAK-YAPI İLİŞKİSİ	GÖRÜNÜM	ŞEMA
Bahçe Duvarı/ Yol/Bahçe Duvarı		
Bahçe Duvarı/ Yol/Tek Katlı Konut		
Bahçe Duvarı/ Yol/İki Katlı Konut		
Tek Katlı Konut / Yol/Tek Katlı Konut		
İki Katlı Konut / Yol/İki Katlı Çıkmalı Konut		
Üç katlı konut/yol/çok katlı konut		

Şekil 21. Ordu Kentsel Sit Alanı yapı ve sokak ilişkisi [Özgür, 2016]

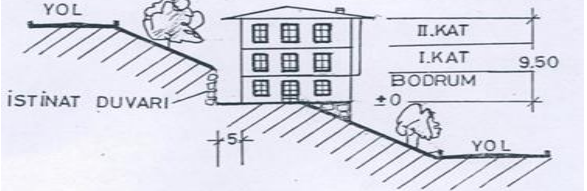
Evler belirli bir yöne sabit kalınarak yapılanmamıştır. Bir kısmı alanın doğusunda bulunan denize yönlendirilmişlerdir. Alandaki parsel konumlarına bakıldığında küçük boyutta parsellerin bulunduğu, ara parsellerde dahi çoğu parselin yola cephesi olduğu görülmüştür (Şekil 22).

ADA PARSEL	ARA PARSEL	TEK YÖNLÜ BİTİŞİK PARSELLER	ÇİFT YÖNLÜ BİTİŞİK PARSELLER

Şekil 22. Ordu Geleneksel yerleşiminde parsel konumu [Özgür, 2016]

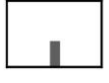

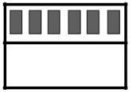

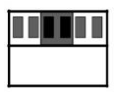

Geleneksel dokuda yoğun bir yapılaşma olmamasına rağmen koruma amaçlı imar planının öngördüğü TAKS:030'u geçtiği görülmüştür (Şekil 23). Bu yapılaşma koşulları da koruma amaçlı imar planı doğrultusunda alanda uygulama yapılmadığı göstermekte olup alanda plan dışı yapılaşmanın varlığını ortaya koymaktadır.

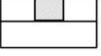
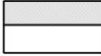

	Silüet	Taks	Kaks
		0.42	0.80
		0.35	0.90

Koruma Amaçlı İmar Planı Kararı		0,30	0,60
---	---	------	------

Şekil 23. Ordu Kentsel Sit Alanı Yapılaşma Oranı (Büyükşehir Belediyesi'nden elde edilen verilerden üretilmiştir)

Geleneksel dokuda, sokak ve yapı arasındaki geçişi sağlayan öge giriştir. Girişler sokak üzerindeki ve bahçe içindeki yapılarda çıkma altında ve düz yüzeyden sağlanmaktadır. Yapıların pencere ve çıkma özelliklerinin sokakta hareketliliği sağlayan unsurlar olduğu görülmüştür. Yapılarda pencereler çok sayıda olup genellikle zemin ile birinci katta eşit sayıda, birbirine simetrik, dikdörtgen formu, ahşap pervazlıdır (Şekil 24)

GİRİŞLER					
Sokaktan			Bahçeden		
Çıkma altında Yandan	Çıkma Altında Ortadan	Düz yüzeyde Ortadan	Çıkma altında Ortadan	Düz yüzeyde Yanda	Düz Yüzeyde Ortadan
					
					
PENCERELER					
Konumlarına göre		Gruplanma			
Zemin	1.kat	Düz yüzeyde	Çıkma yüzeyinde		
					
					

ÇIKMALAR					
Büyükliklerine Göre		Yönlerine Göre			
Oda uzunluğunca	Yapı uzunluğunca	Çift yönlü			
					
					

Şekil 24. Ordu Geleneksel Yerleşim Alanında Cephe Özellikleri²² referans numaralı kaynaktan esinlenerek hazırlanmıştır.

Cephe düzeninde estetik sağlayan sokağa ve manzaraya hâkim olabilme amacıyla da yapılabilen çıkmalar, oda uzunluğunca ve yapı uzunluğunca yapılmıştır. Çalışma alanında tek cephesinde çıkma olan yapılar olduğu gibi çift cephesinde çıkma olan yapılar bulunmaktadır.

5. Sonuç

Sit alanının kentin özgün öğelerini içermesi, kentin geçmişi hakkında bilgi vermesi, sosyo-kültürel ve fiziksel dinamiklerinin okunabilmesinde önemli belge özelliği taşıması nedeniyle korunması ve geleceğe aktarılması tartışılmaz bir gerçekliktir. Bu nedenle son büyükşehir yarası ile yeni bir değişim dönüşüm sürecine giren kentlerde koruma planı kararlarının mekâna yansımalarını değerlendirmek amacıyla daha önce özgün bir akademik çalışmaya konu edinmeyen ve son büyükşehir olan illerden biri olan Ordu İli'ndeki kentsel sit alanı çalışma alanı olarak seçilmiş, alanın mekânsal özelliklerine yönelik belgelerle sorunlar ortaya konulmuş, alanın korunması için önerilerde bulunulmuştur.

Ordu kenti konumundan dolayı M.Ö. 2. yüzyıldan itibaren kullanılagelen önemli bir yerleşimdir ve geçmişte gayrimüslimlerce de yerleşme alanı olarak kullanılmıştır. Kentte geç Osmanlı dönemine ait eserler bulunmakta olup bu eserler tescillenerek günümüzde korunmaktadır. Ayrıca Aziziye, Taşbaşı ve Zaferi Milli Mahallelerindeki tescilli eserlerin yoğun olarak bulunduğu bölgeler 1979 yılında kentsel sit alanı olarak ilan edilmiştir Kentin doku karakteristiğini oluşturan ve kentsel sit alanı statüsü doğrultusunda koruma altına alınan kentsel sit alanının ilk koruma planlaması 1988 yılında yapılmıştır. İkinci koruma planı çalışması ise 1996 yılında yapılmıştır. 1988 ve 1996 yılı planları karşılaştırıldığında plan kararlarında önemli bir değişiklik olmadığı, yalnızca sosyal donatı alanı kararlarında değişiklik yapıldığı görülmektedir. Koruma amaçlı imar planlarında; korunacak yapılar ile nüfus

²² Ayşe Sağsöz, Süleyman Özgen, Füsün Kocatürk, "Geleneksel Türk Kentlerindeki Tarihi Yapıların ve Elemanların Kamusal Mekânların Oluşumuna Etkisi: Erzurum Kenti Üç Kümbetler ve Çevresi Üzerine Bir Çalışma", *Turkish Studies*, 10(14), 2015, s. 613-634.

yoğunluğu-yapı düzeni korunacak yapıların gruplandırıldığı ve bu gruplar için plan kararlarının oluşturulduğu, yapılaşmaya ilişkin ise yükseklik, yoğunluk, düzen ve konumlarına ilişkin kararlar alındığı görülmüştür.

Bu çalışmada çeşitli analizlerle kentsel sit alanındaki mekânsal ve fiziksel özellikler belirlenmeye çalışılmış; mevcut planların uygulanabilirliğine yönelik belirlemeler yapılmaya çalışılmıştır. Yapılan incelemelerle, sosyal donatılara yönelik kararların uygulandığını ancak planda öngörülen kentsel sit alanına ilişkin konuların birçoğunun gerçekleştirilmediğini ortaya koymuştur (Tablo 5).

Tablo 5. Koruma planı kararları ve mevcut durumun karşılaştırılması

Kararlar	1988 yılı Koruma Planı	1996 yılı Koruma Planı	Mevcut durum
Dini Tesis (adet)	1	1	2
Resmi kurum-kültür merkezi (adet)	1	1	1
Eğitim Tesisi (adet)	3	2	3
Ticaret(adet)	21	2	2
Resmi kurum (adet)	-	-	2
Yeşil Alan	Kuru dere ve kentsel boş alanlarda çocuk alanları önerilmiştir.	Kuru dere ve çevreyolu kenarında alanlarda önerilmiştir.	Sit alanının kuzeyinde park alanı bulunmaktadır.
Teknik altyapı tesisi (adet)	1	1	2
İslah Edilecek ve Koşullu Yenilecek Yapı (adet)	452	462	-
Var olan Değerleri ve Özellikleri ile Korunarak Yenilecek Yapı (adet)	87	80	-
Yeni yapı (adet)	222	222	-
Tescil kaydının kaldırılması önerilen sivil mimarlık örneği (adet)	35	-	-
Yapılaşma Koşulları	TAKS:0.30 dan fazla olamaz.	TAKS:0.30 dan fazla olamaz.	Taks:0.17
Kat Sayısı	Bodrum hariç 2 kata izin verilmektedir.	Bodrum hariç 2 kata izin verilmektedir.	8 katlı yapılar bulunmaktadır.
Diğer Kararlar	Sit alanı içindeki boşluklara dokuya uygun yapılar yapılabilmektedir. Yöresel doku özelliğini gösteren sokaklar belirlenmiştir.	Sit alanı içindeki kentsel boşluklara dokuya uygun yapılar yapılabilmektedir. Restorasyon bölge sınırı belirlenmiştir.	Sokak sağlıklaştırma projesi kapsamında 23 tarihi yapının çatıları düzenlenmiş ve dış cephe boyası yapılmıştır.

Ordu Kentsel Sit Alanı'nda 1996 yılı koruma amaçlı imar planında öngörülen eğitim, resmi kurum, trafo alanı kullanım kararlarının hayata geçirildiği tespit edilmiştir. Ancak TAKS:0.30 ve 2 katlı yapı düzeni olarak verilen yapılaşma koşullarının uygulanmadığı, koruma amaçlı imar planı alanında 8 kata kadar çıkan çok katlı yapılaşmaların ve geleneksel dokuyla uyumsuz yapıların var olduğu görülmüştür. 1988 yılı planında var olan değerleri ve özellikleri ile korunarak yenilecek yapı 1996 planına göre daha fazlayken ıslah edilecek ve koşullu yenilecek yapı sayısı 1996 yılı planında daha fazladır. Bu veriler iki plan dönemi içinde yapıların yeterince korunamadığını göstermektedir. Mevcut durumda koruma planı alanında geleneksel doku karakteristiğiyle uyumsuz 8 katlı bitişik düzende betonarme yapıların olduğu tespit edilmiştir. Bu yapıların taban alan kullanımını geleneksel doku karakteristiğinden farklı olarak daha küçüktür, nokta blok şeklindedir, çok katlıdır ve tümüyle dokuyla uyumsuz bir görüntü sergilemektedir.

Kentsel sit alanı yerleşme dokusu doğal şartlar; topografya, iklim yapısı, manzara gibi etmenler doğrultusunda şekillenmiştir. Alanda ihtiyaç doğrultusunda en yoğun alan kullanımının konut yerleşme alanı olduğu etkileşim geçiş sahasında da aynı kullanımın yoğun olduğu görülmektedir. Geçiş sahasında yapılaşma yoğunluğunun yüksek olmamasının doku karakteristiğini bozabilecek bir yoğunluk talebinin önüne geçecek uygun bir karar olduğu ve bunun korumada bir avantaj olabileceği düşünülmektedir. Kentsel sit alanındaki yapı işlevleri arazi kullanımıyla doğru orantılı olup en yoğun yapı işlevi konuttur. Fakat bazı binaların farklı kullanımlarının bir arada bulundurduğu görülmüştür. Özellikle yoğun cadde üzerindeki yapıların zemin katları ticaret olarak kullanılmakta olup üst katları da konut olarak kullanılmaktadır.

Kentin kimliğini oluşturan ve yerleşmeye ilişkin ipuçları veren sit alanının doku özellikleridir. Bu nedenle sit alanında yapılan sokak analizinde; alanda eğime paralel, eğime dik, merdivenli ve çıkmaz sokak türlerinin olduğu, alanda eğime paralel uzun sokaklar bulunurken eğime dik sokakların daha kısa ve dar olduğu görülmüştür.

Eğri ve düz sokakların çoğunun sürekliliği bulunurken eğimin arttığı alanlarda merdivenli sokaklar, eğimin elvermediği alanlarda sürekliliği olmayan bölgelerde de çıkmaz sokakların var olduğu görülmüştür. Sokağı oluşturan öğeler; yapı-yapı iken kimi yerlerde bahçe duvarları sokağın önemli bir parçası olduğu görülmüştür. Geleneksel yerleşimin temel öğeleri olan yapılar incelenerek yapıya girişlerin sokak üzerindeki ve bahçe içindeki yapılarda çıkma altında ve düz yüzeyden sağlandığı, yapılarda pencerelerin çok sayıda, genellikle zemin ile birinci katta eşit sayıda, birbirine simetrik, dikdörtgen formulu, ahşap pervazlı olduğu belirlenmiştir. Ayrıca geleneksel özellik gösteren yapılarda çıkma olduğu, bazılarında oda ve yapı uzunluğunca kimi zaman tek cepheli kimi zaman çift yönlü inşa edildiği tespit edilmiştir.

Kentsel sit alanında yoğun olmayan yapılaşma söz konusudur. Dokuyu geleneksel ve yeni dönem yapıları olmak üzere iki çeşit yapı oluşturmaktadır. Geleneksel yapılar genellikle 1 veya 2 katlı dağınık halde konumlanırken yeni dönem

yapıları ise 3 kat ve üzeri yapılar olup dağınık halde daha çok alanın doğusunda yoğunlaşmaktadır. Alanda daha önceki plan kararları ile yapılmış olan yapıların yapı kat sayısının 8 kata kadar olması doku karakteristiğini zedelediği görülmüştür

Koruma alanındaki bazı yapıların restorasyonun yapılması, koruma planı alanında yapılaşma baskısı nedeniyle son yıllarda yapılan yapılarının fazla olması yapı kaliteleri iyi nitelikte olmasını sağlarken dokuya uyumsuz yapıların fazla olmasına da neden olmuştur. Ayrıca alanda son yıllarda yapılan yapıların betonarme yapım tekniği ile yapıldığı bu yapıların yoğunlukta dikkat çekmektedir. Diğer taraftan geleneksel dokuda yöreye özgü ahşap ve taş malzemelerle bağdadi yapım tekniği ile yapılan yapıların bulunduğu görülmüştür.

Sorunlar

Alanda yapılan çalışmalar ve gözlemler sonucunda zamanın koşullarına göre oluşmuş olan dar sokaklarla ulaşım sağlanmakta olup ile otopark alanlarının eksikliğinin sorun oluşturduğu belirlenmiştir. Bu bölgede görülen çıkmaz sokaklar yerleşmenin önemli bir karakteristiğidir. Bölge kent merkezine yakınlığı nedeniyle yapılaşma baskısı ile karşı karşıyadır. Koruma imar planının ve geçiş bölgesi oluşturulmuş olmasının bugüne kadar aşırı yapılaşmayı önlediği söylenebilse de çok katlı betonarme yapım tekniği ile yapılan yakın dönem yapılarının varlığı, en azından giderek dokunun bozulmakta olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte Ordu Kentsel Sit Alanı'nda sağlık, yeşil alan, otopark ve çocuk oyun alanlarının bulunmadığı görülmüş olup bu kamu hizmetlerinin alan kullanıcılarına yerel yönetimce ivedilikle ulaştırılması gerektiği sonucuna varılmıştır.

Topografya, iklim yapısı ve manzaranın şekillendirdiği Ordu Kentsel Sit Alanı'nın 1 veya 2 katlı, yöreye özgü ahşap ve moloz taş malzemenin kullanılarak bağdadi yapım tekniğiyle ayrıntı nizamda yapılan konutlardan oluştuğu, konutların tek ve çift yönlü çıkmaları olduğu, yapıya girişlerin bazen sokaktan bazen de bahçeden çıkma veya düz yüzeyde yandan ve ortadan sağlandığı, ahşap pervazlı zemin ve üst katta çok sayıda ahşap pervazlı pencereci konutların bulunduğu, sokakların dokuya özgü geliştiği tespit edilmiş olup kentin kimliğini yansıtan bu dokunun sürdürülmesi gerektiği düşünülmektedir. Alana yapılan kat yüksekliğinin 8 kata kadar çıktığı bitişik ve ayrıntı nizamdaki betonarme yapıların geleneksel dokuyu zedelediği görülmüştür. Bu tehlikenin ortadan kaldırılması ve doku karakteristiğini zedeleyen yapıların temizlenmesi için yeni bir planlama anlayışı ve bu doğrultuda yeni bir plan yapılması gerekmektedir. Bu plan, geleneksel yerleşimin karakteristiklerinin yaşanarak sürdürülebilmesine olanak veren koruma ve tasarım yaklaşımlarını birlikte barındıran ayrıntı ve esneklikte ele alınmalıdır.

Planların doku karakteristiğini oluşturan öğelerin tespiti, var olan çeşitliliğe uygun yapılaşma kararları öngörülmesi gibi konularda yeterli düzeyde ayrıntılandırılmamış olması ve belge niteliğinden öteye gidememesinin planların uygulanamamasında önemli bir etken olduğu düşünülmektedir. Diğer bir sorun, çağdaş yaşamın gerektirdiği, yapıların konfor düzeyini artıracak teknik donanım ve peyzaj öğeleri gibi unsurların gerek korunması gereken yapıların restorasyonu

yoluyla, gerek ıslah edilecek –koşullu yenilenecek yapıların donanımlarının yenilenmesiyle, gerekse sokak sağlıklılaştırma gibi yöntemlerle ekonomik kaynak olarak da görebileceğimiz alanın ekonomiye kazandırılması için gerekli düzenlemelerin yapılmamış olmasıdır. Ayrıca kentin üst ölçekli planının koruma amaçlı imar planından sonra yapılması nedeniyle karar aktarımının kentsel ölçekteki düzenlemelerle ilişkisinin tam kurulamaması, planın halkın katılımını sağlayacak süreci içermemesi, mekân tasarımından uzak olması, kentsel tasarım öğelerini içermemesi, plan kararların dayandığı alana ilişkin analizlerin yapılmamış olması ve bu nedenle de planda korumaya ilişkin kararların yeterli düzeyde belirlenmemiş olması, planın açıklama raporunun bulunmaması, Ordu kentsel sit alanının önemli sorunları olarak tespit edilmiştir.

Öneriler

Alanda yaşanan sorunların en aza indirgenmesi için alanda onarımı yapılmayan, konforu sağlamayan ve ihtiyaçları karşılamayan konutların tespit işlemi yapılması gerekmektedir. Bu işlemden sonra cephe ve sokak sağlıklılaştırma projeleri ile restorasyon uygulamaları planlamalıdır. Bu çalışmalarda yapı sahiplerine bakım ve tadilat işlerindeki yoğun prosedürler basite indirgenmelidir. Restorasyon işlemlerinin hızlandırılabilmesi için yerel yönetim ya da merkezi yönetim tarafından finanse edilen ve model oluşturabilecek öncü uygulamalar yapılabilir. Bu amaçla planlama yanı sıra bir uygulama modelinin de belirlenmesi önemli görülmektedir. Ayrıca yapı çeşitliliğini ve doku karakteristiğini dikkate alan yapılaşma kararlarının esnek bir tercihe de olanak verecek seçenekleri barındırması ve sokak sağlıklılaştırma projelerinin kentsel tasarım projesi ile desteklenmesi önemli görülmektedir. Bu çalışma sonucunda geleneksel doku kaldırılması sonucunda tümünde sürdürülebilirliğini barındırması ve bir kentsel tasarım projesi ile desteklenmesi önemli görülmekte karakteristiklerinin yerleşim alanının tümünde sürdürülebilirliğini sağlayıcı bir kentsel tasarım rehberi hazırlanması da önerilmektedir.

Kaynaklar

- Ayyıldız, Sonay, Ertürk, Filiz, “Kentsel Kimlik Bileşenleri ile Yerel Kimliğin İzlerini Sürmek: Kapanca Sokak Örneği”, *Mimarlık ve Yaşam Dergisi*, 2(1), 2017, s. 65-88.
- Ahunbay, Zeynep, *Tarihi Çevre Koruma ve Restorasyon*, İstanbul 1996.
- Bullen, Peter A.. “Adaptive Reuse and Sustainability of Commercial Buildings”, *Facilities*, (25/1-2), 2007, s. 20-31.
- Daily, Gretchen C., Ehrlich, Paul R., “Population, sustainability, and Earth's carrying capacity”, *BioScience*, 42(10), 1992, s. 761-771.
- Deffner, Alex, Metaxas, Theodore, “Place Marketing, Local Identity, and Cultural Planning: The CultMark INTERREG IIIc Project”, *Discussion Paper Series*, 13(16), 2007, s. 367-380.

- ICOMOS, 1965. International Charter for the Conservation and Restoration of Monuments and Sites (The Venice Charter 1964), Venice, Italy.
- ICOMOS, 1996. Declaration of San Antonio, San Antonio/ABD.
- Demir, Necati, “Ordu İlinin Eski Adı "Kotyora" ve Tarihi Alt Yapısı”, *Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 14(2), 2007, s. 179-184.
- Kuhlman, Tom, Farrington, John, “What is sustainability?”, *Sustainability*, 2(11), 2010, s. 3436-3448.
- McDonough, William, *The Hannover Principles Design For Sustainability*, Hannover 1992.
- Meadowcroft, James, “Planning, Democracy and the Challenge of Sustainable Development”, *International Political Science Review*, 18(2), 1997, s. 167-189.
- Oliver, Paul, “Gereksinim ve Süreklilik”, (Çev. T. Selin Tağmat), *Mimarlık Dergisi*, 304, 2002, s. 33-34
- Ordu Büyükşehir Belediyesi arşivinden elde edilen veriler, 2014.
- Ordu İlave ve Revizyon İmar Planı 1/5000-1/1000 Araştırma ve Açıklama Raporu, Ordu Belediyesi Yayınları, Ordu, 2013.
- “Ordu İli Tarihiçesi”, <http://www.ordukulturturizm.gov.tr/TR,106500/tarihce.html>. [Erişim tarihi Nisan 12, 2018].
- Ordu İli Yatırım Olanakları Yatırım ve İş Alanları Raporu, Ordu Valiliği Yayınları, Ordu, 2012.
- “Ordu İlinin Tarihi”, <http://ordu.gov.tr/ordunun-tarihcesi> [Erişim tarihi Nisan 10, 2018].
- Ordu Koruma Amaçlı İmar Planı Açıklama Raporu, Ordu Belediyesi yayını, Ordu, 1988.
- Ordu Koruma Amaçlı İmar Planı Revizyonu Açıklama Raporu, Ordu Belediyesi yayını, Ordu, 1996.
- Ordu Taşınmaz Kültür Varlıkları Envanteri, Ordu Valiliği Kültür ve Turizm İl Müdürlüğü yayını, Ordu, 2010.
- Özgen, Süleyman, Sağsöz, Ayşe, Kocatürk, Füsün, “Geleneksel Türk Kentlerindeki Tarihi Yapıların ve Elemanların Kamusal Mekânların Oluşumuna Etkisi: Erzurum Kenti Üç Kümbetler ve Çevresi Üzerine Bir Çalışma”, *Turkish Studies*, 10(14), 2015, s. 613-634.
- Özgür, Türkan, *Ordu Kentsel Sit Alanı Koruma Planlaması ve Uygulama Sorunları*, Erciyes Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2016.
- Shao, Yuhan, Lange, Eckart, Thwaites, Kevin. Liu, Binyi, “Defining Local Identity”, *Landscape Architecture Frontiers*, 5(2), 2017, s. 24-41.
- Tekeli, İlhan, *Sürdürülebilirlik Kavramı Üzerinde İrdemeler*, Ankara 2001.

SAİKLERİN VE SEBEPLERİN İŞİĞİNDA 986-998/1578-1590 TARİHLİ OSMANLI-SAFEVÎ SAVAŞI*

Rudi Matthee**
(çev. İlker Külbilge)***

“İranlılar çok cesurlar, buna rağmen
Osmanlı isminden çok korkuyorlar”
Alogio Govanni Veneziano, 1529¹

Giriş

Osmanlılar 962/1555 tarihli Amasya Antlaşması'nı yaptıktan 23 yıl sonra ve her iki tarafın da barışa uzun yıllar boyunca karşılıklı olarak riayet etmesinin ardından yeni bir doğu seferi başlatarak, Safevîlere 986/1578'de yeniden savaş açtı. Savaşın başlamasından on iki yıl sonra okların uçuşması sona erip silahların da gürlemesi kesildiğinde İran, ülkenin en kalabalık şehri olan Tebriz'in Osmanlı kuvvetleri tarafından işgal edilip yağmalandığına tanık olmuş, kuzeybatıdaki en mümbit topraklarının büyük bölümünü de Türklere kaptırmıştı. İranlıların bir karşı saldırı başlatıp kaybettikleri toprakları tekrar ele geçirmelerinden önce 15 yıl geçecek, ayrıca bu esnada yeni ve güçlü bir şahın yani I. Abbas'ın (saltanatı: 995-1038/1587-1629) cülusu gerçekleşecekti. Bununla birlikte, her iki tarafın da arazi

* **Makalenin orijinal kütüyesi:** Rudi Matthee, “The Ottoman-Safavid war of 986-998/1578-1590: motives and causes”, *International Journal of Turkish Studies*, vol. 20, no: 1-2 (2014), ss. 1-20. Bu makale, 2012'de İstanbul'da yapılan “9. İran Araştırmaları Konferansı Bienali” için hazırlanmış bir konuşma olarak ortaya çıktı ve 2013'de Pensilvanya Üniversitesi'nde düzenlenen “16.-20.yüzyıl'da Osmanlı-İran Mübadeleleri” üzerine bir sempozyuma katılmak için davet edildiğimde makaleyi biraz daha tekmil ettim. Hem sempozyumu organize ettikleri hem de katkıda bulunmam için beni davet etmeleri sebebiyle Firoozeh Kashani-Sabet ve Mehmet Darakçıoğlu'na teşekkür etmek isterim. Ayrıca yorumları ve önerileri için ismi belirsiz üç müzakereciye de teşekkür ederim.

** Prof.Dr., *University of Delaware, College of Arts & Sciences, Department of History*, 236 John Munroe Hall, Newark, DE 19716 ABD, matthee@udel.edu

*** Dr. Öğretim Görevlisi, *Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü*, Manisa/Türkiye, kulbilgeilker@gmail.com. Çeviride yardımını gördüğüm Türkan Dadoğlu'na, çeviriyi gözden geçirip hatalarımı düzeltme sabrını ve inceliğini gösteren Dr. Öğr. Üyesi İrfan Kokdaş'a, verdikleri teknik bilgiler için Dr. Öğr. Üyesi Ahmed Hesamipur, Doç. Dr. Mikail Acıpınar ve Doç. Dr. Selim Karahasanoğlu'na ve metni tashih eden Dr. Öğr. Üyesi Gürol Pehlivan'a teşekkür etmeyi bir borç bilirim. Çeviride geçen Farsça ve Arapça kelimelerde ve coğrafi isimlerde elden geldiğince *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*'nin imlasına uyulmuştur.

¹ “Viaggio di Colocut...”, Michele Membré, *Relazione di Persia (1542)*, Gianroberto Scarcia (ed.), Naples, Istituto Universitario Orientale (1969), s. 108.

yakma taktikleri yüzünden savaş, Azerbaycan ve Şirvan'ı “*sabıpsız, nüfusu boşalmış ve atıl haldeki metruk bir bölgeye*” dönüştürürken, John Walsh'un kelimeleriyle söyleyecek olursak, “*Türk eyaletlerinin kaynaklarını da o kadar tüketmişti ki bu bölgeler ekonomik istikrarlarını bir daha asla geri kazanamamışlardı.*”²

Modern bilimsel araştırmalar bugüne kadar bu vakanın siyasi ve askeri yönlerine değindiler. Avusturyalı oryantalist Joseph von Hammer-Purgstall, hikâyenin Osmanlı Türkçesi ve Avrupa dillerindeki kaynaklara dayanan bir hülasesini yaklaşık iki yüzyıl önce ortaya koydu.³ Hans Robert Roemer, 1938 tarihli doktora tezinin bir bölümünü mezkûr savaşılar hasretti.⁴ Carl Max Kortepeter'in *Ottoman Imperialism during the Reformation: Europe and the Caucasus* başlığını taşıyan 1972 tarihli çalışması sözü geçen savaşın patlak vermesi ve savaşın kendisi hakkında birer bölüm ihtiva etmekte;⁵ Cornell Fleischer de, Osmanlı edibi Mustafa Âli hakkında kaleme aldığı biyografide bu savaşa değinmektedir.⁶ Ayrıca, Osmanlı sultanlarının doğu politikası ile 16. ve 17. yüzyıllarda Doğu Anadolu'da ve Kafkasya'da iktidar için düello eden muhtelif zümrelerin genel hedefleri hakkında yazılmış birkaç makaleye de sahibiz.⁷ Türkçe kaleme alınmış araştırmalar arasında ise Bekir Kütükoğlu'nun 1578 ile 1590 tarihleri arasındaki Osmanlı-Safevî ilişkilerini ele aldığı ve geniş ölçüde savaşın safahatına hasredilmiş olan *Osmanlı-İran SİYASİ MİNASEBETLERİ* başlıklı monografisi özellikle zikredilmelidir. Modern İranlı âlimler de makaleler ve kitap bölümleri ile konuya katkıda bulunmuşlardır.⁸

- 2 John R. Walsh, “Giovanni Tommaso Minadoi's History of the Turko-Persian Wars of the Reign of Murad III”, Bobodzan G Gafurov (ed.), *Trudy dvadcat' Pjatojo Mezdunarodnogo Kongressa Moskva 9-16 Avgusta 1960*: Obscaja Cast, Zasedanija Sekcij I-V., Moskva: Izdat. Vostocnoj Literatury (1963), c. II ss. 448-449.
- 3 Joseph von Hammer-Purgstall, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, 10 cilt, Vienna and Pest (1828), c. 4, s. 52 vd.
- 4 Hans Robert Roemer, *Der Niedergang Irans nach dem Tode Isma'ls des Grausamen 1577- 1581*, Würzburg (1939).
- 5 Carl Max Kortepeter, *Ottoman Imperialism during the Reformation: Europe and the Caucasus*, New York (1972), s. 39 vd.
- 6 Cornell H. Fleischer, *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire: The Historian Mustafa Ali (1541-1600)*, Princeton, (1986), s. 70 vd.
- 7 Bkz. Rhoads Murphey, “Süleyman's Eastern Policy”, Halil Inalcık, Cemal Kafadar (eds.), *Süleymân the Second and His Time*, İstanbul (1993), ss. 229-248; a.g.y., “The Resumption of Ottoman-Safavid Border Conflict, 1603-1638: Effect of Border Destabilization on the Evolution of State-Tribe Relations”, Stefan Leder, Bernard Streck (eds.), *Shifts and Drifts in Nomad-Sedentary Relations*, Wiesbaden (2005), ss. 307-323; István Nyitrai, “The Third Period of the Ottoman-Safavid Conflict: Struggle of Political Ideologies, 1555-1578”, Éva M. Jeremiás (ed.), *Irano-Turkic Cultural Contact in the 11th- 17th Centuries*, Piliscaba (2003), ss. 161-175; Carl Max Kortepeter, “Complex Goals of the Ottomans, Persians and Muscovites in the Caucasus, 1578-1640”, Colin P. Mitchell (ed.), *New Perspectives on Safavid Iran: Empire and Society*, Abingdon UK and New York (2011), ss. 84-96; Colin Imber, “The Battle of Sufiyan, 1605: A Symptom of Ottoman Decline?”, a.g.y. (ed.), *Warfare, Law and Pseudo-History*, İstanbul (2011), ss. 141-152.
- 8 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, 9 cilt, Ankara (1947-); Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı-İran SİYASİ MİNASEBETLERİ (1578-1590)*, İstanbul (1962); Bu eser, müellifin daha sonraki bir çalışması da

Bu çalışmalardan birçoğu, 986/1578'de başlayan silahlı çatışmaların doğrudan sebepleri ve ayrıca özellikle de Osmanlıların doğudaki komşusu ile tekrar savaşa girmesine yol açan saikler hakkında makul hükümler ortaya koymuşlardır. Mesela bunlardan biri Kortepeter'in akla yatkın şu görüşüdür: “*Sultan ve müşavirleri hem İran'ın zengin Kafkas eyaletlerini yağmalamak amacıyla planlanmış bir sefer başlatmak hem de Orta Asya ile ticari ve diplomatik ilişkilerin devamlılığını sağlamak için, Avrupa cephesinde sükûnetin hüküm sürdüğü bir zaman ile Safevî Devleti'nin içine düştüğü kargaşa ve zafiyetin tetabukundan istifade etmişlerdir*”. Diğer yandan Türk ve İranlı akademisyenler, savaşın patlak vermesinin ve Amasya Antlaşması'nın ihlal edilmesinin sebeplerini göstermeye eğilimlidirler ama bu eğilim aynı zamanda Ottomanistlerin ve Safevî araştırmacılarının ayrı tellerden çaldıklarını gösterecek şekilde milliyetçi kategorilere bölündüğünü de ortaya koymaktadır. Osmanlı tarihi hakkında birkaç ciltten müteşekkil bir eserin müellifi olan İsmail Hakkı Uzunçarşılı ile Bekir Kütükoğlu, Şah II. İsmail'in (saltanatı: 984-985/1576-1577) tahta çıkar çıkmaz, hudut bölgesinin Kürt sakinlerine hiç gereği yokken dostça davranarak ve onları Osmanlılara karşı isyan etmeleri için tahrik ederek Amasya Antlaşması'nı ihlal ettiğini kendilerinden emin bir şekilde ileri sürerler. Kütükoğlu ayrıca bir Osmanlı kervanının Gilan ile Anadolu arasındaki güzergâh üzerinde yer alan Zencân civarında soyulmasından bahsederken Safevîleri, Osmanlı topraklarında radikal Şiilik propagandası yapmak suretiyle barış antlaşmasını bozmakla da suçlar ve Osmanlı valilerini harekete geçmeye icbar eden hudut bölgelerindeki karışıklıklara dair örnekleri delil olarak sunar (Kütükoğlu'nun, Safevîlerin giriştiği Şiilik propagandası hakkında verdiği en dikkat çekici örnek ise Mekke'ye hac yolculuğu kisvesi altında gizli bir görev şeklinde gerçekleştirilmiş olup Ma'sum Bey tarafından sevk ve idare edilmiştir). Kütükoğlu, bu gelişme üzerine İstanbul'un, Kürt aşiretlerinin reislerine Safevî topraklarına saldırmalarını, onların şehirlerini zapt edip Osmanlı valileri tayin etmelerini, ayrıca bölgede yaşayan kâfirlerin hepsini öldürerek ele geçirilemeyen şehirleri de yerle bir etmelerini emreden bir ferman yayınladığı sonucuna varır.⁹

İranlı araştırmacılar ise aynı düşüncede değiller. Safevî döneminde kaleme alınmış bir dizi mektubu müdevven bir kitabın editörü olan Zebihullâh Sebatiyan; Sultan III. Murad'ın (saltanatı: 982-1003/1574-1595), Şah II. İsmail'in ölümü ile İran'a hâkim olan kargaşadan faydalanmaya çalıştığını ve böylece Amasya

dâhil edilerek yeniden yayımlandı, *Osmanlı-İran Siyasî Münasebetleri (1578-1612)*, İstanbul (1993). Kütükoğlu'nun görüşlerinin ana fikri Fransızca olarak şurada bulunabilir; Bekir Kütükoğlu, “Les Relations Entre L'empire Ottoman et L'Iran dans la Seconde Moitié du XVIe Siècle”, *Turcica*, 6 (1975), ss. 128-145. İranlı araştırmacılar için bkz. Firuz Mansuri, *Motale 'ati dar bara-ye tarikb va zaban va farhang-e Azarbaijan*, Tehran, (1379/2000); Manuchehr Parsadust, *Shah Esmâ'il-e devom va Mohammad*, Tehran (1381/2002); Rasul 'Arabkhani, “Jangha-ye Iran va Osmani dar 'ahd-e Shah Mohammad Khodabanda Safavi”, *Faslname-ye 'Elmi-ye Takbassosi. Nama-ye Tarikh-e Iran*, 4/15 (1387/2008), ss. 50-67.

⁹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c.3/1, Ankara (1951), ss. 57-68; Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyasî Münasebetleri*, ss. 18-22.

Antlaşması'nı temelsiz bir gerekçe ile bozmaya karar verdiğini iddia ediyor.¹⁰ Nasrullah Felsefi'ye göre; Sultan III. Murad, Avrupalılarla bir antlaşmaya vardıktan sonra Van valisi Hüsrev Paşa'ya sınır bölgesindeki Sünnî Kürtleri Azerbaycan'ın şehirlerine hücum edip baskın yapmaları için teşvik etmesini emretmişti.¹¹ *Tarih-i Osman Paşa* başlıklı bir Osmanlı kroniğini kısa süre önce Farsçaya tercüme etmiş olan Nasrullah Salahi, sınırlardaki kargaşanın varlığını ister istemez itiraf ediyor, fakat önde gelen Safevî vakanüvisi İskender Münşi'nin şahitliğine istinaden de Safevî Devleti'nin bu kargaşalıklar yüzünden suçlanmaması gerektiğini ileri sürüyor; sonuç olarak ise Şah I. Tahmasb'ın 984/1576'daki ölümünün İran'da bir iç savaş başlattığını, ayrıca zayıf düşen merkezî yönetimin başkente uzak olan sınırları gerçekten de kontrol edip buralarda istikrarı sağlayacak durumda olmadığını iddia ediyor.¹²

Feyruz Mansuri ve Menûcihr-i Parsadust ise konu hakkında çok daha açık sözlüdürler. Mansuri, Kütükoğlu'nun öne sürdüğü bütün iddiaları; dikkatimizi, açıkça Osmanlı saldırganlığının bir sonucu olarak meydana gelen savaşın gerçek sebeplerinden saptırmaya matuf “*bahaneler*” olarak tanımlıyor ve iddiasını desteklemek için de savaş patlak verdiği sıralarda, Joachim von Sintzendorff'un (1578-1581) Habsburg elçilik heyetinde papaz olarak İstanbul'da bulunan Alman ilahiyatçı Salomon Schweigger'a (1551-1622) atıf yapıyor.¹³ Schweigger iki devlet arasındaki savaşları, eskiden beri süregelen ve her iki milletin de dinî üstlâhlarla ifade ettikleri nefret ve kıskançlığa yormuş, hatta Babialı'yi daha da töhmet altında bırakır bir şekilde, İstanbul'a Amasya Antlaşması'nı teyit eden mektuplarla gelen Safevî elçilerinin hapsedildiğini belirtmişti.¹⁴ Mansuri, aynı zamanda, Van beylerbeyi Hüsrev Paşa'nın İstanbul'u, Şevval 985/Aralık 1577'de önce, Şah II. İsmail'in 985/1577'deki ölümünden ve takip eden yıl da Muhammed Hüdâbende'nin cülusundan haberdar edip bu gelişmeleri Osmanlıların Safevîlerden öç alması için mükemmel bir fırsat olarak telakki ettiğini yazan ünlü Osmanlı tarihçisi İbrâhîm Peçevî'ye (980-1061/1572-1650) referans vermektedir.¹⁵ Parsadust da III. Murad'ın Amasya Antlaşması'nı bozma ve savaşa girme sebeplerinin sadece bahane olduğu hususunda Mansuri ile hemfikirdir ve Uzunçarşılı'nın; Şah'ın kendi tarafındaki sınır bölgelerinde mukim olan Kürtleri yanına çekmek için çatışmayı kızıştırmaktan nihai olarak sorumlu olduğu iddiasını reddederek her iki devlet tarafından da tatbik

¹⁰ Zabihollah Sabetian (ed.), *Asnad van nama-ha-ye tarikhi va ijtimâ'i-ye dowra-ye Safaviya*, Tehran (1343/1964), s. 219.

¹¹ Nasrullah Felsefi, *Zengedi Nameh-ye Shah Abbas-e aval*, 5 cilt (3 cilt olarak basılan eserin sayfaları tek ciltmiş gibi numaralandırılmıştır), 4. baskı., Tehran (1358/1979), c.1, s. 63. Ayrıca bkz., Abbas Pur-e Iran, *Ravabet-e Iran va Osmani dar abd-e Safaviyan*, Tehran (1385/2006), s. 104.

¹² “Introduction”, Nasrollah Salehi, Abu Bakr b. Abdallah, *Tarikh-e Osman Pasha*, Yunes Zirak ve Nasrollah Naseri (terc. ve ed.), Tehran (1387/2008), s. 6.

¹³ Mansuri, *Motale'ati dar bara-ye tarikb*, ss. 79-80.

¹⁴ Salomon Schweigger, *Ein Neue Reyssbeschreibung auss Teutschland nach Constantinopel und Jerusalem*, Rudolf Neck (ed.), Graz (1964) (yazar bu künyenin sayfa numarasını vermemiştir, çev. notu).

¹⁵ Mansuri, *Motale'ati dar bara-ye tarikb*, s. 81.

edilmesi sebebiyle aslında bu politikanın benzersiz veya alışılmadık bir şey olmadığını belirtir. Bu sayılanların yerine Osmanlı saldırısının saiklerini evvelen, Babıali'nin İran'ın fark edilen zayıflığından istifade etme arzusu ve saniyen de Kanuni Sultan Süleyman'ın Safevî sarayına sığınan oğlu Şehzade Bayezid tarafından İran'a götürülmüş hazineyi geri alma girişimi olarak görmektedir.¹⁶

Bu makale, ne başından sonuna kadar bu savaşın tamamını anlatmayı amaçlıyor, ki bu ancak kitap boyutunda bir proje olurdu, ne de Kortepeter'ın savaşın saikleri ve sebepleri hakkındaki tahlillerini ciddi anlamda gözden geçirmeyi hedefliyor. İran'ın, Şah II. İsmail'in kısa süreli ve kanlı yönetimi esnasında derin bir buhrana düştüğü ve ülkenin sorunlarının ise onun dar görüşlü ve iradesiz halefi Muhammed Hüdâbende'nin cülusunu takip eden Kızılbaş isyanı tarafından yalnızca derinleştirildiği konusunda tarihçilerin hiç şüphesi bulunmamaktadır. Bu makalenin temel amacı da, vakanın menşei ve bidayetindeki gelişimine dair ilk ağızdan aktarılmış ve hemen hemen muasır olan elimizdeki anlatıları mukayese edip karşılaştırarak savaşın kökenleri hakkındaki farklı görüşleri çözümlemektir. Mezkûr anlatılar; Osmanlı kroniklerine ve izahatlarına, yine benzer şekilde kronik biçiminde kaleme alınmış Safevî anlatılarına ve son olarak Batılı müşahitler tarafından aktarılan haberlere muhtevidir. Osmanlı kaynakları; *Nusretnâme*'nin yanı sıra mezkûr *Târîh-i Osman Paşa*'yı ve Sinan Paşa'nın 988/1580'deki seferinin en erken tarihli Osmanlı anlatımı olup *Nusretnâme*'nin de mütemmimi olan *Fursatnâme*'yi kapsamaktadır. Safevî me hazları arasında Kadı Ahmed el-Kumî'nin ve Afuştaî Natanzî'nin hemen hemen muasır olan eserleri ile özellikle İskender Münşi'nin ünlü kroniği *Târîh-i Âlem-ârâ-yı Abbâsî* bulunmaktadır. Türkçe ve Farsça kaynaklar bu savaşı incelemek için daha önce kullanılmıştır, bununla birlikte bu me hazlar olaylara ilişkin Batılı anlatımların hepsi ile bir bütün halinde veya onlarla birlikte daha önce hiç değerlendirilmemişlerdir.

Savaş hakkındaki Batılı anlatımlardan biri, başkomutan Lala Mustafa Paşa'nın hizmetinde bulunmuş olup görünüşe göre 1581'e kadar da savaşa tanıklık eden sözde İtalyan kökenli bir "*köle ve kethüda*"ya ait ilgi çekici bir eserdir.¹⁷ Daha da önemlisi, "*Türklerle İranlılar Arasındaki Savaş*" başlığıyla tercüme edilen Giovanni Tomasso Minadoi'nin (1548-1615) kaleme aldığı muasır İtalyan anlatısı tarihçiler tarafından az kullanılmaktadır, oysa bu eser Batılı kaynakların gerçekten de tek başına en önemlisidir. Sözü geçen eser ilk kez 1587'de basıldı ve ciddi anlamda gözden geçirilmiş bir diğer baskısı ise bir yıl sonra, yani anlattığı hadiselerin üzerinden yalnızca birkaç yıl geçtikten sonra yeniden yapıldı. Minadoi'nin olaylar

¹⁶ Parsadust, *Shah Esmâ'il-e devrom va Mohammad*, ss. 66-68.

¹⁷ Anon, *Successo della Guerra di Persia 1577 sino al ritorno de Sinan Bassa a Constantinopoli fin l'anno 1581 di Maggio narrato da un ch'era schiavo et Camariere di Muostafa bassa et primo Capo generale dell'esercito contro il Sophy*. Bana bu çalışmanın bir nüshasını temin ettiği için Ferhat Hekimzade'ye teşekkür ederim.

hakkındaki yorumları ise birincil kaynaklardaki yorumlar kadar isabetlidir.¹⁸ Minadoi, yaklaşık yedi yılını İstanbul ve Halep'te mukim Venedik cemaatinde doktor olarak geçirdikten sonra Mantova Dukası'nın hususi doktoru ve ardından da Padova Üniversitesi'nde tıp profesörü oldu.¹⁹ Minadoi'nin verdiği bilgiler hatasız değildir; ama yine de ciddiye alınmalıdır. Onun anlatımı hiç şüphe yok ki bir Hristiyan'ın nokta-i nazarı ile kaleme alınmıştır ve Rönesans döneminde yaşayan emsallerinin büyük çoğunluğu gibi Minadoi de Osmanlı-Safevî savaşını Hristiyan Avrupa'nın çıkarları açısından potansiyel olarak faydalı bulmuştu.²⁰ Yaşadığı dönemin; İranlıları, kültürel açıdan kaba saba görülen Türklerden çok daha olgun ve zarif kabul eden yaklaşımına katılmamasına rağmen, iyi bir Venedikli olarak Osmanlılardan ve “*ber bir sefer mevsiminin Osmanlı saldırılarının Batı'da tekrürüne yol açma*” ihtimalinden ödü kopan Minadoi, bu savaşta Safevîlerin tarafını tutmuştu. Bu sebepten ötürü “*Türklerin maruz kalacakları her türlü felaketi doğal olarak meşru*” kabul ediyordu.²¹

Bununla birlikte Minadoi'nin bu anti-Türk önyargısı “*hakikati*” aramasına engel olmamıştır. Minadoi eserinin mukaddimesinde, muhtelif kaynaklardan malumat “*toplamak*” ve bunları mukayese ederek değerlendirmek hususunda mümkün olan her şeyi yaptığını ısrarla belirtiyor. Bu malumatların en dikkate şayan olanları ise “*bu muharebelerde umumiyetle yer almış olup büyük yetkiler üstlenmiş kişilerle*” yani görgü şahitleri ile yaptığı görüşmelerden elde ettikleridir. Minadoi haber kaynakları arasında, Halep'te 1578-1582 yılları arasında Venedik konsolosu olarak hizmet eden Teodoro Balbi (1542-1619) ile yine Halep'te Venedik'i temsil etmek için bulunan Giovanni Michiel'i (Michele) (1516-1596) özellikle sayar. Minadoi'nin, “*Venedik devletinin çok soylu, mütevazı ve cesur vatandaşları*” olarak tanımladığı bu iki şahıs kendisini, “*hiçbir masraftan kaçınmaksızın Halep'te muhtesem bir şekilde himaye etmişlerdir*”.²² Minadoi İran'a hiç ayak basmamakla birlikte İran'dan gelmiş olup

¹⁸ Eserin 1588'de yapılan ikinci baskısı yalnızca bir güncelleme değildi. Bu baskı aslında, Minadoi'nin İtalya'ya döndüğünde muhtemelen dikkate aldığı muhtelif rivayetleri de yansıtan alelacele yazılmış orijinal nüshanın epeyce revize edilmiş bir versiyonuydu. Bkz. Nancy G. Siraisi, *History, Medicine, and the Tradition of Renaissance Learning*, Ann Arbor, MI (2007), s. 254.

¹⁹ Giovanni Tommaso Minadoi, *Istoria della Guerra fra Turchi et Persiani*, Venice (1587); Gözden geçirilmiş baskısı (1588); Abraham Hartwell, terc., *The History of the warres betweene the Turkes and the Persians*, London (1596) (yeni baskı, Tehran, 1976). Minadoi hakkında bkz., Lucia Samaden, “Giovanni Tommaso Minadoi (1548-1615): Da medico della 'nazione' veneziana in Siria a professore universitario a Padova”, *Quaderni per la Storia dell' Università di Padova*, 31 (1998), ss. 91-164; Siraisi, *History, Medicine*, ss. 246-261; Hafız Abid Masood, *From Cyrus to Abbas: Staging Persia in Early Modern England*, (Dr. Phil. Early Modern Literature and Culture, University of Sussex, 2011), ss. 84-117.

²⁰ Bkz. Vernon J. Parry, “Renaissance Historical Literature in Relations to the Near and Middle East (With Special reference to Paolo Giovio)”, Bernard Lewis, P. M. Holt (eds.), *Historians of the Middle East*, London (1962), s. 279.

²¹ Walsh, “Giovanni Tommaso Minadoi's History”, c. 2, s. 452.

²² Minaodi, *History of the Warres*, introd. Balbi İran hakkındaki raporunu 1582'de Venedik Senatosu'na şifahen sundu, bkz. G. Berchet (ed.), *La repubblica di Venezia e la Persia*, Turin (1865); yeni baskı Tehran (1976), ss. 276-289.

olaylara bizzat tanıklık eden kaynaklarla görüşme fırsatı bulmuştu ve bunlardan en değerlisi de Maksud Han olmalıdır. Safevî sarayının Osmanlılara iltica eden yüksek rütbeli sabık bir görevlisi olan bu şahıs daha sonra Bablı tarafından Halep valisi olarak atanmıştır.²³

Saikler ve Sebepler

Osmanlı-Safevî savaşının 986/1578'de patlak vermesini daha geniş bir jeopolitik bağlama yerleştirmek ise önemlidir. Osmanlılar Akdeniz'in kontrolü için İspanya ile 16. yüzyılın ortalarından beri bir çekişme halindeydiler.²⁴ Aslında tek başına o kadar da belirleyici olmamasına rağmen, 1571 tarihli ünlü İnebahtı Savaşı tarih yazımında hala Osmanlı askeri üstünlüğünün güç kaybetmesinin dönüm noktası olarak kabul görmeye devam ediyor. Fernand Braudel'in Akdeniz tarihinde bir kırılma anı olarak değerlendirdiği 1578 yılına ilişkin ünlü faraziyesini takip eden S. A. Skiliter, iki ülke arasındaki düşmanlıklar sona ermediği hâlde bu tarihten itibaren Akdeniz'de barışın yine de hüküm sürmeye başlamasının sebebinin, kendi dinlerine mensup sapkınları yok etmeye matuf seferlerle meşgul olmak için birbirleriyle savaşmaktan çark eden İspanya ve Türkiye açısından barışın artık elzem bir ihtiyaç haline alması olduğunu ileri sürüyor.²⁵

Safevîler ise Çaldıran'da 1514'te korkunç bir mağlubiyete düşer olduklarından beri Osmanlılar ile bir savaşa daha girişmek konusunda pek hevesli değillerdi ve Çaldıran'da maruz kaldıkları aşağılanmanın intikamını almaya çalışmak konusundaki gönülsüzlükleri de esasen Çaldıran'ın yarattığı bu realizmden kaynaklanıyordu. Muasır Safevî kronikleri Osmanlıların askerî üstünlüğünün kıskançlıkla teyit edildiği ifadeleri yansıtmakta olup bu ifadeler Bablı'nın tekebbürü hakkındaki istihzaları onun savaş gücüne yönelik gizli bir hayranlıkla harmanlamaktadır.²⁶ Osmanlılar savunmasız bir haldeyken ve Safevîlerin de onlara savaş alanında galebe çalabilecekleri zamanlarda bile Şah I. Tahmasb (saltanatı: 930-984/1524-1576)*, İstanbul'a düzenli şekilde elçiler göndererek batıdaki komşusu ile iyi ilişkilerini sürdürmeyi tercih etti.²⁷ Sultan Süleyman'ın (saltanatı: 1520-1566) İran'a karşı sürdürdüğü Safevîlerin “*yayılmasını önleme politikası*”nın başarılı bir

²³ Walsh, “Giovanni Tommaso Minadoi's History”, c. 2, s. 453.

²⁴ Bkz. Andrew C. Hess, *The Forgotten Frontier: A History of the Sixteenth-Century Ibero-African Frontier*, Cicago and London (1978); yeniden basım (2010).

²⁵ S. A. Skiliter, “The Hispano-Ottoman Armistice of 1581”, C. E. Bosworth (ed.), *Iran and Islam, in Memory of the Late Vladimir Minorsky*, Edinburgh (1971), s. 502.

²⁶ Tilmann Trausch, *Anpassung und Abbildung. Das Türkenbild in safavidischen Chroniken des 16. Jahrhunderts*, Berlin (2011), s. 71 vd., 90 vd.

* Yazar burada Şah I. Tahmasb'ın saltanatının başlangıç tarihi olarak 1524 yerine sehven doğum tarihi olan 1514'ü vermiştir (çev. notu).

²⁷ Faruq Sumer, *Naqsh-e torkan-e Anatoli dar tashkil va tovsijeh-ye dowlat Safavi*, trans. Ehsan Eshraqi, Tehran, (1371/1992), ss. 81, 83; Michele Membré, *Mission to the Lord Sophy of Persia*, London (1993), A. H. Morton tarafından kaleme alınan giriş kısmı, s. XXIII.

neticesi olan Amasya Antlaşması ise bu bakımdan bir dönüm noktasıydı.²⁸ İranlılar bu antlaşma ile Irak, Bahreyn, Luristan, Azerbaycan'ın büyük kısmı, Ermenistan ve merkezî Gürcistan'ı da içeren kıymetli topraklarını kaybettiler, fakat bu sayede Osmanlılar da Safevî İrani'nin hukuki varlığını ilk kez resmen tanıdılar. Elimizdeki bütün işaretler Şah I. Tahmasb'ın kendi saltanatı süresince, Amasya Antlaşma'sını muhafaza edip şartlarına riayet etme konusunda hassas olduğunu gösteriyor. Mesela, Sultan Süleyman'ın 966/1559'da Safevî ülkesine iltica eden asi oğlu Şehzade Bayezid; Şah I. Tahmasb'ı Osmanlılara karşı bir sefere girişmesi için tahrik etmeye çalışmıştı, fakat İskender Münşi'nin iddiasına göre Şah, çok sayıda katliam ve tahribattan sonra vücut bulmuş olan barış antlaşmasını bozmaya istekli değildi.²⁹ Neticede Şah I. Tahmasb, kesin bir ölümle yüz yüze geleceğini bildiği halde Şehzade Bayezid'i babasının ellerine teslim etmeyi kabul etti.

Her ne kadar İskender Münşi'nin bu yorumunun makul şekilde Safevî yanlısı bir önyargı içerdiğinden şüphelenebilirse de bu gelişmeyi takip eden diplomatik çabalar İranlıların gerçekten de barışı devam ettirmeye istekli olduklarını teyit ediyor. Bu çabalardan biri Şah I. Tahmasb'ın hem Osmanlı tahtına cülusu sebebiyle Sultan II. Selim'i (saltanatı: 974-982/1566-1564) tebrik etmek hem de İranlı Şii hacıların Hicaz'a serbestçe seyahat edebilmelerini temin etmek için 975-976/1568'de Edirne'ye gönderdiği gösterişli sefaret heyetidir. Revan valisi Şahkulu Sultan Ustaclu'nun başkanlık ettiği bu sefaret heyeti 320 görevliye haviydi ve yaklaşık 400 tüccar da heyete eşlik etmişti. Elçilik heyetinin taşıdığı değerli hediyeler arasında Şah I. Tahmasb'ın ünlü *Şahname*'si de vardı.³⁰ Portekiz elçisi Abreu de Lima, İran'ın Osmanlılarla silahlı çatışmaları yeniden başlatmaya gönüllü olup olmadığını tartmak için 982/1575'de Kazvin'e geldiğinde Şah I. Tahmasb'ın bu elçilik heyetine kaba davranmasının görünürdeki sebebinin Cizvit misyonerlerinin daha birkaç yıl evvel Hürmüz'de sergiledikleri çirkin hareketler olduğu doğrudur;

²⁸ Adel Allouche, *The Origins and Development of the Ottoman-Safavid Conflict, 906-963/1500-1555*, Berlin (1983), ss. 144-145. 1570'lerde İran'ı ziyaret eden Venedik elçisi d'Alessandri de Şah I. Tahmasb'ın (Osmanlılara karşı) savaşa girme eğiliminde olmadığı konusunda ısrar etmiştir, bkz. Vincenzo d'Alessandri, "Narrative of the Most Noble Vincentio d'Alessandri", Charles Grey (ed.), *A Narrative of Italian Travels in Persia in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*, London (1873), s. 216.

²⁹ Eskandar Beg Monshi, *History of Shah Abbas the Great (Tarikh-e Alamara-ye Abbasi)*, trc. Roger M. Savory, 2 cilt. (eserin sayfaları tek cilt gibi numaralandırılmıştır), Boulder, CO, 1978), s. 169. Şehzade Bayezid'in Safevilere iltica etmesinin hikâyesi Colin Mitchell tarafından kaleme alınmıştır, "Am I My Brother's Keeper? Negotiating Corporate Sovereignty and Divine Absolutism in Sixteenth-Century Turko-Iranian Politics", a.g.y. (ed.), *New Perspectives on Safavid Iran*, ss. 33-58.

³⁰ Abolala Soudavar, *Art of the Persian Courts: Selections from the Art and History Trust Collection*, New York (1992), s. 164. Elçilik heyetinin bir tasviri ve getirdiği hediyeler için bkz. Sinem Arcak, *Gifts in Motion: Ottoman-Safavid Cultural Exchange, 1501-1618* (PhD dissertation, University of Minnesota, 2012), ss. 33-76; keza, Ünver Rüstem, "The Afterlife of Royal Gifts: The Ottoman Inserts of the Shâhnâma-i shahi", *Muqarnas* 29 (2012), ss. 245-277. Ayrıca bkz. "Dell'ambasciaria che mandò il Sofi al Gran Turco per concluder la pace, e d'una letter che narra la pompa di quella e il ricevimento che le fu fatto dalla corte turchesca", Marc' Antonio Pigafetta, *Itinerario da Vienna a Costantinopoli*, Daria Perocco (ed.), Padua (2008), ss. 229-238.

oysa şahın bu sert tavrı, aynı zamanda Safevîlerin yirmi yıldır sürmekte olan barışın ardından Osmanlı Devleti'ne karşı silahlı mücadeleyi yeniden başlatmaya duydukları çok daha derinlerde yatan ilgisizliklerini de yansıtıyordu.³¹ Ölümünden kısa bir süre önce ise Şah I. Tahmasb, Şahkulu Sultan'ın oğlu ve Kafkasya'daki Çukur Sa'd bölgesinin valisi Muhammed Han Tokmak Ustaclu'nun başkanlığındaki diğer bir sefaret heyetini II. Selim'in halefi olan Sultan III. Murad'ın cülusunu tebrik etmek amacıyla 983/1576'da İstanbul'a gönderdi. Heyet, enfes halılara ve nadide yazmalara havi çok sayıda değerli hediyeyi taşıyan 250 adam ve 500 deve ile birlikte Safer 984/Mayıs 1576'da Üsküdar'a ulaştı. Heyet, debdebeli bir karşılama töreninden sonra çok gösterişli koşum takımlarına sahip iki at ve 5.000 duka altın hediye edilerek ülkesine uğurlandı ve hiçbir şey devam eden samimi ilişkileri bozacakmış gibi de görünmüyordu.³²

Osmanlılar da Amasya barışından sonra Doğu cenahında ikinci bir savaşa girişmeye istekli değillerdi. 952-982/1545-1574 yılları arasında görev yapan Şeyhülislam Mehmed Ebussuud Efendi'nin verdiği muhtelif fetvalar, Kızılbaşları kâfir olarak lanetlemiş ve onları öldürmenin yalnızca caiz olmakla kalmadığını aynı zamanda övgüye değer olduğunu da ilan etmişti.³³ Oysa Osmanlı topraklarında yaşayan kızılbaşlar kadar İran'daki kızılbaşları da hedefe koyan böyle bir propaganda bile Osmanlıların silaha yeniden sarılma isteklerini kesin şekilde yansıtıyordu.³⁴ Avrupalı müşahitlerin iddia ettiği üzere, Türklerin bu konudaki isteksizliklerinin sebebi kısmen insiyakiydi. Osmanlılar askerî açıdan Safevîlere fark atmış olabiliyorlardı, fakat esasen lojistik ve çevresel şartlardan kaynaklandığı görülen sebeplerden ötürü doğuya yapılacak seferlerden çekiniyorlardı.³⁵ Avusturya elçiliğinin papazı olarak 1570'lerin sonlarında İstanbul'da görev yapan Alman

³¹ Rudi Matthee, "Distant Allies: Diplomatic Contacts between Portugal and Iran in the Reign of Shah Tahmasb, 1524-1576", Rudi Matthee, Jorge Flores (eds.), *Portugal, the Persian Gulf and Safavid Persia*, Leuven (2011), s. 244.

³² Bkz. Hasan Bik Rumlu, *Ahsan al-tavariikh*, Abbashoseyn Nava'i (ed.), Tehran, (1357/1978), s. 629; Monshi, *History of Shah Abbas*, c. 1, s. 201; Stephan Gerlach, *Tage-Buch*, Frankfurt, am Main 1674), ss. 190-191; Von Hammer-Purgstall, *Geschichte des osmanischen Reiches*, c. 4, ss. 54-55; Bekir Kütükoğlu, "Şah Tahmasb'in III. Murad'a cülus tebriki", *Tarih Dergisi* 6: 5 (1960), ss. 1-24.

³³ Ernest Tucker, "From Rhetoric of War to Realities of Peace: The Evolution of Ottoman-Iranian Diplomacy through the Safavid Era", Willem Floor, Edmund Herzig (eds.), *Iran and the World in the Safavid Age*, London (2012), s. 83; Elke Eberhard, *Osmanische Polemik gegen die Safaviden im 16. Jahrhundert nach arabische Handschriften*, Freiburg im Breisgau (1970), ss. 50-51, 132-33, 164-67; Markus Dressler, "Inventing Orthodoxy: Competing Claims for Authority and Legitimacy in the Ottoman-Safavid Conflict", Hakan T. Karateke, Maurus Reinkowski (eds.), *Legitimizing the Order: The Ottoman Rhetoric of State Power*, Leiden. (2005). ss. 151-173.

³⁴ "İran Kızılbaşı" ile "Osmanlı Kızılbaşı" arasındaki farklar için bkz., Rıza Yıldırım, "Turkomans between Two World Empires: The Origins of the Qizilbash Identity in Anatolia (1447-1514)", PhD dissertation, Bilkent University, Ankara (2008); Walter Posch, *Osmanisch-Safavidische Beziehungen (1545-1550): Der Fall Alkâs Mîrşâ*, 2 cilt. (iki cilt olan eserin sayfaları tek ciltmiş gibi numaralandırılmıştır), Vienna (2013), ss. 159-269.

³⁵ Hans Dernschwam, *Dernschwam's Tagebuch einer Reise nach Konstantinopel und Kleinasien (1553-1555)*, Franz Babinger (ed.) (1923); yeni baskı (1986), s. 31.

Stephan Gerlach'ın (1546-1612) günlüğüne göre Türkler, mebzul miktarda yiyecek ve su bulabildikleri Balkanlar'da Avrupa'ya karşı savaşmayı tercih ediyorlardı, oysa Safevîlere karşı yaptıkları seferler esnasında 3-4 gün boyunca su bulamadıkları bile oluyordu.³⁶ Osmanlıların uzmanlık alanı olan kuşatma savaşı, sadece birkaç kalenin bulunduğu ve ani süvari atakları ve sahte ricatlara dayanan geleneksel bozkır tarzı savaşın icra edildiği Safevî topraklarında pek işe yaramıyordu.³⁷ Buna ek olarak Safevîlerin, Osmanlılara nispetle yetersiz kaldıkları ateş gücünü kısmen telafi etmek için tatbik ettikleri arazi yakma taktiği ise Tebriz ile Van arasındaki bölgeyi hem Şah I. İsmail* döneminde hem yine Sultan Süleyman ile Şah I. Tahmasb arasında cereyan eden savaşlar esnasında birkaç kez tahrip etmişti.

Sultan Süleyman'ın, Babıali'ye Doğu Anadolu'daki Van Kalesi'nden başka bir şey kazandırmayan 954-955/1547-1548 tarihli seferinin iki devlet arasındaki çekişmeye kesin bir çözüm getirmeyen neticesi hiç şüphe yok ki, Osmanlıların hissettikleri savaş yorgunluğunda ve Amasya Antlaşması'nı imzalama kararı almalarında pay sahibiydi. Bu konu ile ilgili bir kaç örnek, İstanbul'un antlaşmayı ihlal etme konusunda en azından Sultan Süleyman'ın öldüğü 973/1566 tarihine kadar gönülsüz olduğunu gösteriyor.³⁸ Mesela, Safevîlerle müttefik olan bazı Kürt aşiretleri, Babıali'ye bağlı Mukri Kürtlerinin meskûn olduğu bölgede bulunan çok sayıdaki köye 967/1560 yılında baskın düzenlediklerinde Sultan bir karşı saldırı düzenlemek yerine antlaşmanın ihlal edilmediğinden emin olmak için Van valisine sınırda güvenliği sağlaması emrini verdi.³⁹ Beş yıl sonra, bizzat Şah I. Tahmasb tarafından fethedilmiş olan Kafkasya'nın Şirvan bölgesinin hâkimi Kasım Emin; Sultan Süleyman'dan, paylaştıkları müşterek Sünnî inancı da hatırlatarak Safevîlere karşı yardım talebinde bulundu. Fakat Sultan Amasya Antlaşması'na istinaden bu çağrıya olumsuz cevap verdi. Merkezî Gürcistan'da (diğer ismiyle Levant'ta) kâin Kakhet'in yöneticisinden gelen ve Osmanlı yardımını talep eden benzer bir çağrıyı da İstanbul duymazdan geldi.⁴⁰ İki yıl sonra ise, yeni cülus eden Sultan II. Selim, Amasya Antlaşması'nı teyit etmek için İran'a bir heyet gönderdi.

Osmanlı-Safevî ilişkileri, II. Selim'in saltanatının sonlarına doğru ise gerçekten de kötüye gitmiş gibi görünüyor ve dinî hassasiyetler de bu gelişmede su götürmez bir şekilde rol oynamıştır. II. Selim, babasının (çoğunluğu Şii olan)

³⁶ Stephan Gerlach, *Stephan Gerlachs des aeltern Tage-Buch: der von zween glorwürdigsten Römischen Käysern, Maximiliano und Rudolpho, beyderselts den Andern dieses Nahmens höchstseeligster Gedächtnüss*, Frankfurt, am Main (1674), s. 219. Gerlach, elçilik papazı olarak Schweigger'ın selefiydi.

³⁷ Virginia Aksan, "War and Peace", Suraiya N. Faroqi (ed.), *The Cambridge History of Turkey, vol. 3, The Later Ottoman Empire, 1603-1839*, Cambridge (2006), s. 100.

* Yazar burada schven "Şah II. İsmail" ifadesini kullanmıştır (çev. notu).

³⁸ Osmanlıların Amasya Antlaşması hakkındaki düşünceleri için bkz. Kaya Şahin, *Empire and power in the Reign of Süleyman: Narrating the Sixteenth-Century Ottoman World*, Cambridge (2013), ss. 127-136. 1546-1548 seferi için bkz. Posch, *Osmanisch-Safavidische Beziehungen*, s. 35 vd.

³⁹ Akihiko Yamaguchi, "Shâh Tahmâsp's Kurdish Policy", *Studia Iranica*, 41/1 (2012), s. 114.

⁴⁰ Rana von Mende, *Mustafa Ali's Fursat-name, Edition und Bearbeitung einer Quelle zur Geschichte des persischen Feldzugs unter Sinan Paia 1580-1581*, Berlin, (1989), ss. 40-41.

tarikatların ülkedeki faaliyetlerine duyduğu sempatiyi paylaşmıyordu, ayrıca onun saltanat dönemi Osmanlı dindarlığının Sünnî karakterine yapılan ve giderek artan bir vurguya da tanık olmuştu.⁴¹ Keza değişim Osmanlıların, “*aynı anda birden fazla cephede savaşma konusundaki stratejik gönülsüzlük*” gibi dış politikaya ilişkin fikirlerinde de yaşıyordu. Babıali 1563’te Portekizlilerle “*resmî olmayan bir ateşkes*” yaparak Basra Körfezi’nde pek muhkem olmasa da 1622 yılına kadar sürecek olan bir istikrar temin etmişti.⁴² Daha da önemlisi, Osmanlıların İnebahtı’da Hıristiyanlara mağlup olmasının ardından Avrupa cephesi şimdilik sessizdi. Osmanlılar 1573’te hem Venedikliler⁴³ ile barış yapmış hem de Lehistan ile bir antlaşma imzalamışlardı. Yine de tüm bu değişikliklere rağmen, Amasya Antlaşması Şah I. Tahmasb’ın 1576’daki ölümüne kadar Osmanlı-Safevî ilişkilerini belirlemeyi sürdürdü; ayrıca Tahmasb, Kızılbaşları dizginlediği ve Şehzade Bayezid’i babasına teslim etmeye razı olduğu için Osmanlı elitleri arasında büyük bir ihtirama da sahipti. Osmanlı edibi Gelibolulu Mustafa Âli bile, Tahmasb’ın ölümü münasebetiyle onun siyasi yeteneklerini ve sanat hamiliğini öven manzum bir methiye kaleme almıştı.⁴⁴

Hemen hemen muasır olan Farsça kaynaklar da savaşın; Şah I. Tahmasb’ın kısa ömürlü ve muvakkat halefi olup herkesin de bildiği üzere zalim biri olan oğlu Şah II. İsmail’in öldüğü 985/1577 yılında patlak vermesinin sebeplerini değerlendirme konusunda farklılık arz ederler.

Kadı Ahmed Kumî oldukça özlü bir şekilde, kafası Azerbaycan, Şirvan ve Gürcistan’ı fethetme arzusuyla dolu olan III. Murad’ın Amasya Antlaşması’nı bu yüzden çığnemeğe karar verdiğini belirtiyor.⁴⁵ Afûştâi Natanzî ise önce, başındaki hükümdarın hem eğlenceye teslim olmuş hem de kendisini “*şebveté*” kaptırmış olduğu bir ülkenin sebep olacağı meş’um neticeler hakkındaki kehaneti bildiren ahlakî bir şiirden iktibas yapar, ardından da bu şiirin doğruluğunu gösteren en iyi örneğin de, “*İran ile kıyas edildiğinde düşmanlığı acımasız, intikam [alma arzusu] ise had safhada olan*” Türk sultanının, Safevî İmparatorluğu’ndaki müessif zayıflık hâline Şirvan’a bir ordu sevk ederek verdiği tepki olduğunu ileri sürer.⁴⁶

Müfsit Kızılbaşlar konusunda her zaman temkinli olan İskender Münşî ise, eserindeki “*Azerbaycan ve Şirvan’daki olaylar*” ile ilgili bölüme, İran’a tekrar istikrar

⁴¹ Hanna Sohrweide, “Der Sieg de Safaviden in Persien und seine Rückwirkungen auf die Schiiten Anatoliens im 16. Jahrhundert”, *Der Islam*, 41 (1965), ss. 199-200.

⁴² Willem Floor, *The Persian Gulf: A Political and Economic History of Five Port Cities' 1500-1730*, Washington, D.C (2006), ss. 179-180.

⁴³ Julieta Teixeira Marques de Oliveira, *Veneza e Portugal no século XVI: Subsídios para a sua historia*, Lisbon (2000), ss. 85-86, 355.

⁴⁴ Fleischer, *Bureaucrat and Intellectual*, s. 78.

⁴⁵ Qazi Ahmad b. Sharaf al-din al-Hoseyni al-Hoseyni al-Qommi, *Khulâsat al-tavârikh* (iki cilt olan eserin sayfaları tek ciltmiş gibi numaralandırılmıştır), Ehsân Esrâqî (ed.), Tehran, yeni edisyon (1387/2008), s. 676.

⁴⁶ Mahmud b. Hedayat Allah Afushta-ye Natanzi, *Naqavat al-usar fi zekr al-akhyar*, Ehsân Esrâqî (ed.), Tehran (1350/1971), ikinci edisyon (1373/1994), s. 75.

kazandırdığı için Şah I. Abbâs'ı methederek başlıyor. Münşi'ye göre, Şah II. İsmail'in tahta çıkması ile birlikte Van Kalesi ile Azerbaycan sınırı arasında meskun olan Kürtler, İran'a olan sadakatlerini ilan etmişlerdi; fakat sonrasında Safevîlerin içine düştüğü zayıflığı ve perişanlığı görünce Van'a gidip, Hoy ve Salmas'a hücum ederek bu karmaşanın hâsil ettiği fırsattan yararlanması için bölgenin valisi olan Hüsrev Paşa'yı kışkırtıp ortalığı karıştırdılar.⁴⁷

İran delegasyonunun bir üyesi olup Hıristiyanlığı kabul ettikten sonra İspanya'da kalmayı tercih eden Oruç Bey veya daha çok bilinen adıyla söyleyecek olursak İranlı Don Juan da Kadı Ahmed'i tekrar ediyor.* Oruç Bey ya da muhtemelen onun İspanyol tercümanı, Minadoi'nin 1588'in başlarında İspanyolcaya tercüme edilip aynı yıl ikinci baskısı yapılan ve gözden geçirilmiş nüshası da İtalya'da yayımlanan eserinden kapsamlı şekilde istifade ettiği için o da olayların Minadoi'deki anlatımını takip ediyor.⁴⁸ Oruç Bey önce, Safevî sarayında Şah I. Tahmasb'ın ölümünü müteakip ortaya çıkan kargaşayı tasvir eder ve ardından da 982/1574'te tahta çıkan Sultan III. Murad hakkında da şöyle yazar: “*Mezopotamya'yı ele geçirdikten sonra buna ek olarak bütün Batı Asya'yı da fetretmek için artık daha tutkuluydu. Ve onun dikekti daha çok özellikle İran ve Gürcistan krallıklarını istila etmeye yönelikti... Bu iki krallığa ayrıca, o sırada Moskova Dukalığı'na itaat eden bütün mücavir Asya eyaletlerini de dâhil etmek istiyordu.*”⁴⁹

Avrupalı müşahitler, savaşın diğer sebeplerine ilişkin başka kanıtlar ortaya koysalar da Türkçe ve Farsça kaynaklardaki beyanları yine de önemli ölçüde teyit ediyorlar. İstanbul'daki Alman topluluğunun papazı olarak 1581'de Schweigger'a halef olan Alman Franciscus de Billerberg (Franz Billerbeck) Osmanlıların, Gürcülerin İran yanlısı duygularına sinir olduklarını ve Safevîlerin de artık, Şah I. Tahmasb döneminde yaptıkları gibi İstanbul'a, beraberinde münasip hediyeler de bulunan uygun elçiler göndermemelerine gücendiklerini özellikle belirtiyor.⁵⁰ Halep'teki Venedik konsolosluğunda 1587'ye kadar görev yapan Giovanni Michiel, Osmanlı padişahının İran'a yalnızca “*alışlagelmiş ve malum*” inanç meselesi yüzünden

⁴⁷ Monsih, *History of Shah Abbas*, c.1, ss. 347-348.

* Oruç Bey b. Sultan Ali Bey-i Bayat, Şah I. Abbas'ın Sir Anthony Sherley ile birlikte 1599'da İtalya'ya gönderdiği sefaret heyetinde bulunuyordu. İtalya'da Hıristiyanlığa ihtida etmiş, ardından 1602 yılında İspanya'ya geçmiş, seyahatnamesi de 1604'de İspanya'da ve Castille dilinde yayınlanmıştır, Kaan Dilek, “Seyahatname”, *DİA*, c. 37 (2009), s. 12 (çev. notu)

⁴⁸ Don Juan of Persia, *Don Juan of Persia A Shi'ab Catholic, 1560-1604*, trans. and ed. G. Le Strange, London (1926, yeniden basım 2005), mukaddime, s. 19.

⁴⁹ *a.g.e.*, ss. 133-134.

⁵⁰ Franciscus de Billerberg, *Most Rare and Straunge Discourses, of Amurathe the Turkish Emperor that now is with the Warres betweene Him and the Persians: The Turkish Triumph, Lately Had at Constantinople*, (A translation of Francisus de Billerbeg, Epistola Constantinopoli recens.), London (?): [J. Charlewood, Ann Arbor, Michigan: University of Michigan, Digital Library Production Service 1584]], (eserin baskısında sayfa numaraları bulunmamaktadır), ss. 5, 8).

değil aynı zamanda “Osmanlı Devleti’nin topraklarını düpedüz genişletme arzusu” yüzünden saldırdığını açıkça ifade ediyor.⁵¹

1585’ten 1587’ye kadar İstanbul’da ikamet etmiş ve daha sonraları Osmanlı İmparatorluğu hakkında birkaç kitap yayınlamış olan Avusturyalı bilgili ve hümanist âlim Johannes Leunclavius (Hans Löwenklau, 1533?-1593)⁵² ise savaşın sebeplerinden biri olan Hüsrev Paşa’nın hikâyesini nakleder; fakat aynı zamanda Sultan III. Murad’ın gördüğü iki rüyadan da bahseder. Bu rüyaların birinde Sultan, iki devasa dalından biri dünyayı güneşin doğduğu yere kadar kaplayan diğeri ise güneşin battığı yere kadar uzanan koskocaman bir ağacın altında ve dünyanın tam ortasında dikilmektedir. Sultan aynı rüyada ayrıca, sopa ile öldürdüğü bir yılan da görmüştür. Diğer rüyada ise, dört Sünnî fıkıh mezhebinden birinin banisi olan Ebu Hanife; Sultan Murad’a, Şii İmam Haydar (diğer ismi ile İmam Ali) ile mücadele ettiğini ve onu boğarak öldürdüğünü anlatmıştı. Ebu Hanife ardından, sapkın Safevîlere karşı yapılacak savaşta kendisine yardım edeceğine dair Sultan’a söz verdi. Şeyh* ilk rüyayı, iki devasa dalın padişahın mülkünün iki ucunu temsil ettiğini, dünyanın ortasının ise onun iktidarının merkezi anlamına geldiğini söyleyerek tabir etti. Yılan ise İran Şahrını temsil ediyordu, onun mağlubiyeti de Safevî Devleti’nin Osmanlı topraklarına katılmasına yol açacaktı. Ebu Hanife ile Haydar arasındaki mücadele ise, Safevîlerin mensup olduğu mezhebin ortadan tamamen kalkacağına ve padişahın da böylece bütün İslam dünyasının halifesi olacağına işaret etmekteydi.⁵³

Minadoi ise, ziyadesiyle kendine özgü ve teferruatlı olan anlatımına İran’da Şah I. Tahmasb’ın ölümünü müteakip patlak veren karmaşa ile başlıyor; ardından da II. Şah İsmail’in zincirlerinden kurtulmuş kısa ömürlü terör saltanatına ve bu saltanatın arkasında bıraktığı kargaşa ve isyan haline dikkat çekiyor. Şah I. Tahmasb’ın kızı olan Perihan Hanım’ın, iki erkek kardeşinin yani İsmail’in 984/1576’da ve Muhammed Hüdâbende’nin de İsmail’den iki yıl sonra olmak üzere peşi sıra tahta çıkmalarındaki rolüne ve kendisinin de bu gelişmelerden kısa bir süre sonra nasıl öldürüldüğüne temas eden Minadoi diğer yandan, büyük kısmı Sünnî olan Şirvan halkının Safevîler ile ilgili memnuniyetsizliğinden de söz ediyor.

Minadoi, “İran’ın içinde bulunduğu tüm bu kargaşalıklar hakkında” Van paşası Hüsrev’in “[Sultan Murad’ı] ekseriyetle noksansız bilgilendirdiğini ve Sultan’a; Şah II. İsmail’in vefatı, Sultan’ların istişareleri, Perihan Hanım’ın ihanetleri ve ölümü, yeni cülus eden Şah Hüdâbende ile Sultan’lar arasındaki mücadeleler, bastalıklı biri olarak gördüğü yeni Şah’ın karakteri, tebaasının yeni şaha pek saygı duymadığı; şahın, üç oğluyla ilgili duygularının

⁵¹ Biblioteca da Ajuda, Lisbon, 46-10-X, Relazione delle successi della Guerra fra il Turco e Persiano all anno 1577 al 1587, dosya: 299v-300.

⁵² Johannes Leunclavius, *Annales sultanorum Othmanidarum a Turcis sua lingua scripti...*, Frankfurt, am Main (1588); *Neuwe Chronica türkischer Nation*, Frankfurt, am Main (1590); *Historiae Musulmanae Turcorum...*, Frankfurt, am Main (1591).

* Halvetî-Şâbânî Şeyh Şücâ (çev. notu).

⁵³ Leunclavius, *Neuwe Chronica türkischer Nation*, ss. 92-93.

karışık olduğu... Babıali açısından Gürcistan valileri ve yeni şaha iyi gözle bakmayan Şirvan halkı üzerinde hakimiyet kurma fırsatının doğmuş olduğu...” gibi konularda malumat aktardığını ısrarla belirtiyor. Velhasıl kelim, Hüsrev Paşa “Osmanlıların zibnini, devletin kuvvetlerini basireti kat ve kargaşa içindeki bir düşmana karşı yönelmesi için kışkırtmak” amacıyla her şeyi yaptı. Hüsrev Paşa’ya göre, “Şahu mağlup etmek için bugüne kadar bu kadar büyük bir fırsat doğmamıştı; Osmanlı sultanları İran’a yönelik olarak bugüne dek sürdürdükleri şan ve saadet dolu seferlerinde bu kadar kesin ve de bu kadar büyük zaferler kazanabilecekleri bir durum yakalayamadıkları için Sultan böylesine uygun bir fırsatı ne olursa olsun kaçırmamalıydı”.⁵⁴

Minadoi; Sultan III. Murad’ın netice itibarıyla, “askeri kuvvetinin, Muhammed’in inancından ayrılmış ve uzaklaşmış ve aynı zamanda bütün Doğu’daki yegâne gerçek ve menfur rakibi olan bir antik çağ kralına boyun eğdirebileceğini kanıtlaması için” kışkırtıldığını söyleyerek devam ediyor sözlerine. Hepsinden önemlisi de, “savaş işlerinde pek yetenekli olmadığı gibi çocuklarına yönelik sevgisi ve kibri ile de aptallaşmış ve özdeşleşmiş olan ve ayrıca tebaasının muhalefeti yüzünden güç kaybeden” Muhammed Hüdâbende’nin içinde bulunduğu bu durumun sunduğu fırsat Sultan’ın da hoşuna gitmişti. III. Murad yalnızca İran kentlerinin saldırıya tümüyle açık ve savunmasız olduğu gerçeğini tartmakla kalmamış, aynı zamanda Tunus Limanı’nın 1574’te ele geçirilmesinden beri Akdeniz’de Osmanlılar lehine süren barışı da hesaba katmıştı.⁵⁵

Minadoi’ye göre Sultan Murad, en ünlülerinden biri 1565-1579 arasında görev yapan Bosna asıllı vezir-i azam (Sokullu) Mehmed Paşa olmak üzere ekâbir-irical ile müşavere ettiğinde “İranlılarla savaşmanın, Hıristiyan hükümdarlarla savaşmaya kıyasla çok daha kolay ve daha tehlikesiz bir teşebbüs olduğunun meydana çıkacağı” fikrine katılmıştı. Kıbrıs’taki Magosa Kalesi’nin 1571’de düşmesinden sorumlu ordunun komutanı olan Mustafa Paşa da, İran ile savaşmanın Avrupa ile savaşmaya oranla çok daha kolay olacağı fikrindeydi. Çünkü Avrupa’da “yok edici alevlere ve mühimmat ve ölüm araçları ile tahkim edilmiş mukem kentlere karşı” savaşılırken, İran’da “mızraklara, kılıçlara ve saldırıya açık ya da savunması zayıf şehirlere karşı” muharebe ediliyordu.⁵⁶ Osmanlılar kendilerini bekleyen iki problemi ise aslında önceden tahmin etmişlerdi. Bu problemlerin lojistik olanını, Gürcistan’ın “sarp dağları ile sık ormanları” oluşturuyordu. Diğerisi ise Sinan Paşa’nın da Sultan’a hatırlattığı üzere, bir işgali devam ettirebilmek için elzem olan hisarların ve kalelerin inşasının gereksinim duyacağı paraydı. Minadoi, ordunun bu sefer esnasında nasıl bir yaklaşım benimsemesi gerektiği meselesinin aksine bu sorunların etraflıca tartışılmadığını iddia ediyor. Sonuç olarak, ordunun Bağdat’a oradan da Şiraz’a sevkini öngören

⁵⁴ Minadoi, *History of the Wars*, ss. 17-19.

⁵⁵ *a.g.e.*, ss. 18-19.

⁵⁶ *a.g.e.*, ss. 21-22.

plan, tek cephede ve birleştirilmiş bir ordu ile saldırıya geçilmesi fikrinin lehine terk edildi.⁵⁷

Minadoi'nin anlatımı, diğer anlatıların çoğuyla aynı içeriğe sahip olduğu göz önüne alındığında itimada layık görünüyor; fakat şu mühim şerhi de eklemek kaydıyla: Onun, Osmanlı ekâbir-i ricalinin İran'la savaşmanın uygunluğu hakkında hemfikir oldukları şeklindeki iddiasını diğer kaynaklar desteklememektedir. Hatta Löwenklau, Sokullu Mehmed Paşa'nın İran'a savaş açma fikrine tamamen karşı olduğunu iddia ederken⁵⁸ ünlü Osmanlı tarihçisi İbrahim Peçevi de bu konu ile ilgili Osmanlı sarayındaki görüş ayrılıkları hakkında makabline şamil olmak üzere bazı detaylar naklediyor. Peçevi ayrıca, Hüsrev Paşa'nın Aralık 1577'de Şah II. İsmail'in öldüğünü, kardeşi Muhammed Hüdâbende'nin ona halef olduğunu ve bu gelişmelerin de düşmandan intikam almak için mükemmel bir fırsat yarattığını İstanbul'daki yetkililere nasıl yazdığından söz ederek, Van valisi olan bu paşanın mezkûr meselede oynadığı rolü de teyit ediyor. Padişah bu haberleri aldıktan sonra hemen bir serdar tayin edip sefer için hazırlık yapılmasını emretti; fakat Peçevi, vezir-i azam Sokullu Mehmed Paşa'nın bu projeye mani olmaya çalışırken hayli zaman ve emek harcadığını da kaydediyor.

Üç padişaha hizmet etmiş olan 72 yaşındaki baş müşavir, İran'ı ele geçirmeye çalışmanın müşkülâtını biliyordu. Padişahı, köylülerin karşılamak zorunda kalacakları masraflar hususunda uyarıp İran halkının Osmanlı kontrolüne ve hâkimiyetine kesinlikle boyun eğmeyeceği fikrinde ısrar etti. Efendisi'ne; sefere çıkılmasını önerenlerin böyle bir seferi gerçekleştirmenin zorluğu hakkında hiçbir fikirleri olmadığını ekleyerek, Sultan Süleyman'ın Safevîlerle barışı sağlamak için ne kadar çaba harcadığını ve iki ülke arasındaki doğal sınırı değiştirmeye çalışmanın çığnık olacağını anımsattı.⁵⁹

Sokullu'nun şahsına özgü barışçıl mizacı III. Murad'ın, veziriazamının bu ikaz mahiyetindeki sözlerine sempati duymasına yol açmış olmalı. Tüm zamanların en münzevi Osmanlı hükümdarı olup aynı zamanda genç, tecrübesiz ve tasavvufa meyilli biri olan III. Murad, bu özellikleriyle aslında Osmanlı sultanlarının yiğitlik ve savaşseverlik konusunda sergiledikleri geleneksel kalıbın dışına çıkmıştı. Onun kamusal görünürlüğü saltanatının başlarında başkentteki cuma namazlarında iki kez gözükmesi ile sınırlı kaldı ve askerlerinin başında hiç savaşa gitmedi.⁶⁰ III. Murad;

⁵⁷ *a.g.e.*, ss. 23-24.

⁵⁸ Leunclavius, *Neuwe Chronica türkischer Nation*, s. 93

⁵⁹ Kortepeter, *Ottoman Imperialism*, ss. 45-46.

⁶⁰ Rhoads Murphey, *Exploring Ottoman Sovereignty: Tradition, Image and Practice in the Ottoman Imperial Household, 1400-1800*, London and New York (2008), s. 151. Zaten orduya, III. Murad'ın selefi olan II.Selim (1566-1574) döneminde de padişah değil vezir-i azam Sokullu Mehmed Paşa komuta ediyordu. Colin Imber, Kanuni sonrasında ortaya çıkan "savaşçı padişahın saraya bağlı padişah" anlayışına geçişi bir "donmuş meşruiyet" meselesi olarak adlandırır: padişah, bir savaşçı olarak bu dönemde de rolünü sürdürmüştü fakat bu rol artık yalnızca sembolikti. Bkz., Colin Imber, "Frozen Legitimacy", Karateke ve Reinkowski (eds.), *Legitimizing the Order, The Ottoman Rhetoric of State Power*, ss. 99-107. III. Murad'ın saraya bağlı münzeviliği ve bu durumun yol açtığı

saltanatının hemen başlarında, muhtemelen rüya tabirinde yetenekli ve “*gösterişli şekilde müteveccid*” bir derviş olan ve Sultan’ın ona, savaşa gitme konusundaki şüphelerini de dile getirmiş olduğu Şeyh Şücâ’nın çekiciliğine kapıldı.⁶¹

Sokullu Mehmed Paşa, II. Selim’in sabitkadem ve etkili müşaviri olarak hizmet verdiği uzun yıllar boyunca çok sayıda düşman edinmişti, ayrıca III. Murad’ın 1574’teki cülusu, kendisine düşman olan yeni bir saray hizbinin doğuşuna da tanık oldu.⁶² Sultan’ın, bildiğinden şaşmayan annesi Nurbanu’nun liderliğindeki muhtelif memurlar bu kudretli vezir-i azama karşı epeydir devam eden hınçlarını kuvveden fiile dökmek için bir fırsat yakaladıklarını gördüler. Bu memurlardan en önemlisi ise II. Selim’in sabık müşaviri olup III. Murad’a dalkavukluk yaparak ve onun tamahına yardım ve yataklık ederek nüfuzunu yeni padişahın idaresinde de sürdüren Şemsi Ahmed Paşa’ydı.⁶³ Keza bu gruba sırasıyla Kıbrıs, Yemen ve Tunus’un görkemli fetihlerine liderlik etmiş olup III. Murad’ın saltanatının ilk yıllarının gereksiz yere savaşız geçtiğini düşünen Lala Paşa olarak da tanınan Mustafa Paşa, Sinan Paşa ve Osman Paşa gibi ordu komutanları da dâhildi.⁶⁴ Komutanlarına daha fazla direnemeyen padişah sonunda pes etti. Erzurum’daki Osmanlı kuvvetlerinin komutanı seksenlik Mustafa Paşa ile Bağdat’taki birliklerin komutanı olan Sinan Paşa, askerî harekâtı gerçekleştirmekle görevlendirildi, Mustafa Paşa da başkomutan olarak tayin edildi.

Şeyhülislam Mehmed Ebussuud Efendi 22 Şevval 985/2 Ocak 1578’de, Sünnî İslam ile Şii İslam arasındaki farklılıkları yineleyen ve Kızılbaşların mallarına el koymanın yanı sıra onların kanını dökmenin de caiz olduğunu ilan eden bir fetva verdi.⁶⁵ Yine de seferin gerçek sebebi gizli tutulmuştu, ayrıca gelişmelerden söz eden resmî ağzılar Gürcülere karşı bir tecziye seferinden söz ettiği için Safevilere resmî bir savaş ilanında da bulunulmamıştı⁶⁶ Padişah 27 Şevval/7 Şubat’ta İspanya

eleştiriler için bkz., Christine Woodhead, “Murad III and the Historians: Representations of Ottoman Imperial Authority in Late 16th-Century Historiography”, *a.g.e.*, ss. 85-89; Hakan T. Karateke, “On the Tranquility and Repose of the Sultan”, Christine Woodhead (ed.), *The Ottoman World*, Abingdon, UK (2010), ss. 116-129 (bu çalışmada, XVI. ve XVII. yüzyılda gerçekleştirilen Osmanlı seferlerinin bir listesi ve padişahların bu seferlerdeki rollerine ilişkin tespitler de bulunmaktadır).

⁶¹ Özgen Felek, “(Re)creating Image and Identity: Dreams and Visions as a Means of Murad III Self Fashioning”, Özgen Felek ve Alexander D. Knysh (eds.), *Dreams and Visions in Islamic Societies*, Albany (2012), ss. 253, 265.

⁶² Bkz. Emine Fetvacı, *Picturing History at the Ottoman Court*, Bloomington, Indiana (2013), ss. 102 vd.

⁶³ Fleischer, *Bureaucrat and Intellectual*, s. 7

⁶⁴ Skiliter, “The Hispano-Ottoman Armistice”, s. 498.

⁶⁵ Abu Bakr b. Abdallah, *Tarikh-e Osman Pasha*, mukaddime, ss. 16 ve 45. Bu fetva açık şekilde İranlılara yönelikti, fakat aynı zamanda Osmanlı idaresindeki Anadolu’da mukim Kızılbaşları da kapsıyordu.

⁶⁶ Mansuri, *Motale’ati dar bareh-ye tarikh*, s. 82.

ile hem topraklarını İberyalıların tecavüzlerine karşı koruyan hem Doğu'ya yapılacak hücumun önündeki son engeli de ortadan kaldıran bir ateşkes imzaladı.⁶⁷

Savaş

Gerçek manadaki askerî sefer, Safevilerin aleyhine olmak üzere sınır hattındaki bir dizi tahrik edici hareket tarafından takaddüm edilmiş gibi görünüyor. Bu tahriklerin İstanbul tarafından başlatılıp başlatılmadığı veya en ünlüsü Hüsrev Paşa olan Kürt kökenli yerel memurlar tarafından teşvik edilip edilmediği ya da olduysa bile bunun hangi ölçülerde gerçekleştiği sarih değildir. Ayrıca Hüsrev Paşa'nın sınırdaki Kürt aşiretlerini silahlandığı ve Salmas'ı zapt eden Hakkari valisi Zeynel Bey'e, Osmanlıların müsaadesi ile bölgenin irsen yöneticisi olarak tayin edileceği sözünü verdiği de söyleniyor. Öyle anlaşılıyor ki Hüsrev Paşa Zilhice 985/Şubat 1578'de İstanbul'a Salmas ve Urumiye kasabalarına saldırıldığını yazdı. Bunun karşılığında aldığı mükâfat ise, bir hilat ile murassa bir hançer oldu.⁶⁸ Minadoi; Sultan Murad'ın Van, Bağdat ve Erzurum paşalarına gayr-i nizami öncü birlikler olarak tanımlanabilecek *akıncı* denilen hafif süvariler gönderdiğini ve onlara, Kızılbaşların şehirlerini ve kalelerini yağmalamalarını emrettiğini iddia ediyor. Minadoi ise, sayısız insanı köleleştirip müteaddit kasabayı da yakan kişi olarak Hüsrev Paşa'yı özellikle işaret ediyor.⁶⁹

Oruç Bey/Don Juan da aynı şekilde Padişah'ın Irak'ın yanı sıra Van, Erzurum ve Büyük Ermenistan'ın paşalarına baskınlarda bulunmaları, "*kendi bölgelerinin sınırlarında bulunan İran şehirlerini ve kalelerini yağmalamaları... ve küçük fetihler vasıtasıyla istilayı başlatmaları*" için haber yolladığı hususunda ısrar ediyor.⁷⁰ İskender Münşî ise, "*Azerbaycan beylerbeyi Emir Han ve onun emsali olan emirlerin görev yerlerini almak için Tebriz'e ulaşmalarından önce, Osmanlı ve Kürt birliklerinden oluşan müşterek bir kuvvetin, Toprak Kale-Urumiye-Salmas-Hoy muntakasını koruyan Hüseyin Han, Sultan Keneslu ve Mahmud Sultan Rumlu üzerine ani bir saldırıda bulduklarını*" naklediyor. Münşî sözlerine, "*Barış yılları boyunca rehavete kapılmış olan ve Osmanlı padişabının antlaşmasını bozacağını düşünmeyen*" Kızılbaş güçlerin mağlup olduğunu söyleyerek devam ediyor ve bu durumun da Urumiye bölgesindeki Güvercinlik ve Toprakkale'nin Kürtler tarafından işgaline zemin hazırladığını ekliyor. Vardığında karşısında harap ve işgale uğramış bir bölge bulan Emir Han ise Tebriz'e ricat etmişti. Bu gelişmeden sonra sadece Azerbaycan'da değil Şirvan'da da kaos, saldırılar, karşı saldırılar ve yerel emirlerin isyanları artarak birbirini takip etti.⁷¹

Bu gelişmelerin akabinde; Bağdat, Suriye, Sivas, Amasya, Maraş, Bursa, Ankara, Kilikya ve Yunanistan'dan gelen askerlerden müteşekkil ve toplamda 110

⁶⁷ Skiliter, "The Hispano-Ottoman Armistice of 1581", s. 498.

⁶⁸ Mansuri, *Motale'ati dar bara-ye tarikh*, ss. 82-83.

⁶⁹ Minadoi, *History of the Warres*, s. 25.

⁷⁰ Don Juan, *Don Juan of Persia*, ss. 133-134.

⁷¹ Monshi, *History of Shab Abbas*, c. 1, s. 348.

bin kişiden oluşan bir ordu meydana getirildi.⁷² Osmanlıların askeri gücü hakkındaki rakamlar farklıdır. Kadı Ahmed 70 bin ile 80 bin arasında nispeten düşük bir rakam verir; İskender Münşî ve Afûştâi Natanzî 100 bin askerden söz ederler; bunlara mukabil Ebu Bekir b. Abdullah 150 bin rakamını zikretmektedir.⁷³ Verdiği rakam güncel olmayıp muhtemelen de abartılı olan Oruç Bey/Don Juan ise; “100 bin tanesi tam teçhizatlı olmak üzere toplamda 200 binin biraz altındaki bir asker sayısından” söz ediyor. Bu askerler, “Trabzon’a gemi ile gönderilen ve oradan da Erzurum’a karadan taşınan 500 adet küçük topun da dâhil olduğu askerî levazım ile donanmıştı.”⁷⁴ Diğer taraftan, top sayısı ve bu topların gemi ile nakledilmeleri hususu diğer kaynaklar tarafından da teyit edilmektedir. Minadoi; çadırların, sığırların ve hububatın yanı sıra 500 adet küçük topun da deniz yoluyla Trabzon’a nakledildiğini zikrediyor.⁷⁵ III. Murad’ın hizmetinde bulunan ismini bilmediğimiz bir İtalyan da, uzun menzilli top takımlarıyla dolu yedi geminin 13 Nisan’da İstanbul’dan yelken açtığını kaydediyor.⁷⁶

Bütün belirtiler, İran’ın karar mercilerinin saldırıya hazırlıksız yakalandığını gösteriyor. İskender Münşî’ye göre Şah Muhammed Hüdâbende, bahsi geçen Muhammed Han Tokmak’ın bir hizmetçi olan Vali Bey Ustaclu’yu, Padişah’a barışı neden bozmaya karar verdiğini sormak için İstanbul’a yollamış; fakat Vali Bey eyalet sınırında durdurulmuş ve yola daha fazla devam etmesine izin verilmemişti.⁷⁷

Mustafa Paşa ve birlikleri, Doğu seferleri için geleneksel hareket noktası olan Üsküdar’a vasil olmak amacıyla 28 Muharrem 986/5 Nisan 1578’de İstanbul Boğazı’nı geçtiler.⁷⁸ İznik, Konya, Kayseri ve Sivas tarikiyle yürüyen ordu Haziran ayı içinde Erzurum’a ulaştı; Mustafa Paşa burada, beraberinde Şah Muhammed Hüdâbende’nin seferin sebebi hakkında bilgi soran mektubunu taşımakta olup Muhammed Han Tokmak tarafından gönderilmiş bir temsilci olan Mihmandar Murad’ı ağırladı. Paşa’nın Safevî temsilcisine cevabı, doğuya hareket eden Osmanlı ordusunun amacının hem Osmanlı-Safevî toprakları arasındaki sahipsiz bölgede kâin bir sınır kasabası olan Kars’ın kalesini yeniden inşa etmek hem de Şirvan eyaletini ele geçirmek olduğu şeklindeydi.⁷⁹

⁷² Minadoi, *History of the Warres*, ss. 26-29.

⁷³ Qazi Ahmad, *Kholasat al-tavarikeb*, s.349; Monshi, *History of Shah Abbas the Great*, c. 1, s. 349; Afushta-ye Natanzi, *Naqavat al-asar*, s. 77. Abu Bakr b. Abadallah, *Tarikh-e Osman Pasha*, s. 50.

⁷⁴ Don Juan, *Don Juan of Persia*, s. 136.

⁷⁵ Minadoi, *History of the Warres*, ss. 26-29; De Billerberg, *Most Rare and Straunge Discourses*, (sayfaları numaralandırılmamıştır) (s. 7).

⁷⁶ Anon, “Successo della Guerra”, vrk. 7

⁷⁷ Monshi, *History of Shah Abbas the Great*, c. 1, s. 349.

⁷⁸ Schweigger, *Eine Neue Ryesebeschreibung*, s. 70.

⁷⁹ Abu Bakr b. Abdallah, *Tarikh-e Osman Pasha*, s. 50. Kızılbaşlar kaleyi tamamen yerle bir etmişti, kalenin yeniden inşası Safevileri provoke etmeye matuftu. Bkz., Porsch, *Osmanisch-Safavidische Beziehungen*, s. 46.

Mustafa Paşa gerçekten de, Osman Paşa ve onun kuvvetleri ile birlikte hareket etmek için Şirvan'a yürümeden önce, Kars'ın harabe halindeki kalesini yeniden inşa etmek amacıyla 1578 Temmuzunun sonlarında Erzurum'dan ayrıldı. Osmanlıların Kars'a varmaları 8 gün sürdü, fakat buradaki şiddetli yağmurlar epeyce hastalığa ve ölüme sebebiyet vererek askerleri perişan etti. Kars, Gürcistan'a giden yolun üstünde bulunması sebebiyle son derece önemliydi. Kızılbaşların Kars Kalesi'ni 1540'lardaki savaş esnasında yerle bir etmelerinden beri Kars ve çevresinin iki ülke arasında tarafsız bir bölge olduğu farz ediliyordu, bu ise her iki tarafın da bölgede kaleler inşa etmemesi gerektiği anlamına geliyordu.⁸⁰ Osmanlılar kaleyi bir cephaneliğe dönüştürmek için 3 ay harcayarak onu yeniden inşa ettiler⁸¹, bu esnada ordunun asıl kuvveti ise Hasan Kale'yi geçerek yoluna devam etti ve harabe halindeki diğer kale olan Ardahan'a kadar ulaştı. Mustafa Paşa nihayet, Minadoi'nin de dediği gibi, Amasya Antlaşması tarafından çizilmiş sınırın daha ilerisinde bulunan dağlık Çıldır bölgesinde, yani bugünkü modern Türkiye, Ermenistan ve Gürcistan'ın sınırlarının kesiştiği noktanın yakınında kamp kurdu.⁸²

Bununla birlikte, Osmanlılarla işbirliği yapan Kürtlerle Kızılbaşlar arasındaki silahlı çatışmalar devam etti. Osmanlı kronikleri, Safevîlerin Tebriz valisi olan Emir Han'ın Kürtlerin Salmas'a saldırısını müteakip şehri kuşatma altına aldığı iddia etmektedirler. Kürt komutan Yusuf Ağa, Kotur kasabasına saldırdıktan ve 300 Kızılbaş savaşıyı kılıçtan geçirdikten sonra kuşatma altındaki Salmas'ı kurtarmaya geldi, bunun karşılığında da 300 bin akçe ve Erciş valiliği ile ödüllendirildi. Bununla birlikte Osmanlı yönetimi, sınır bölgesindeki kargaşalıkları Kürt aşiret kuvvetlerine izafe ederek bu kargaşalıklardan herhangi bir şekilde sorumlu olduğu iddiasını reddetti.⁸³

Gelinen noktada İranlılar, büyüklüğü hakkında olmasa da yaklaşmakta olan saldırıdan layıkıyla haberdar edilmişlerdi. Şah, ordu için bütün kuzeybatı İran'dan asker toplanması emrini verdi ve Muhammed Han Tokmak da harekâtın başına getirildi. Osmanlı casuslarının hesabına göre Muhammed Han Tokmak yekûnda 30 bin asker toplamıştı.⁸⁴ Ordusunun öncü birlikleri ile Çıldır civarına varan Muhammed Han Tokmak, düşmanın gücünü anlamak için kendi casuslarını gönderdi. Bu casuslar Osmanlı askerlerinin sayısını yalnızca kendilerine görünen askerleri hesaba kattıkları için yanlış hesapladılar. Hem Minadoi hem de Münşi, bu haberlerin yüreklendirdiği Muhammed Han Tokmak'ın akabinde saldırmaya karar

⁸⁰ *A Chronicle of the Carmelites in Persia: The Safavids and the Papal Mission of the 17th and 18th Centuries*, Herbert Chick (ed.), London (1939), yeniden basım (2012), s. 30; Posch, *Osmanisch-Safavidische Beziehungen*, s. 35.

⁸¹ Abu Bakr b. Abdallah, *Tarikh-e Osman Pasha*, ss. 90-91; Monshi, *History of Shah Abbas the Great*, c. 1, s. 350.

⁸² Minadoi, *History of the Warres*, ss. 29.30; Don Juan, *Don Juan of Persia*, s. 136.

⁸³ Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri*, s. 54.

⁸⁴ a.g.e., s. 53. Minadoi'ye göre İran ordusu yalnızca 20 bin askerden meydana geliyordu, *History of the Warres*, s. 32.

verdiğini iddia etmişlerdir. Münşî ise iki konu hakkında sözünü hiç esirgemiyor ve Kızılbaşları, potansiyel güçlerini ihtilaf ve iç çekişmeler yüzünden boşa harcamakla ve bütün takviye kuvvetleri varıncaya kadar beklemek yerine yalnızca 15 bin kişilik bir kuvvetle 100 bin kişilik bir orduyu karşılayıp delicesine bir cesaretle savaşa girişmekle suçluyor.⁸⁵ Sonuçta Safevîler 5 Cemaziyülahır 986/9 Ağustos 1578'de Çıldır Ovası'nda Osmanlılara saldırdılar. Devam etmekte olan yağmur üstün ateş gücüne sahip olan Osmanlıların aleyhine oldu, ayrıca Kızılbaşlar hiç şüphesiz o “*beklenmedik ve korku veren hücumlarını cesurca sürdürdüler*”, ama İranlılar yine de 5 bin ila 7 bin arasında ölü vererek ve 3 bin adamlarının da esir alındığına tanık olarak mağlup oldular. Esirlerin başları vuruldu ve kesik kelleleri, “*İranlılara korku salmak için*” savaş alanında kale duvarı gibi dizildi.⁸⁶

Seferin muhtemel nihai hedefi olan Şirvan ile birlikte Gürcistan yolu da artık açılmıştı.⁸⁷ Osmanlıların Akça Kale'yi aldıktan sonra Tiflis'e doğru hareket etmesiyle birlikte çok sayıda yerel emir Safevîlere olan bağlılıklarını terk etmeye karar verip muzaffer Osmanlılarla kader birliği yaptı. Oruç Bey/Don Juan'ın dediği gibi, “*bu gelişme üzerine Gürcü prensi Salmas, Levente [Levand] ve Prens Menûçihir gecikmeksizin Mustafa Paşa'nın ordusuna katılmışlardır*”.⁸⁸ Minadoi, Menûçihir tarafından Mustafa Paşa'nın ordugâhına gönderilen ve efendisinin, Osmanlı komutanına saygılarını sunmak ve “*kendisini Mustafa Paşa'ya, onun itaatkâr ve fedakâr bir bendesi olarak takdim etmek*” istediğini beyan eden bir ulaktan söz eder. Minadoi'nin versiyonunu tekrarlayan Kadı Ahmed'e göre ise Menûçihir gerçekten de; Padişah'a, bölgenin çoğunluğu Sünnî olan nüfusunun maruz kaldığı zulmü bir bahane ve saik olarak kullanarak bölgeyi işgal etmesi için davette bulunan bir mektup yazmıştı.⁸⁹

Sonuç

986/1578'de patlak veren Osmanlı-Safevî silahlı çatışmalarının arkasındaki saiklere ve sebeplere ilişkin ortaya konan (modern) ve “*milliyetçi*” Türk veya İran perspektifini benimsemek ne elzemdir ne de faydalıdır. Safevî sarayındaki karar alma süreci hakkında bilgi veren güvenilir belgelerin yokluğuna rağmen, bu makalede başvurduğumuz kaynakların tamamı savaşın Osmanlılar tarafından başlatıldığını ortaya koyuyor. Avrupa cephesini geçici olarak güvence altına alan ve bu sırada İran'da Şah I. Tahmasb'ın ölümünü müteakip zuhur eden kargaşanın baştan çıkarttığı Osmanlılar, bu savaşın sonunda Kafkasya'nın önemli bir kısmını kontrolleri altına almayı umuyorlardı. Savaşın kendisi ise; yapıları ve müesseseleri geniş ölçüde savaşmanın, toprakları genişletmenin ve sınır hatlarını kontrol ve idare

⁸⁵ Monshi, *History of Shah Abbas the Great*, c. 1, s. 35.

⁸⁶ Don Juan, *Don Juan of Persia*, s.138; Minadoi, *History of the Warres*, s. 34-35, Abu Bakr b. Abdallah, *Tarikh-e Osman Pasha*, s. 53.

⁸⁷ Minadoi, *History of the Warres*, s. 35.

⁸⁸ Don Juan, *Don Juan of Persia*, ss. 138-139.

⁸⁹ Qazi Ahmad, *Kholasat al-tavarikh*, ss. 677-678.

etmenin yörüngesinde dönen iki devlet arasındaki müzmin bir iktidar mücadelesinin kritik anlarından yalnızca biriydi.

Osmanlıların Safevîlere karşı yeni bir savaş başlatma kararı ideolojinin, siyasi hesapların ve (hususî) menfaatlerin memzuc bir neticesiydi. İdeoloji ile başlarsak, Osmanlıların dinî zemmetme şeklini alan Safevî karşıtı duyguları gerçek ve kesindi. Şiiilerin, ölüme müstahak sapkınlar olarak son derece kökleşmiş ve ısrarla ifade edilen, ayrıca basit bir retorik cihazdan veya bir propaganda aracından çok daha fazlasını ifade eden imajları Osmanlıların Safevîlere karşı çatışmaları yeniden başlatma kararında mütemmim bir rol oynadı.⁹⁰

İçine biraz da vesvese katılmış öngörüler, padişaha yüksek mevkilerdeki kişiler tarafından verilen tavsiyelerin bazılarında gayet belirgindir. Osmanlılar bölgenin çorak arazisinden, İranlıları kendi aralarında karşı karşıya getiren aşiret savaşı türünden bir çatışmadan korktukları kadar çekiniyorlardı, fakat Çaldıran'da kanıtladıkları ve Amasya Antlaşması'nın şartlarına da yansımış olan askeri üstünlüklerinden ise emindiler. Avrupa cephesinin Babıali tarafından geçici olarak askıya alınmış olmasına karşılık, yaklaşık iki yıldır süren siyasi kargaşa ise Safevî Devleti'ni güçten düşürmüştü, Safevîlerin tahta yeni çıkmış olan hükümdarlarının tam da bu sırada yani 985/1577'de ölümü, İran'ı Türkler açısından çekici bir hedef haline getirmiş olmalı.

Bütün bunlara rağmen en nihayetinde savaşlar büyük emellere sahip adamlar ile çıkar gruplarının aldığı ortak kararın bir sonucudur. Bu adamlar ve gruplar umumiyetle savaş açılmasına ve barış yapılmasına karar verirler, fakat onların zayıf liderlikleri aynı zamanda astlarının arzularını açığa çıkartır. İran'a karşı savaş ilan etmenin yol açacağı lojistik ve mali problemlerin bütünüyle farkında olan padişahın baş danışmanı Sokullu Mehmed Paşa, neticesi belirsiz bir maceraperestliğe kalkışmaması için III. Murad'a makul bir şekilde tavsiyede bulunmuştu; mistik eğilimli ve dar görüşlü padişah da onun bu fikirlerine içgüdüsel olarak ve tümüyle katılmış olabilir. Fakat yaşanan sadrazamın hem uzun bir geçmişe sahip meşhur kariyerleri olan adamlardan hem de ihtiraslı nevezuhur ricalden oluşan rakipleri, mülayim III. Murad'ı farklı bir istikamete yönlendirdiler. Bu rakiplere, savaşa ve olası bir zafere ilgi duyan bir oğlu doğal olarak destekleyen Valide Sultan da dâhildi.

Devletin merkezinde mevcut olan ya da farkına varılan zayıflık hâli alışıla geldik şekilde diğer bir gücü ortaya çıkardı ki bu da “*Periferî*”ydi. Çatışmanın patlak vermesinde hudut bölgesinin Kürt aşiretlerinin oynadığı ve her bir kaynak tarafından belgelenmiş olan rol inkâr edilemez. Her ne kadar bazı Kürt aşiretleri Safevîlere, diğerleri de Osmanlılara bağlanmaya meyilli olsalar da bu aşiretlerin hepsi olmamakla birlikte, büyük çoğunluğu şartlar değiştikçe bağlılıklarını da

⁹⁰ Osmanlılar ile Safevîler arasında tekerrür eden savaşlarda dinî amilin hayati bir unsur olduğuna ilişkin görüş için bkz., Michael Reinhard Hess, *Schreiben des Antagonismus: Dimensionen des osmanisch-safavidischen Konfliktes in Staatskorrespondenz um 1600*, Aachen (2013), ss. 199-204.

değiştirdiler. “O tarihlerde Osmanlılarla yaşadıkları çatışmalarda Kürt aşiretlerine çok az stratejik önem atfeden” Safevîlere kıyasla Osmanlılar, genel olarak inisiyatif çok daha fazla elinde tutan bir Kürt politikasına sahipmiş gibi görünüyorlar.⁹¹ Vergi verdikleri ve göstermelik olarak minnettar gözükükleri devletin göstereceği en küçük bir zayıflık emaresi karşısında isyan etme itiyadında olan sınır bölgesindeki aşiret halkları arasında ise fitri sadakat hala çok enderdi, hatta doğrusunu söylemek gerekirse hiç mevcut değildi.

Minadoi, İran’ın temel zayıflığını oluşturan şey, yani ülkenin surlarla çevrilmiş şehirlerden yoksun oluşuna dikkat çekiyor.⁹² Minadoi, İranlıların atlarının hızını ve dayanıklılığını, zırhlarının ve miğferlerinin ise kalitesini methederken askerlerinin “büyük kısmının eğri kılıç, mızrak ve ok ile silahlandırıldığını, fakat özellikle eğri kılıcı onlara çok daha aşina geldiğini” belirtiyor. Arkebüz’e gelince, “bu konudaki talimler Şah I. İsmail’in zamanına kıyasla son birkaç sene zarfında daha bilindik ve alışıldık bir hal alıp gelişmişti”; yine Minadoi, “Şah I. Tahmasb’in saltanatının ilk yıllarında ise İranlıların topçulardan son derece korktuklarını” iddia ediyor.⁹³

Minadoi bir diğer Safevî zayıflığı olan “her ne kadar tüm dünya bütün savaşlarda çoğu kez meşum neticelerden başka bir şey görmemiş olsa da bâlibazırda sefalet içinde bulunan İranlıların bu gerçeğe rağmen gururlarını, kendilerini tutkulu beğenmişliklerini ve mühim konulardaki övünmeleri ile palavra atmalarını” Türklerin organizasyonel vasıfları ile mukayese etmiştir, çünkü ona göre Türkler “ıyımları ve hıızları sayesinde çoğu kez İranlılar silahlarına bile davranmadan onların ülkesini ele geçirmiştir.”⁹⁴

Venedikli müşahidemiz Safevîlerin siyasi yapısı ile ilgili son olarak, Osmanlıların çözmüş oldukları, Şah I. Abbas’ın da kısa sürede başa çıkacağı bir problemi ele alıyor: “şahın çok sayıda kardeşini veya yeğenini aynı anda hayatta tutmak ve onların yalnızca hayatlarını korumaya çalışmakla kalmayıp onları aynı zamanda otoritenin, yönetimin ve şahın kontrolü altında tutmaya çabalamak. Bu durum bu nedenle, bütün danışmanların ve divanların yürütme güçlerinin bölünmesine, orduların zayıflamasına, komutanların zihinlerinin şüphe içinde kalmasına ve bu sebepten ötürü de türlü türlü taraflara meyletmelerine yol açmıştır...”⁹⁵ Bu uyumsuzlukların hiçbiri Osmanlılardan ve onların casuslarından saklı kalmadığı için İstanbul’daki savaş hizbinin taraftarlarının padişahı bir diğer doğu macerasına atılması için razı etmeleri şaşırtıcı değildir. Sonuçta tutkular ve menfaatler aklı başındaki öngörülere açık bir şekilde galip geldi

⁹¹ Yamaguchi, “Shah Tahmasb's Kurdish Policy”, s. 111.

⁹² Bu konu hakkında daha fazla bilgi için bkz. Rudi Matthee, “Unwalled Cities and Restless Nomads: Gunpowder and Artillery in Safavid Iran”, Charles Melville (ed.), *Safavid Persia: The History and Politics of Islamic Society*, London (1996), ss. 389-416.

⁹³ Minadoi, *History of the Warres*, ss. 73-74. İranlıların topçuluğa aşinalıkta gecikmeleri ve bu konudaki ilgisizliklerinin seviyesi hakkındaki bazı müşahedeler Venedik Senatosu’na 1 Mayıs 1580’de sunulan bir raporda dile getirilmiştir, Berchet (ed.), *La repubblica di venezia et la Persia*, s. 189.

⁹⁴ Minadoi, *History of the Warres*, s. 79.

⁹⁵ a.g.e., ss. 79-80.

ve modern sosyal bilimciler tarafından Osmanlı karar alma sürecine atfedilen “pragmatizm” bu süreçte hiçbir surette devreye girmedi.

Kaynaklar

- A Chronicle of the Carmelites in Persia: The Safavids and the Papal Mission of the 17th and 18th Centuries*, Herbert Chick (ed.), London (1939), yeniden basım (2012).
- Abu Bakr b. Abadallah, *Tarikh-e Osman Pasha*, Yunes Zırak ve Nasrollah Naseri (terc. ve ed.), Tehran (1387/2008).
- Aksan, Virginia, “War and Peace”, Suraiya N. Faroqhi (ed.), *The Cambridge History of Turkey, vol.3, The Later Ottoman Empire, 1603-1839*, Cambridge (2006), ss.81-117.
- Allouche, Adel. *The Origins and Development of the Ottoman-Safavid Conflict, 906-963/1500-1555*, Berlin (1983).
- Anonymous, *Successo della Guerra di Persia 1577 sino al ritorno de Sinan Bassa a Constantinopoli fin l'anno 1581 di Maggio narrato da un ch'era schiavo et Camariere di Muostafa bassa et primo Capo generale dell'esercito contro il Sophy*.
- Arabkhani, Rasul, “Jangha-ye Iran va Osmani dar 'ahd-e Shah Mohammad Khodabanda Safavi”, *Faslname-ye 'Elmi-ye Takhassosi. Nama-ye Tarikh-e Iran*, 4/15 (1387/2008), ss. 50-67.
- Arcak, Sinem, *Gifts in Motion: Ottoman-Safavid Cultural Exchange, 1501-1618*, (PhD dissertation, University of Minnesota, 2012).
- Berchet, G. (ed.), *La repubblica di Venezia e la Persia*, Turin (1865); yeni baskı Tehran (1976).
- D'Alessandri, Vincenzo, “Narrative of the Most Noble Vincentio d'Alessandri”, Charles Grey (ed.), *A Narrative of Italian Travels in Persia in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*, London (1873).
- De Billerberg, Franciscus, *Most Rare and Straunge Discourses, of Amurathe the Turkish Emperor that now is with the Warres betweene Him and the Persians: The Turkish Triumph, Lately Had at Constantinople*, (A translation of Fransiscus de Billerbeg, Epistola Constantinopoli recens.), London(?): [J. Charlewood, Ann Arbor, Michigan: University of Michigan, Digital Library Production Service 1584].
- De Oliveira, Julieta Teixeira Marques, *Veneza e Portugal no século XVI: Subsídios para a sua historia*, Lisbon (2000).
- “Dell'ambasciaria che mandó il Sofi al Gran Turco per concluder la pace, e d'una letter che narra la pompa di quella e il ricevimento che le fu fatto dalla corte turchesca”, Marc' Antonio Pigafetta, *Itinerario da Vienna a Costantinopoli*, Daria Perocco (ed.), Padua (2008), ss. 229-238.
- Dernschwam, Hans, *Dernschwam's Tagebuch einer Reise nach Konstantinopel und Kleinasien (1553-1555)*, Franz Babinger (ed.) (1923); yeni baskı (1986).
- Don Juan of Persia, *Don Juan of Persia A Shi'ah Catholic, 1560-1604*, trans. and ed. G. Le Strange, London (1926, yeniden basım 2005).
- Dressler, Markus, “Inventing Orthodoxy: Competing Claims for Authority and Legitimacy in the Ottoman-Safavid Conllict”, Hakan T. Karateke, Maurus Reinkowski (eds.), *Legitimizing the Order: The Ottoman Rhetoric of State Power*, Leiden. (2005), ss.151-173.
- Eberhard, Elke, *Osmanische Polemik gegen die Safaviden im 16. Jahrhundert nach arabische Handschriften*, Freiburg im Breisgau (1970).

- Eskandar Beg Monshi, *History of Shah Abbas the Great (Tarikh-e Alamara-ye Abbasi)*, trc. Roger M. Savory, 2 vols. (eserin sayfaları tek cilt gibi numaralandırılmıştır) (Boulder, Colorado, 1978).
- Falsafi, Nasr Allah, *Zengedi Nameh-ye Shah Abbas-e avval*, 5 cilt (3 cilt olarak basılan eserin sayfaları tek ciltmiş gibi numaralandırılmıştır), 4th ed., Tehran (1358/1979).
- Felek, Özgen, “(Re)creating Image and Identity: Dreams and Visions as a Means of Murad III Self Fashioning”, Özgen Felek ve Alexander D. Knysh (eds.), *Dreams and Visions in Islamic Societies*, Albany (2012), ss.249-272.
- Fetvacı, Emine, *Picturing History at the Ottoman Court*, Bloomington, Indiana (2013).
- Fleischer, Cornell H., *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire: The Historian Mustafa Ali (1541-1600)*, Princeton, (1986).
- Floor, Willem, *The Persian Gulf: A Political and Economic History of Five Port Cities' 1500-1730*, Washington, D.C (2006).
- Gerlach, Stephan, *Stephan Gerlachs des aeltern Tage-Buch: der von zween glorwürdigsten Römischen Käysern, Maximiliano und Rudolpho, beyderseits den Andern dieses Nahmens höchstseeligster Gedächtnis*, Frankfurt, am Main (1674).
- Hasan Bik Rumlu, *Ahsan al-tavarih*, (ed.) Abbashoseyn Nava'i, Tehran, (1357/1978).
- Hess, Andrew C., *The Forgotten Frontier: A History of the Sixteenth-Century Ibero-African Frontier*, Cicago and London (1978); yeniden basım (2010).
- Hess, Michael Reinhard, *Schreiben des Antagonismus: Dimensionen des osmanisch-safavidischen Konfliktes in Staatskorrespondenz um 1600*, Aachen (2013).
- Imber, Colin, “The Battle of Sufiyan, 1605: A Symptom of Ottoman Decline?”, Colin P. Mitchell (ed.), *Warfare, Law and Pseudo-History*, İstanbul (2011), ss. 141-152.
- _____; “Frozen Legitimacy”, Hakan T. Karateke, Maurus Reinkowski (eds.), *Legitimizing the Order: The Ottoman Rhetoric of State Power*, Leiden. (2005), ss. 99-107.
- Karateke, Hakan T., “On the Tranquility and Repose of the Sultan”, Christine Woodhead (ed.), *The Ottoman World*, Abingdon, UK (2010), ss. 116-129.
- Kortepeter, Carl Max, “Complex Goals of the Ottomans, Persians and Muscovites in the Caucasus, 1578-1640”, Colin P. Mitchell (ed.), *New Perspectives on Safavid Iran: Empire and Society*, Abingdon UK and New York (2011), ss. 84-96.
- _____; *Ottoman Imperialism during the Reformation: Europe and the Caucasus*, New York, (1972).
- Kütükoğlu, Bekir, *Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri (1578-1590)*, İstanbul (1962).
- _____; *Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri (1578-1612)*, İstanbul (1993).
- _____; “Les relations entre l'empire ottoman et l'Iran dans la seconde moitié du XVIe siècle”, *Turcica*, 6 (1975), ss. 128-145.
- _____; “Şah Tahmasb'in III. Murad'a cülus tebriki”, *Tarih Dergisi* 6:5 (1960), ss. 1-24.
- Leunclavius, Johannes, *-Annales sultanorum Othmanidarum a Turcis sua lingua scripti...*, Frankfurt, am Main (1588).
- _____; *Historiae Musulmanae Turcorum...*, Frankfurt, am Main (1591).
- _____; *Neuwe Chronica türckischer Nation*, Frankfurt, am Main (1590).
- Mahmud b. Hedayat Allah Afushta-ye Natanzi, *Naqavat al-asar fi zeker al-akhyar*, Ehsân Esraqi (ed.), Tehran (1350/1971), ikinci edisyon (1373/1994).

- Mansuri, Firuz, *Motale 'ati dar bara-ye tarikeḥ va zaban va farhang-e Azarbaijan*, Tehran, (1379/2000).
- Masood, Hafız Abid, *From Cyrus to Abbas: Staging Persia in Early Modern England*, (Dr. Phil. Early Modern Literature and Culture, University of Sussex, 2011).
- Matthee, Rudi, “Distant Allies: Diplomatic Contacts between Portugal and Iran in the Reign of Shah Tahmasb, 1524-1576”, Rudi Matthee and Jorge Flores (eds.), *Portugal, the Persian Gulf and Safavid Persia*, Leuven (2011), ss. 219-247.
- _____; “Unwalled Cities and Restless Nomads: Gunpowder and Artillery in Safavid Iran”, Charles Melville (ed.), *Safavid Persia: The History and Politics of an Islamic Society*, London (1996), ss. 389-416.
- Membré, Michele, *Mission to the Lord Sophy of Persia*, London (1993).
- Relazione di Persia (1542)*, Gianroberto Scarcia (ed.), Naples, Istituto universitario Orientale (1969).
- Michiel, Giovanni, “Relazione delle successi della Guerra fra il Turco e Persiano all anno 1577 al 1587”, Biblioteca da Ajuda, Lisbon, 46-10-X, dosya: 299v-300.
- Minadoi, Giovanni Tommaso, *Istoria della Guerra fra Turchi et Persiani*, Venice (1587).
- Mitchell, Colin, “Am I My Brother's Keeper? Negotiating Corporate Sovereignty and Divine Absolutism in Sixteenth-Century Turko-Iranian Politics”, a.g.y. (ed.), *New Perspectives on Safavid Iran*, ss. 33-58.
- Murphey, Rhoads, *Exploring Ottoman Sovereignty: Tradition, Image and Practice in the Ottoman Imperial Household, 1400-1800*, London and New York (2008).
- _____; “The Resumption of ottoman-safavid Border conflict, 1603-1638: Effect of Border Destabilization on the Evolution of State-Tribe Relations”, Stefan Leder and Bernard Streck (eds.), *Shifts and Drifts in Nomad-Sedentary Relations*, Wiesbaden (2005), ss. 307-323.
- _____; “Süleyman's Eastern Policy”, Halil İnalcık and Cemal Kafadar (eds.), *Süleymân the Second and His Time*, İstanbul (1993), ss. 229-248.
- Nyitrai, István, “The Third Period of the Ottoman-Safavid Conflict: Struggle of Political Ideologies, 1555-1578”, Éva M. Jeremiás (ed.), *Irano-Turkic Cultural Contact in the 11th-17th Centuries*, Piliscaba (2003), ss. 161-175.
- Parry, Vernon J., “Renaissance Historical Literature in Relations to the Near and Middle East (With Special reference to Paolo Giovio)”, Bernard Lewis ve P. M. Holt (eds.), *Historians of the Middle East*, London (1962), ss. 227-289.
- Parsadust, Manuchehr, *Shah Esmâ'il-e devom va Mohammad*, Tehran (1381/2002).
- Posch, Walter, *Osmanisch-Safavidische Beziehungen (1545-1550): Der Fall Alkâs Mîrzâ*, 2 cilt, (iki cilt olan eserin sayfaları tek ciltmiş gibi numaralandırılmıştır), Vienna (2013).
- Pur-e Iran, Abbas, *Ravabet-e Iran va Osmani dar abd-e Safaviyan*, Tehran (1385/2006).
- Qazi Ahmad b. Sharaf al-din al-Hoseyn al-Hoseyni al-Qommi, *Kbulâsat al-tavârikeḥ*, (iki cilt olan eserin sayfaları tek ciltmiş gibi numaralandırılmıştır), Ehsân Esrâqi (ed.), Tehran, yeni edisyon (1387/2008).
- Roemer, Hans Robert, *Der Niedergang Irans nach dem Tode Isma'îls des Grausamen 1577-1581*, Würzburg (1939).
- Rüstem, Ünver, “The Afterlife of Royal Gifts: The Ottoman Inserts of the Shâhnâma-i shahî?”, *Muqarnas* 29 (2012), ss. 245-277.

- Sabetian, Zabihollah, (ed.), *Asnad van nama-ha-ye tarikhi va ijtimai'-ye dowra-ye Safaviya*, Tehran (1343/1964).
- Salehi, Nasrollah, "Introduction", Abu Bakr b. Abdallah, *Tarikh-e Osman Pasha*, Yunes Zirak and Nasrollah Naseri (trans. and ed.), Tehran (1387/2008).
- Samaden, Lucia, "Giovanni Tommaso Minadoi (1548-1615): Da medico della 'nazione' veneziana in Siria a professore universitario a Padova", *Quaderni per la Storia dell'Universita di Padova*, 31 (1998), ss. 91-164.
- Sohrweide, Hanna, "Der Sieg de Safaviden in Persien und seine Rückwirkungen aud die Schiiten Anatoliens im 16. Jahrhundert", *Der Islam*, 41 (1965), ss. 95-223.
- Soudavar, Abolala, *Art of the Persian Courts: Selections from the Art and History Trust Collection*, New York (1992).
- Schweigger, Salomon, *Ein Neue Reysbeschreibung auss Teutschland nach Constantinopel und Jerusalem*, Rudolf Neck (ed.), Graz (1964).
- Siraisi, Nancy G., *History, Medicine, and the Tradition of Renaissance Learning*, Ann Arbor, MI (2007).
- Skiliter, S.A., "The Hispano-Ottoman Armistice of 1581", C. E. Bosworth (ed.), *Iran and Islam, in Memory of the Late Vladimir Minorsky*, Edinburgh (1971), ss. 491-515.
- Sümer, Faruk, (Faruq Sumer), *Naqsh-e torkan-e Anatoli dar tashkil va towsiyeh-ye dowlat Safavi*, (trans.) Ehsan Eshraqi, Tehran (1371/1992).
- Şahin, Kaya, *Empire and Power in the Reign of Süleyman: Narrating the Sixteenth-Century Ottoman World*, Cambridge (2013).
- Trausch, Tilmann, *Anpassung und Abbildung. Das Türkenbild in safawidischen Chroniken des 16. Jahrhunderts*, Berlin (2011).
- Tucker, Ernest, "From Rhetoric of War to Realities of Peace: The Evolution of Ottoman-Iranian Diplomacy through the Safavid Era", Willem Floor ve Edmund Herzig (eds.), *Iran and the World in the Safavid Age*, London (2012), ss. 81-90.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, 9 cilt, Ankara, (1947-).
- Yıldırım, Rıza, *Turkomans between Two World Empires: The Origins of the Qizilbash Identity in Anatolia (1447-1514)*, PhD dissertation, Bilkent University, Ankara (2008).
- Von Hammer-Purgstall, Joseph, *Geschichte des osmanischen Reiches*, 10 vols., Vienna and Pest (1828).
- Von Mende, Rana, *Mustafa Ali's Fursat-name, Edition und Bearbeitung einer Quelle zur Geschichte des persischen Feldzugs unter Sinan Paia 1580-1581*, Berlin, (1989).
- Walsh, John R., "Giovanni Tommaso Minadoi's History of the Turko-Persian Wars of the Reign of Murad III", Bobodzan G Gafurov (ed.), *Trudy dvadcat' pjatogo Mezhdunarodnogo Kongressa Moskva 9-16 avgusta 1960: Obscaja cast', zasedanija sekcij I-V*. (Moskva:Izdat. Vostocnoj Literaturny (1963), c.II.
- Woodhead, Christine, "Murad III and the Historians: Representations of Ottoman Imperial Authority in Late 16th-Century Historiography", Hakan T. Karateke, Maurus Reinkowski (eds.), *Legitimizing the Order: The Ottoman Rhetoric of State Power*, Leiden. (2005), ss. 85-98.
- Yamaguchi, Akihiko, "Shâh Tahmâsp's Kurdish Policy", *Studia Iranica*, 41:1, (2012), ss. 101-113.

RUS HÂKİMİYETİ DÖNEMİNDE TÜRKİSTANLI MÜSLÜMAN AYDINLARIN DÂRÜ'L-İSLÂM ALGISI*

Hisao Komatsu**
(çev. Yahya Kemal Taştan***)

Perestroyka döneminden bu yana, Türkistan'ın modern tarihi hakkında yapılan çalışmalar büyük ilerleme kaydetti. Sovyet tarihçiliğine yönelik eleştirel düşüncelere sâhip bu çalışmaların çoğu, yeni yorum ve yaklaşımlarıyla öne çıkmaktadır. Orta Asya'nın yeni bağımsız cumhuriyetlerinde millî tarihlerin yaratılması ilerlemekle birlikte, elde edilen yeni kaynak malzemelerin büyük bir kısmını kullanan hâriçteki araştırmacılar, modern Türkistan'ın siyâsî, içtimâî ve entelektüel tarihinin muhtelif yönlerini keşfetmeye başlamışlardır.¹

Bu araştırma eğilimleri arasında, Çarlık dönemindeki entelektüel tarih çalışmaları büyük önem ve imkânları hâizdir. Bunlar, modern Türkistan'ın tarihî dinamiklerini içinden, bir başka ifadeyle, Müslüman entelektüellerin muhtelif söylemleri aracılığıyla anlamamızı sağlayacaklardır. On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısındaki Rus istilâsının ardından bir dizi büyük değişikliklerle karşı karşıya kaldıklarında bu Müslüman entelektüeller, Müslüman cemaatlerini yönlendirmede ve bazen Cedidizm'de olduğu gibi içtimâî ve kültürel reform hareketlerinde başrolü oynadılar.² Mâmâfih, entelektüel tarih çalışmaları, Sovyet sonrası Orta Asya'daki İslâmî yeniden doğuş ve siyâset gibi güncel meseleleri tarihî bir perspektifle incelemeye katkıda bulunacaktır.³

* **Makalenin orijinal künyesi:** Hisao Komatsu, "Dar al-Islam under Russian Rule as Understood by Turkestani Muslim Intellectuals", *Empire, Islam, and Politics in Central Eurasia*, (ed. Uyama Tomohiko), Sapporo: Slavic Research Center, Hokkaido University, 2007, ss. 3-22.

** Prof. Dr., *Tokyo University of Foreign Studies*, Tokyo/Japonya.

*** Doç. Dr., *Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü*, Bornova-İzmir/Türkiye. tarihsinas@gmail.com

¹ Stéphane A. Dudoignon and Hisao Komatsu (eds.), *Research Trends in Modern Central Eurasian Studies (18th-20th Centuries): A Selective and Critical Bibliography of Works Published between 1985 and 2000*, pts. 1-2 (Tokyo: The Toyo Bunko, 2003-2006).

² Ayrıntıları için bkz. Adeb Khalid, *The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia*, Berkeley: University of California Press, 1998.

³ Örneğin bkz. Bakhtiyar Babadjanov and Muzaffar Kamilov, "Muhammadjan Hindustani (1882-1989) and the Beginning of the 'Great Schism' among the Muslims of Uzbekistan," *Islam in Politics in Russia and Central Asia: Early 18th to Late 20th Centuries* (eds. Stéphane A. Dudoignon and Hisao Komatsu), London: Kegan Paul, 2001, ss. 195-219; B. M. Babadzhonov, A. K. Muminov, M. B. Olkott, "Mukhammadzhan Khindustani (1892-1989) i religioznaia sreda ego epokhi

Bu makale, söz konusu sahada ilerideki araştırmalara ilişkin beklentilerin yanı sıra başlangıç niteliğinde bazı mütalaaları sunmayı amaçlamaktadır. Burada üç mesele tartışılacaktır: Evvelâ, Müslüman entelektüeller, özellikle Rus istilasına şahit olan ilk nesil, Rus tahakkümü altındaki kendi toplumlarını nasıl idrak ettiler; ikincisi, Rus idaresi altındaki barışçı düzeni tehdit eden 1898'deki Andıcan ayaklanmasına taraflar nasıl cevap verdiler ve üçüncüsü, sonraki kuşaklar, *dârü'l-islâm*'larının (şer'i hukukun hâkim olduğu İslâm toprağı) geleceğini nasıl tasavvur ettiler?

Rus Tahakkümü Altında Dârü'l-islâm

Müslüman entelektüeller, bilhassa Rus istilâsına şahit olan ilk nesil, Rus tahakkümü altındaki kendi cemiyetlerini nasıl idrak ediyorlardı? İslam hukukunun katı bir yorumuna göre müminler, kâfirlerin istilâsına karşı dârü'l-islâm'ı savunmak için savaşmalardırlar ve kâfirlerin tahakkümü altına girdikleri zaman, bir İslâm devleti tarafından haklarının korunabileceği civardaki bir dârü'l-islâm'a göç ederek bu *dârü'l-harb*'i terk etmelidirler. Filvâki, 1820'lerde Seyyid Ahmed Barelvî (1786-1831) liderliğindeki Mücâhidinler, İngiliz istilâsı sebebiyle dârülharb'e dönüşen Hindistan'ı terk ederek Afganistan'ın himayesinde kendi cihad hareketleri için üsler kurdular. Ancak bildiğimiz kadarıyla, Kuzey Kafkasya hariç, muasır Orta Avrasya'da bu tür sert yorumlara nadiren rastlanmaktaydı.

Bu nadir timsallerden biri, meşhur Tatar mollası Abdürrahim bin Osman el-Bulgarî (el-Utuz el-İmenî 1754-1835)'dir. Buhara ve Semerkant gibi Mâverâünnehir'deki kutsal şehirlerde eğitim gören Bulgarî, on altıncı yüzyılın ikinci yarısından sonra Rus tahakkümü altındaki Volga-Ural bölgesinde erişilemez olan İslâmî tedrisâtta vukûf kesbetti. Semerkand'da kaldığı süre zarfında, *Mushaf-ı İmâm Osman* ismi altında Hoca Ahrâr medresesinde muhafaza edilen meşhur Kur'an-ı Kerîm yazmasının tamirine çaba gösterdi. Buhara'da, Buhara Emîrliği'nin dindar hâkimi olarak bilinen Emîr Şah Murad'ın (hâkim olduğu yıllar: 1785-1800) alakalarını cezbetmek için, bu kutsal beldede müsamaha gösterilen dinî âdetleri eleştirmeye cesaret etti.⁴ Michael Kemper'in yeni tetkiklerine göre Abdürrahim, Müslümanlarla Hıristiyanlar arasındaki münasebetler meselesinde fevkalâde sert bir tutum sergiliyordu. Tatar ulemâ'nın umumî mutabakatına karşı, Rus tahakkümü altındaki Volga-Ural bölgesini dârü'l-islâm değil, dârü'l-harb olarak gördü ve hutbelerde herhangi bir Çar'dan bahseden Cuma namazlarının geçersiz olacağına hüküm verdi.⁵ Ne var ki iddiaları, Müslüman cemaatin çoğunun desteğini alamadı. Aksine, Rus ordusuyla çatışmaların yaşandığı ilk yıllardan sonra Türkistanlı ulemâ'nın yeni bağlılık şartlarına uyum sağlamasını kolaylaştıran Orenburg Müslüman Ruhani

(predvaritel'nye razmyshleniia o formirovanii 'sovetskogo islama' v Srednei Azii)," *Vostok*, 5 (2004), ss. 43-59.

⁴ Şihâbüddin el-Mercânî el-Kazanî, *Müsteşâdü'l-Abbâr fî Ahvâli Kazan ve Bulgar*, cilt 2, Kazan, 1900, ss. 239-241.

⁵ Michael Kemper, "al-Bulgarî," *Islam na territorii byvshei Rossiiskoi imperii: Entsiklopedicheskie slovar'*, vyp. 2 (Moscow: "Vostochnaia literatura" RAN, 1999), ss. 18-19.

Meclisi⁶ resmî kurumunun yanı sıra Tatar ulemâ'nın da Rus hâkimiyetine rızâ gösterdiğini düşünebiliriz.

Türkistan örneğinde, Rus tahakkümü altındaki Müslüman toplumun şartlarını tartışan Müslüman entelektüellerce yazılmış ilmî eserlere sahibiz. Bunlar arasında, Muhammed Yunus Hoca Tâ'ib'in Farsça *Tuhfe-i Tâ'ib*⁷ adlı eseri bize, İslâm hukukuna dair kayde değer tecrübesine ve derin bilgisine dayanan en şümullü izahları sunmaktadır. 1905 baharında tamamlanan bu eser, Kur'an'dan ve hadislerden yapılan iktibaslarla doludur.

Tâ'ib (1830-1905), 1860'lardaki Rus istilâsının ardından Türkistan'da yaşanan büyük değişimlere şahit oldu. Taşkent'te doğan, Taşkent ve Hokand'da İslamî eğitim alan Tâ'ib, Hokand ordusu komutanı Alimkul Emîr-i Leşker (? -1865)'in şıgavul'u (teşrifatçibaşı) olarak hizmette bulundu. Kâtip olarak kabiliyetleriyle temayüz eden Tâ'ib; Rusya, Afganistan, Çin ve İngiltere ile diplomatik müzakerelerde bulundu ve Rus ordusuna karşı Alimkul'un idare ettiği müdafaa seferlerine katıldı. Efendisinin kahramanca ölümünden ve Taşkent'in düşüşünden sonra, kendisini Yarkend valisi olarak atayacak Doğu Türkistan'ın yeni Müslüman hâkimi Yakub Bey'e (? -1877) hizmet etmek üzere Kaşgar'a göç etti. İkinci efendisinin kaybını müteakip Hindistan'a gitti ve 1880 yılının başında, o zaman Rus tahakkümü altına girmiş Hokand'a döndü. 1886'da Hokand'a kadı olarak atandı ve Rus idaresi altında bir Müslüman memur olarak çalışmaya devam etti. Son yıllarında kendini, *Alimkul'un Hayat*⁸ ve *Tuhfe-i Taib* de dâhil olmak üzere tarihi ve sair ilmî eserler yazmaya adanmıştı.

Ruslarla olan ilk savaş tecrübelerine rağmen Tâ'ib'in bu eserlerinde, Rusların Türkistan'daki hâkimiyetini müspet değerlendirdiğini görmekteyiz. Şöyle demektedir:

“Fergana Hanlığı ve Türkistan'ın [Kokand Hanlığı] güneşi battığı ve hâkimiyetlerinin son dönemi nihayet bulduğu o günlerde, Rus ve Hristiyan valileri ve vekilleri bu memleketin etrafını işgal ettiler ve kendi otoritelerine ait kurumları güçlendirdiler. O zamandan beri, Ruslar ve Müslümanlar karşılıklı olarak ilişkilerini arttırmak için birbirleriyle imtizaç ettiler.”⁹

⁶ IV. İvan'ın (1533-1584), 1552'de Kazan Hanlığı'nı istilâsından sonra Rus İmparatorluğu'ndaki Müslümanlar, Rus yetkililerin sert muamelelerine maruz kaldılar ve İslamî kurumlar Ruslarca ihmal edildi. Bununla birlikte II. Katerina (1762-1796), Müslüman tebaasına karşı oldukça hoşgörülü politikalar başlattı. 1789'da onun emriyle kurulan Orenburg Müslüman Ruhani Meclisi, Avrupa Rusyası ve Sibirya'daki Müslüman topluluklara nezaret etti ve Rus İmparatorluğu'ndaki Müslüman toplumların bütünleşmesine ve yeniden canlanmasına katkıda bulundu.

⁷ Muhammad Yunus Khwāja b. Muhammad Amīn-Khwāja (Tā'ib), *Tuhfa-yi Tā'ib*, podgotovka k izdaniu i predislovie: B. M. Babadzhanov, Sh. Kh. Vakhidov, Kh. Komatsu [Hisao Komatsu], Islamic Area Studies Project Central Asian Research Series 6 (Tashkent and Tokyo, 2002).

⁸ Çağatay Türkçesi metin, İngilizce çevirisi ve notlarla birlikte yakınlarda yayınlandı. Mulla Muhammad Yunus Djan Shighavul Dadkhah Tashkandi [Tā'ib], *The Life of 'Alimkul: A Native Chronicle of Nineteenth Century Central Asia*, ed. and trans. Timur K. Beisembiev, London: RoutledgeCurzon, 2003.

⁹ *Tuhfa-yi Tā'ib*, s. 3 [vr. 24b].

Rusya'nın askerî ve teknik üstünlüğüne şahit olduktan sonra Tâ'ib, birçok mağlubiyetin ispatladığı gibi, Rus ordusuna karşı Müslüman direnişinin beyhûde olduğunu anladı. Abdürrahman Aftabaçı ve Pulat Han'ın Fergana Vadisi'nde Rus ordusuna karşı yürüttüğü anlamsız kavgaları kınamasına karşılık, Buharalı Emîr Muzaffer'in (1860-1885) "ülkesini ve hâkimiyetini kaybetmemek için" Rusya ile "barış kapılarını açma" kararından övgüyle söz etti.¹⁰ Burada Tâ'ib'in muasır olup, Qing yönetimine karşı cihad'a iştirak eden ve Yakub Beg tarafından Doğu Türkistan'da kurulan Müslüman devletin çöküşüne şahit olan, sonraki yıllarda cihâd girişimlerini reddederek hemşehrisi Müslümanlar'ın Qing İmparatoruna boyun eğmesini meşru gösteren Doğu Türkistanlı tarihçi Molla Musâ'yı (1836 -1917?) anabiliriz. Molla Musâ, bu teslimiyeti kadim Türk kökenli bir ahlakî norm olan "tuz hakkı"yla meşrulaştırdıysa da, Tâ'ib bunu Türkistan'daki Hanefî fikhî okulu geleneğine dayandırıyordu.¹¹

Rus idaresini kabul eden Tâ'ib, Türkistan'ın vaziyetinin dârü'l-islâm olduğuna inandığından, cihadı gerektirecek hiçbir şeyi kabul etmedi ve herhangi bir fitneye karşı uyarıda bulundu.

"Mevcut durumda, Fergana Vadisi ve Türkistan halkı, müspet şartlardan mümkün olduğunca faydalanmalıdır. Bu ülke, Müslüman kadıların ve memurların çalıştığı dârü'l-islâm olarak kabul edilebilir. İslam hukuku demek olan şeriat, iktidardaki kişiler tarafından tatbik edilmektedir. Bu, Müslüman halk için Şeriat'a göre herhangi bir hukukî meseleyi çözebilecekleri büyük bir mevkiidir. Onlar şükretmelidirler... [Bununla birlikte], [Müslüman] memurların ne vazifelerini üstlendikleri ne de memuriyetlerinin mesuiyetlerini kabul ettikleri ve bu ülkeleri yöneten Hıristiyan valilerin, hukukî meseleleri Hristiyan hâkimlerin [yazar burada Rusça sud'ya tabirini kullanır] ve diğer medenî meseleleri Rusların eline bıraktığı takdirde, o zaman bu vilayetin dârü'l-harb olacağı bilinmelidir. Daha sonra bundan pişmanlık duymanın faydası olmayacaktır."¹²

Tâ'ib'e göre, Müslüman kadılar ve memurlar, Müslüman toplumda düzeni sağlamak, başka bir deyişle, Rus idaresi altında dahi dârü'l-islâm'ı sürdürmek için gerekliydi. Müslüman kadılar ve memurlar mesuliyetlerini yerine getirmediklerinde Müslüman toplum dârü'l-harb'e dönüştü; müşterek kimliğini ve içtimâî bütünlüğünü kaybetti. Bu anlayışa, diğer entelektüellerin yazılarında da rastlanmaktadır. Mesela, Ferganana Vadisi'ndeki ilk reformistlerden biri olan İshakhan Tura İbn Cüneydullah Hoca İbret (1862-1937)¹³, Türkçe *Mîzânü'z-zamân* adlı ilmî eserinde, daha iyimser bir biçimde şöyle yazmaktadır:

¹⁰ *Tuhfa-yi Tâ'ib*, s. 22 [vr. 40a/40b].

¹¹ Molla Musa hakkında bkz. Masami Hamada, "Shio no gimu to seisen tono aida de", *Toiyoshi kenkyu*, LII/2 (1993), ss. 122-148; Masami Hamada, "Jihâd, hijra et «devoir du sel» dans l'histoire du Turkestan oriental," *Turcica*, 33 (2001), ss. 35-61.

¹² *Tuhfa-yi Tâ'ib*, s. 17 [vr. 36a-36b].

¹³ Nemengan yakınlarındaki Törakorgan'da doğup Kokand'daki bir medresede tahsil gören İbret (1878-1886 yılları arası), köyünde usûl-i cedid okulu açtı. Hac vesilesiyle Osmanlı ülkesinde ve

“Geçmiş yıllarda [Hokand hanları döneminde] halkın idaresi, şeriata göre re’is-İslâm’ın yetkisi altındaydı. Bu günlerde, insanları terakkî ve tekâmüle sevkeden tüm eserler, ulemâ ve okumuş insanlara aittir. Hizmetleri, büyük bir millî katkı olarak itibara alınmalıdır.”¹⁴

Bilindiği gibi, Türkistan’daki Rus makamları, Müslüman toplumdaki sosyo-kültürel meselelere müdahil olmaktan kaçınarak, İslamî hukuk ve mahallî idareyi, seçim sistemini getirmek gibi bazı kurumsal reformlarla Müslüman temsilcilere, kadınlara ve mingbaşılara tevdi etti. Tâ’ib, *dârü'l-islâm* mantığını Rus idaresi altında geliştirmesine rağmen, gerçekte *dârü'l-islâm* mefhumunun, ilk genel vali K. P. von Kaufman’ın (idareci olduğu yıllar: 1867-1882) başlattığı sömürge Türkistan’ında İslam’ı hiçe sayan Rusya politikasıyla sürdürüldüğü su götürmez.

Genel olarak hem Tâ’ib hem de İbret, Ruslarca getirilen yeni medeniyete açıldılar. İbret, “İlim Çin’de dahi olsa arayınız”¹⁵ mevzû hadisine atıfta bulunarak, halkı çağdaş bilimi edinmeye ve Türkistan’da usûl-i cedîd okullarını yaygınlaştırmaya teşvik etti. Onlar, Rus idaresi altındaki Türkistan’ın iktisadî ve kültürel gelişimine dair değerlendirmelerinde ortak görüşe sahiptiler. İbret, yeni şartlar altında dakik ve dikkatli iş görme şeklini benimsemek için aylak hayatı terk eden halkın hayat tarzında meydana gelen fevkalade değişiklikleri tarif eder.¹⁶

Bu bahiste İbret, her yeniliğe ve yabancı ürüne karşı taassup sergileyen ve onları bid’at olarak kınayan muhaliflerinden bahsetmeyi de unutmadı.¹⁷ Rusya’da üretilmiş gaz dolu bir gaz lambasının camide kullanılmasını yasaklayan bu mutaassıp mollalara bir örnek vermektedir. Halkın faydasına olmasına rağmen gaz lambası haram ilan edilmişti. Ancak yaklaşık beş yıl sonra bu mollaların aynı gaz lambalarını kullandıklarına rast geldi.¹⁸ İbret’in, bu mollaları sosyo-kültürel reform karşısında büyük bir engel olarak gördüğü doğrudur. Mâmâfih, bu muhafazakâr veya kısır görüşlü mollalar, Tâ’ib’in esas rakipleri değildi.

Hindistan’da geniş çaplı seyahatlerde bulundu; daha sonra Kaşgarlı ve Çin’e seyahat etti. Engin bilgiye sahip olan Tâ’ib, çok sayıda eser yayınladı. 1908-1917 yılları arasında doğduğu yerde kadı olarak çalıştı. *Mizânü’z-zamân* adlı eserini, 1917’deki Ekim Devrimi’nden hemen sonra yazmış olması muhtemeldir. Bilâhare Sovyet rejimi döneminde eğitim çalışmalarını meşgul olan İbret, 1937’deki baskı dalgalarında ortadan kayboldu.

¹⁴ Ishāqkhān Tūra ibn Junaydallāh Khwāja, *Mizān al-Zamān*, podgotovka k izdaniuu, predislovie, redaksiia teksta: Khisao Komatsu [Hisao Komatsu], Bakhtiyar Babadzhanov, Islamic Area Studies Project Central Asian Research Series 2, Tashkent and Tokyo, 2001, s.15 [vr. 14a]

¹⁵ *Mizān al-Zamān*, s. 4 [vr. 3b]. Cedidci entelektüellerin çoğu, yabancı fakat modern kültürün Müslüman topluma girmesi konusundaki iddialarını meşrulaştırmak için bu hadisten faydalandı.

¹⁶ *Mizān al-Zamān*, s. 20 [vr. 19b]. Rus idaresinin müspet bir değerlendirmesi için bkz. Mullā’im Makhdūm Hājjī, *Ta’rih-i Turkistān* Tashkent, 1915, ss. 164-168.

¹⁷ *Mizān al-Zamān*, s. 25 [vr. 24b].

¹⁸ *Mizān al-Zamān*, s. 16 [vr. 15a/15b].

Andican Ayaklanması ve Müslüman Aydınların Ayaklamaya Tepkileri

Ruslarla Müslümanlar arasındaki barışçı ilişkiyi anlattıktan sonra Tâ'ib, *Tuhfe-i Tâ'ib*'in giriş kısmının sonunda şöyle yazmaktadır:

[Ger gör ki] Ne herhangi bilgi üreten ne de herhangi bilim elde eden bir grup cahil sufi, riyakâr bağılıklara ve hodkâmca saptırmalara dalmıştır. ... Yozlaşmış düşüncelerine göre, Rusların ve Hıristiyanların yaşadığı evler, üzerine oturdukları halılar, dokundukları veya kullandıkları tabaklarda sunulan yiyecekler pis ve kusurlu sayılırdı. ... [Dahası] Hukukî kararlar almak ve müminlerin ihtiyaçlarını karşılamak için Müslümanların rızası ile resmî vazifelerini derûhte eden kadınlara rağmen, halkın gözü önünde kadınlara alay etme ve aşağılama cüretini gösterdiler.¹⁹

Tâ'ib, Rus idaresindeki Türkistan'da yerleşik düzene rağmen Ruslardan ve her türlü yabancı unsurdan nefret eden "cahil sufiler"den çok rahatsızlık duyuyordu. Dahası bu riyakâr sufiler, Tâ'ib'in kendisi de dâhil olmak üzere Müslüman hâkimleri alenen hor görüyorlardı. Müslüman hâkimlerin, Rus idaresi altındaki dârü'l-islâm'ın en mühim kişileri olduğu nazarıdikkata alındığında, böyle bir hakaret onun için kabul edilebilir değildi. Ek okuma, müellifin başlıca rakibinin kim olduğunu anlamamıza yardımcı olur. Tâ'ib, Türkistan ve Fergana'nın yakın tarihini yansıtan *Tuhfe-i Tâ'ib*'in ikinci bölümünde şöyle yazmaktadır:

Mâmâfih, bu memlekette çarşılardaki deli köpeklerden daha kötü olan ve muzır hareketlerden başka bir şey yapmayan pek çok vahşi, alçak ve sufi vardı... Onların kontrolü altındaki mazlumların, bu fitnenin [isyan] tahrikçilerini ortadan kaldırmaya gücü yetmiyordu. Bir zamanlar yoksul olan Mingtepe'nin sinsi şeyhi Muhammed Ali, iplik eğirmekle meşguldü, daha sonra büyük bir müşidmiş gibi davrandı. Halka yemek dağıtarak, kendisine itaat eden onları tahrik etmeye muvaffak oldu. Muhtelif zümrelerden ve kabilelerden gelen kötü niyetli insanlar onun hankâhına akın etti. Aşırı cehaletlerinden dolayı bu ahmak insana çok sitayiş ettiler. Rus valileri ve yetkilileri bu çok kalabalık alçaklara tanık olsalar da, onları kontrol etmek için yeterli tedbirleri almadılar... Hicrî 1313'te Muhammed Ali, [Ruslara karşı] bir isyan başlattı. Bu isyan, İslam'ı parlaklığından mahrum bıraktı ve bütün Müslümanlar bu asûde evden sürüldüler. Asûde Mısır mahvoldu ve Nil'in ferahı serâba inkılâb etti. Birçok kişi idam edildi ve ülkeden sürüldü. Bu utanç yüzünden şeyhin kendisi ölüme mahkûm edildi.²⁰

Tâ'ib'in *Tuhfe-i Tâ'ib*'inde başlıca rakibi olarak tanımladığı, Fergana Vadisi'nde umumiyetle Dükçi İşan²¹ olarak bilinen Muhammed Ali'ydi. Müslüman bir devlet kurmak için Fergana Vadisi'nden Rusları atmak niyetinde olan Dükçi İşan, 1898'deki Andican Ayaklanması'nın lideriydi. Bu isyan, Rus boyunduruğundaki Türkistan'ın en önemli olaylardan biri olarak bilinmektedir. 18 Mayıs 1898 günü şafağında, Dükçi İşan'ın komutasındaki iki bin Müslüman çeteci, Andican'da konuşlanmış Rus

¹⁹ *Tuhfa-yi Tâ'ib*, s. 3 [vr. 24b/25a].

²⁰ *Tuhfa-yi Tâ'ib*, s. 23 [vr. 41a/41b].

²¹ İşân, sufi şeyhlerini ve onların "soylu" torunlarını ifade için Orta Asya'da kullanılan bir terimdir.

birliklerine saldırdı. Bu ani baskın başarısızlığa uğradı ve Dükçi İşan da dâhil liderleri idam edildi; bununla birlikte söz konusu baskın, 1860'lı yılların ortalarındaki istilâdan bu yana Türkistan'daki Rus idaresine yönelik ilk gerçek tehditti. Tâ'ib'in bu ayaklanmayla ilgili görüş ve düşüncelerini değerlendirmek için Dükçi İşan ve taraftarlarına kısaca göz atmak gerekir.²²

Muhammed Ali [Madali], 1856 yılında Fergana Vadisi'nin güneydoğusunda bulunan Çimion kışlak'ta doğdu. İddiaya göre babası Muhammed Sabir, Kaşgarlı bir göçmendi. Fergana Vadisi'nde Kaşgarlık denilen Doğu Türkistan'daki birçok Müslüman Türk, Qing otoritelerinin 19. yüzyıl boyunca Müslüman ayaklanmalarını defaatle baskı altına alındığı dönemde bu vadiye göç etti.²³ Muhammed Ali, bazı yerel işânlarla hizmet ettikten sonra, doğu Fergana Vadisi'nde mühim bir yere sahip olan Nakşibendiyye-Müceddidiyye şeyhi İşan Sultanhan Torâ'nın müridi oldu.²⁴ Bu işân'a vakfettiği hizmet sayesinde Madali, üstadının güvenini kazanmaya muvaffak oldu; nihayetinde yaşlı ve muhterem üstadının halifesi tayin edildi. Üstadının 1882'de ölümünü müteakip Madali, bağımsız bir işân olarak işe koyuldu. 1890'ların ortalarında, Rus tahakkümü altındaki Türkistan'ın en verimli ve yoğun nüfuslu bölgesi olan Fergana Vadisi'nin mühim Müslüman liderlerinden biri olarak biliniyordu. Onu seçkin bir işân konumuna getiren bazı faktörleri nazarıdikkate almalıyız.

Öncelikle, 1886'da otuz üç yaşındayken Dükçi İşan, Mekke ve Medine'ye hac ziyaretini gerçekleştirdi. Genelde hac, işân'lara taraftarları arasında daha iyi bir şöhrat kazandırıyor. Dükçi İşan, Medine'de kaldığı sırada rüyada Peygamberden bazı manevî talimatlar aldığını iddia etti. *İbretü'l-gâfilîn*²⁵ adlı eserine göre Ebû Bekr, Ömer, Osman ve Ali'nin de refakat ettiği Peygamber, onu, Müslümanlara doğru yolda rehberlik edecek bir Halife tayin ediyordu.

İkincisi, Tâ'ib'in de belirttiği gibi Dükçi İşan, kendini fakirleri doyurma ve tıbbî yardım gibi hayır hizmetlerine adadı. 1890'larda Fergana Vadisi, hem on bin

²² Andican Ayaklanmasının ayrıntıları için bkz. Hisao Komatsu, "The Andijan Uprising Reconsidered," in SATO Tsugitaka, ed., *Muslim Societies: Historical and Comparative Perspectives*, London: RoutledgeCurzon, 2004, ss. 29-61.

²³ Örneğin, bir Rus kaynağına göre, 1820'lerin sonunda Kaşgarya'daki Müslüman ayaklanmasında akim kalan bir müdahalenin ardından Kokandlı Muhammed Ali Han, 70.000 Müslüman aileyi King idaresindeki Kaşgarya'dan Fergana Vadisine göç ettirmeye karar verdi. Göçmenlerin çoğu barış antlaşmasının neticelenmesini müteakip vatanlarına geri dönmüşse de, Şahrıhan kasabası ve kenar mahalleri genelde Kaşgarlılarla meskûndü. "Obozrenie kokandskogo khanstva v nynesnem ego sostoianii," *Zapiski Imperatorskego Russkogo Geograficheskogo Obshchestva*, 3 (1849), s. 196.

²⁴ Sultanhan Torâ hakkında bkz. Yayoi Kawahara, "Kokando hankoku ni okeru Marugiran no tora tachi: Nakushubandi kyodan kei no seija ichizoku ni kansuru ichi kosatsu [The Tūras of Margilan in the Kokand Khanate: A Consideration on a Naqshbandi Saint Family]," *Annals of Japan Association for Middle East Studies*, no. 20-2 (2005), ss. 277, 282-283.

²⁵ Bu eser hakkında bkz. B. M. Babadzanov, "Dükçi İşân und der Aufstand von Andižan 1898," in Anke von Kügelgen, Michael Kemper, Allen J. Frank, eds, *Muslim Culture in Russia and Central Asia from 18th to the Early 20th Centuries, vol. 2, Inter-Regional and Inter-Ethnic Relations* (Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 1998), pp. 167-191.

ölümle sonuçlanan kolera salgınları geçirdi, hem de 1892'de büyük kıtlıklar tekerrür etti. Sistemsiz bir şekilde biçimle yayılmış pamuk tarlaları, Fergana Vadisini gıda için kendi kendine yetecek gerçek kapasitesinden mahrum bıraktığından bu kıtlıklar sunî felaketler olarak görülebilir. Böyle hayatî bir durumda, fedakâr işân, Ferganalı Müslümanlar tarafından bir mehdî gibi kabul görmüş olmalıdır.

Üçüncüsü, Mehdî-evliyâ imajının, Dükçi İşân'ın samimî müridleri tarafından yaratılan birçok kerâmet hikâyesiyle yayılmasıydı. Öyle ki, *Menâkıb-ı Dükçi İşân* adı verilen Türkçe anonim bir eser bıraktılar.²⁶ Orta Asya'daki zengin menâkıb edebiyatı geleneğini izleyen bu kerâmet hikâyeleri koleksiyonunda Dükçi İşân, Bahâeddîn Nakşibend'e (1318-1389) denk, en üst mertebede mürşit olarak gösterilir. Dükçi İşân'ın kerâmet hikâyelerine, Peygamber ve dört Hulefâ-yı Raşidîn'i nasıl sık sık rüyasında gördüp onların lütuf ve manevî talimatlarını aldığını anlatan *İbretü'l-gafilîn* adlı kitabında da rastlanmaktadır. Söylemeye hacet yok ki, açık ve gizli keramet, Dükçi İşân'ın Fergana Vadisi'nin Müslüman cemiyetindeki karizmatik otoritesini arttırdı.

Dördüncüsü İşân, yalnız Özbekler, Tacikler ve Kaşgarlılar gibi yerleşik nüfuslar arasında değil, aynı zamanda göçebe ve yarı göçebe Kırgız halkı arasından da çok sayıda mürid kazanmayı başardı. Bunların İslâmlaşması on yedinci yüzyılın ikinci yarısında başladı ve bu İslâmlaşma seviyesi, Fergana Vadisi'ni çevreleyen güney Kırgızistan'da daha kayda değerdi. Güney Kırgızistan'da İslâm öncesi gelenek ve inançlarını muhafaza eden bu göçebe Kırgızlar arasında İslâm'ı yayanlar, Nakşibendî işânlardı. İşânlr, müritlerini Kırgız göçebelere arasından sabırla topladılar ve belirli aralıklarla onları ziyaret edip nezir olarak çok sayıda hayvan topladılar. Dükçi İşân, güney Kırgızistan'daki bu seleflerinin vârisi oldu. Kırgız sahasına yakın, tarikatının en etkin merkezlerinden biri olarak işlev gören küçük bir cami inşa etti ve her yaz tarikatının asıl kuvvetini oluşturan Kırgız müridleri arasında dolaştı. Aynı zamanda bunlar, köylü Rus göçmenlerini Fergana Vadisi'nden atmak için yapılacak cihadın ateşli savunucularıydılar.

Dükçi İşân'ın Fergan Vadisi'nin doğusundaki Müslüman cemiyetteki sarsılmaz konumu, takip eden satırlardaki gerçeklerle ifade edilmiştir. Öncelikle, Andican'ın 35 kilometre güneyinde bulunan Mingtepe kışlak'ta inşa edilen hankâh merkezi kaydedilmelidir. Hankâhının çevresinde bir cami ile birlikte, 20 metre yüksekliğinde bir minare, birkaç mihmânhâne yahut hacihâne (misafirhane), aşhâne, 250 talebelik mekteb, 500 atı barındıracak geniş bir athâne (ahır), tuğla yapımı için birkaç atölye ve değirmen gibi bir dizi yapı mevcuttu. Bütün bunlar müridleri tarafından inşâ ve idâme edildi. Fergana Vadisi kırsalında görülen bu büyük ölçekli tesis, Dükçi İşân'ın saygınlığını yeterince göstermektedir.

²⁶ *Manâkıb-i Dükçi İşân (Anonim zhitiiia Dükçi İşâna - predvoditelia Andizhanskogo vosstaniia 1898 goda), vvedenie, perevod i kommentarii: B. M. Babadzhanov, Izdatel': A. fon Kiugel'gen (Almaty, 2004).*

İkincisi, 1312 Sefer/Ağustos 1894'te on mingbaşı (volostnoi upravitel') ile doğu Fergana'daki bazı aksakallar tarafından tertip edilmiş bir Farsça mukâvelenâmeye sahibiz. Mukâvelenin içeriğini şu şekilde özetlemek mümkündür:

Yüce Tanrı için herşey apaçık iken, aşırı dikkatsizliği ve katıksız cehaleti yüzünden Müslüman cemaatinin bir kısmı, terk-i cemaat etmek, dinî görev ve emirleri yerine getirmemek, müskiratı ağza almak, kadınların edepsizliği ve çarşılardaki haksızlık gibi şenî filleri işliyorlar. Bu nedenle, şer'î hukukun uygun gördüğü şey hakkında bilgilendirmesi, haram filleri işlemekten bizi sakındırması ve suçluları Şeriate göre cezalandırması için bütün yetkiyi Muhammed Sabir Sûfi'nin oğlu Molla Muhammed Ali İşan'a vereceğiz.²⁷

Bu belge, Dükçi İşan'ın Müslüman cemaati yozlaşmış hâlden arındırmakla görevlendirildiğini açıkça göstermektedir. Bu, her türden tasavvufî nasihatten mahrum olan ve hemşehrisi Müslümanlara Şeriat'e uygun yaşama yolunu gösteren *İbretü'l-gâfilîn*'in ana ruhuyla çakışmaktadır. Bahtiyar Babacanov tarafından incelendiği gibi Dükçi İşan,²⁸ gerçek İslâm'ın hâkim olduğu Peygamberin ve ilk dört Halife'nin asr-ı saadet günlerini hatırlatarak, hemşehrisi Müslümanları bozgunculuk, cehalet ve Şeriat'tan sapmaları sebebiyle şiddetle eleştiriyordu. Bunlar arasında Müslüman seçkinleri, mevcut ulemâyı ve beşik işanlarını cehalet ve ahlâksızlıklarından dolayı kınıyordu. İleri sürdüğü sözler şöyledir:

Hainler ile Hakk'ın ve halkın huzurunda kurnazca davranan bu Müslümanlar, halkımızı sömürüyor; Tanrı'nın gazabını üzerlerine çekene ve Şeytan'ın marifetiyle bütünüyle kötü bir şöhrete kavuşana dek her yöntemle onları ifsat ediyorlar. Menfur Şeytan'ın ayartması ve hainlerimizden hileleri yüzünde âdil ve rüşvete direnecek hiçbir kadı kalmadı.²⁹

İşan'ın kadılar hakkındaki eleştirileri, Tâ'ib'in, "halkın huzurunda kadıları maskara eden" "cahil sufiler"i ayıplamasını hatırlatmaktadır. Kadıların meşruiyeti konusunda Dükçi İşan ile Tâ'ib arasında alenî bir karşıtlık vardı. Aslına bakılırsa, Türkistan bölgesinin (krai) 1886'daki Statüsü, önceki tayin sisteminin yerini alan ve kadıların yerine sivil hâkime geniş yetkiler veren yerel yöneticilere yönelik bir seçim sistemini getirdi. Ancak, Müslüman halkın alışık olmadığı bu yeni seçim sistemi, yerel yönetimde, bilhassa adli meselelerde, her türlü kanunsuz eyleme ve suistimale sebep oldu. Dükçi İşan'ın eleştirisinin bu noktada yanıtıcı olmadığı söylenebilir.

İbretü'l-gâfilîn'in girişinde İşan, İslâm'ın tevhid ve imân gibi ilkelerini açıklamayı ve cemiyeti mevcut fenalıklardan kurtarmaya yönelik şer'î hukuka göre makbul ve nahoş eylemleri tartışmayı amaçladığını yazdı. Bu eserde Dükçi İşan, ibadet ve dinî törenlerden önce temiz ahlâkın yanı sıra İslâm'ın beş şartı gibi en temel ilkelerini

²⁷ Fazilbek Atabekoghli, *Dukchi Ishan Vaeqisi: Farghanäü istibdad jülldäri*, (Samarkand, 1927), s. 29 [Farsça metnin tıpkıbasımı].

²⁸ Babadzanov, "Dükçi İşan," ss. 167-191; B. Babadzhonov, "Andizhanskoe vosstanie 1898 goda: 'Dervishskii gazavat' ili antikolonial'noe vystuplenie?" *O'zbekiston Tarixi* 2 (2001), ss. 25-30.

²⁹ V. P. Nalivkin, *Tuzemtsy ran'she i teper'*, Tashkent, 1913, s. 133.

açıkladı. Görünen o ki, taraftarlarının İslâm hakkında hiç temel bilgisi yoktu. Bir başka ifadeyle Dükçi İşan, şeriat ve sünnete dayanan gerçek bir İslâm telkiniyle halkın yeniden İslâmlaşmasıyla ilgileniyordu.

Son olarak, reis makamını, Dükçi İşan'ın tarikatının özelliklerinden biri olarak dikkate almalıyız. Tarikat, üca yerlerde işan adına hareket eden bazı halifeler, reisler ve o dönemde olağanüstü bir sayıya ulaşmış yaklaşık yirmi bin sıradan müridten meydana geliyordu. Böyle bir tarikatta, şeyhlerine mutlak itaat genel olarak vurgulanıyor ve müridler sıkça, gassalın elindeki meyyite benzetiliyordu. Ancak bir Rus resmî raporuna göre Dükçi İşan, müridlerinin ne kayıtsız şartsız teslimiyetine ihtiyaç duydu, ne bağlılık ve ne de bağışa zorladı. Dükçi İşan onlardan yalnız İslâm hukuk ve âdetlerine uymalarını istedi; nezaretlerinden sorumlu olan ise reis idi. Reis tayini 1895 yılında gerçekleşti. Dükçi İşan tarafından verilen bir *darra* (tecziye maksatlı kırbaç) taşıdıkları söyleniyordu. Korgeneral Korolkov'un bu reis makamıyla ilgili "çünkü işan adayları bizimkine paralel bir otorite uyguladığı zaman, bu ikili iktidarın varlığı manasına geliyor" yorumu dikkat çekicidir.³⁰ Bu durum, 1990'lı yılların başında Nemengan'da ortaya çıkan ve Vehhabî örgütü olarak adlandırılan Adalet'i hatırlatmaktadır.

1890'ların ortalarında, hankâhu üzerine kurulu büyük bir tarikata hükmeden Dükçi İşan, Rus hükümetine muvazî bir yetkiye sahipti. Fergana Vadisi'nde hem ismen hem de gerçekte mühim bir Müslüman lider hâline geldi. Andican Ayaklanması sırasında Margilan bölge müdürlüğünde çalışan Muhammad Aziz adlı çağdaş bir Müslüman memur, Dükçi İşan'ı şöyle anlatıyor:

Her konuğa misafirperverliğini sergileme çabalarından asla kaçınmadı. Müridlerinin sayısı diğer kitlelerden (taife, cemaatler) daha yüksekti ve bu işana vakfedilen muazzam miktardaki erzak, cömertçe fakirlere dağıtılırdı. Misafirleri arasında ulemâ bulunduğu namazın kaideleri, oruç tutmak ve kutsal şehirleri ziyaret etmek gibi konularda sorular sorar; yoksul dullara karşı fedâkârlık, Kur'an ve hadislere göre Müslümanların sırat-ı müsakîmi meselelerini tartışır.³¹

Dükçi İşan'ın büyük tarikatı kayda değerdir. Fergana Vadisi'ndeki Türkler, Kaşgarlılar, Özbekler, Tacikler ve Kırgızlar gibi tüm etnik grupları kapsıyordu. Canlı tarikatı, başıboşlar, köylüler, göçebeler ve hatta bazı şöhretli kimseler gibi çeşitli içtimâî zümreleri bütünleştirmeye muvaffak oldu. Söz konusu tarikat bize, Orta Asyalı Müslüman toplumunda müşterek bir düzen oluşturmanın örneğini sunmaktadır. Hatta Müslüman memurlar tabakasına nüfuz eden tarikat, işancılığın canlılığını akla getirir.

³⁰ "Andizhanskoe vosstanie v 1898 g.," *Krasnyi arkhiv* 88, (1938), ss. 146, 173.

³¹ Muhammad 'Aziz Marghilânî, *Tarikh-i 'Azizî*, Biruni Institute of Oriental Studies, Academy of Sciences of Uzbekistan, Manuscript No. 11108, vr. 184a-184b. Bu eser çağdaş Özbek Türkçesinde neşredildi: Muhâmmâd Âziz Mârghilaniy, *Târikihi Âzizî: Fârghanâ char mustâmlükâsi dâvriidâ, nâshrgâ tâiyarlovchilâr*: Shadman Vahidov, Dilaram Sängirova, (Tashkent, 1999).

Halk İslâmı'nın pek çok veçhesini sergilemekle birlikte Dükçi İşan'ın faaliyetleri, şeriat ve sünnete bağlılığında görüldüğü gibi, İslâmî ortodoksluğu açıkça ortaya koyuyordu. Ne Müslüman siyasî iktidarın ne de şeriatı yeterince savunabilecek ulemâdan müteşekkil adlı teşkilatın olduğu Fergana Vadisi'nde, içtimaî ve siyasî sahalarda müşterek bir Müslüman kimliğini gerçekleştirmeyi iddia edebiliyordu. İşan'ın Orta Asya'daki Nakşibendî geleneğini izleyen tarikatı, Rus idaresinde büyük değişikliklere uğramış Fergana Vadisi'nde yeniden İslâmlaşmaya etki ediyordu.

Andican Ayaklanması, Türkistanlı Müslümanlar arasında büyük tepkiler uyandırdı. Yayınlanan eserler ve görüşlerden anlaşıldığı kadarıyla, Taib'de görüldüğü gibi, Dükçi İşan ve isyanının ziyadesiyle aleyhindeydiler.³² Örneğin, muasır Buharalı bir tarihçi olan Mirza Abdülazim Sami (1838-1907), Dukchi İşhan'ın pervasız hareketini şu şekilde kınıyordu:

Müritlerini Fergana, Taşkent, Oş ve sair şehirlerdeki birçok insan arasından seçtikten sonra muazzam serveti ve çok sayıda müridi yüzünden iktidar olma hevesine kapıldı. Hristiyanlara saldırmaya ve Andican'daki tren istasyonunu vurmaya karar verdi, ancak Rus ordusunun karşı saldırısı yüzünden girişimi tamamen akim kaldı. "Bir kavmin mensubu utanç verici bir davranışta bulunursa, kavmin tüm mensupları, yaşlarına bakılmaksızın şereflerini kaybeder" derler. Adaleti sayesinde ülkeye huzur getiren Çar Aleksandr'ın hükümrânlığı esnasında, Andican halkı *fetvâ-yı müşâlemet*'e [barış hakkında resmî bildiri] karşı nifak çıkardı.³³

Sami, fetvâ-yı müşâlemet hakkında hiçbir malumat vermese de, muhtemelen Hanefî mezhebine mensup Türkistan'daki ulemâ'nın çoğu, *Tuhfe-i Tâ'ib*'de görüldüğü gibi, Rus idaresini kabul eden bu yasal düzene râzı oldu. Onlar, Dükçi İşan'ı yalnız Rus baskısının sebep olduğu Müslüman zayıtı ve otoritelerin dayattığı ağır tazminat gibi bazı büyük felaketselere yol açtığı için değil, aynı zamanda Türkistanlı ulemâ'nın çoğu tarafından kabul edilen fetvâyı ihlalinden dolayı da kınadılar. Birkaç yıl önce Orta Asya Hanlıklarını boyunduruğu altına alan Rusya'nın karşı konulmaz gücüne şahit olan Müslüman entelektüellere göre Dükçi İşan isyanı, düşüncesiz ve zararlı bir hareketten başka bir şey değildi. Onlar yalnız Rus idaresi altındaki barışçı düzeni bozabilecek değil, aynı zamanda Türkistanlı Müslümanlar arasında büyük bir parçalanmaya yol açacak herhangi bir fitneye engel olmak düşüncesindeydiler. Tâ'ib'in, Dükçi İşan'ın yükselişini kurulu düzene karşı rezil bir meydan okuma olarak gördüğünü varsayabiliriz. Taib'in Dükçi İşan'a karşı her türlü hakâret-âmez tavrı,

³² Yeni bir araştırma için bkz. Aftandil Erkinov, "Andizhanskoe vosstanie i ego predvoditel' v otsenkakh poetov epokhi," *Vestnik Evrazii*, 1 (2003), ss. 111-137.

³³ Mirzâ 'Abd al-'Azîm Sâmi, *Ta'rikb-i Salâtin-i Manghitîya*, Izdanie teksta, predislovie, perevod i primechaniia: L. M. Epifanova (Moscow, 1962), vr. 121b-122a. Sâmi'nin hayatı ve düşüncesi hakkında bkz. Jo-Ann Gross, "Historical Memory, Cultural Identity, and Change: Mirza 'Abd al-'Aziz Sami's Representation of the Russian Conquest of Bukhara," in Daniel R. Brower and Edward J. Lazzerini, eds., *Russia's Orient: Imperial Borderlands and Peoples, 1700-1917* (Bloomington: Indiana University Press, 1997), ss. 203-226.

bugünkü Özbek tarihçiliğinde anlatıldığı gibi onu Çarlık yönetimine karşı millî kurtuluş hareketi kahramanı olarak tahayyül etmemizi imkânsızlaştırmaktadır.

Rus idaresine karşı isyanı engelleme yalnız Türkistanlı ulemâya özgü bir husus değildi. Rusya'daki ateşli bir Pan-İslamcı Tatar entelektüel olan Abdürreşid İbrahim (1857-1944) dahi 1900 yılında, Müslüman halkların aydınlanmasını, Rus idaresine karşı herhangi bir direniş yahut isyana tercih ediyordu. Şöyle yazar:

Tatarlar, [Rus idaresine karşı] bir isyan çıkarsa bile ehemmiyeti yoktur. Gerçekte iç isyanlar, bir hükümet için [dış düşmanlarla yapılacak] savaştan çok daha büyük felaketlere yol açar. Mâmâfih, isyan eden halk tamamen yok olmakla karşı karşıya kalıp söz konusu hükümetten daha büyük felaketlere maruz kalabilir. İsyankâr kavimlere bakın. Çoğu yok oldular. Mesela, [Çing idaresinin baskısına karşı] isyan eden Çin Müslümanlarının ne gibi korkunç akıbetlere maruz kaldığını unutulmasın. Müslümanların kanları sel gibi aktı. Kısacası, isyan tehlikeden uzak değildir. Bu sebeple isyandan olabildiğince sakınmalı, geleceğimizin kurtuluş kapısını asayişte ve bu asayişten faydalanarak elde edeceğimiz ilim ve maarifte aramalıyız...³⁴

Mâmâfih, söylemeye gerek yok ki, Çarlık döneminde hiç kimse Rus karşıtı bir ayaklanmayı alenen övmeye cesaret edemez veya ondan müspet bahsedemezdi. Yerli Müslüman entelektüeller arasında, Çarlık döneminin sonlarında bile Dükçi İşan ve müritlerine sempati duyan yahut savunulara rastlamaktayız. Aslına bakılırsa, Fergana bölgesinin (oblast) askerî valisi, dört yıl sonra Türkistan Genel Valisine yazdığı gizli bir raporda, yerel temsilcilerin Dükçi İşan'ı knama çabalarına rağmen Müslüman halkın onu, kendini Allah yolunda fedâ etmiş bir şehit olarak andıklarını ve adından saygıyla bahsettiklerini yazıyordu.³⁵

³⁴ Abdurreshid İbrahim, *Rusya'da Müslümanlar yahud Tatar Akvamının tarihçesi, İşbu tarihçe Kazan fuşulâsından bir zâtin eseridir* (Mısır [Cairo], 1318 [1900]), s. 84. [Abdürreşid İbrahim'in siyasî faaliyetlerinin yoğunluk kazandığı 1906 yılından sonra bu düşüncelerinde bir kısım tadile gittiği, 1907 yılında yeniden neşredilen *Çoban Yıldızı* adlı eserinden anlaşılacaktır. 1895 İstanbul ve 1900 Mısır tab'ları ile 1907 Petersburg tab'ı arasında cihad konusunda bir takım değişiklikler olduğu görülmektedir. Nitekim 1907 tab'ında bu görüşlerini şu şekilde tadil etmiştir: "Allah muhâfaza eylesin, Tatarlara ihtilâl-i dâhilî yolunu göstermek hiçbir zaman kâr-ı akl değildir. İhtilâlden devlet dahi mutazarrır olursa da Tatarlar da tamamen mahvolurlar. İhtilâl-i dâhilî hakikaten devlet için muharebeden dahi muzırrdır, devlete büyük bir felâket îrâs eder. Fakat ihtilâl çıkaran kavimler de ekseriya mahvolurlar. İşte Çin Müslümânları, ihtilâl çıkardılar ne oldular? Milyonlarca İslâm kanları sel oldu. Devlete isyân etmek daima tehlikeden hâlî değildir. Bu hâlde Tatarlar daima ihtilâlden ihtirâz etmeli, mümkün kadar âmân kapusını âsâyışden aramalı, zira bizim için: (لا تزال طائفة من امتي على الحق ظاهرين يضرهم خذلهم حتى يأتى امر الله :

Ümmetimden hak üzerinde devam edip kalacaktır. Kendilerini terk eden kimseler onlara zarar veremezler. Allah'ın emri gerçekleşinceye kadar bu durum üzerinde kalacaklar) hadis-i şerifî büyük beşâretidir. *Ammâ cihâden farç-ı ayn olduğu gün, hiçbir şey müllâhaza olunmaz. Her rast gelen kâfiri katletmek farç olur. Fakat bu gibi zamanlarda Rusya memleketinde olamaz.*", Abdürreşid İbrahimof, *Çoban Yıldızı*, Petersburg, 1907, s. 53. ç.n.]

³⁵ Älinäzär Egämnäzärov, *Siz Bilgän Dukechi Eshan: Hujjätli qissä*, Tashkent, 1994, s. 119.

Dârü'l-islâm Beklentisi

Rus otoritelerin Andican Ayaklanmasına karşı sergiledikleri acımasız baskı, Müslüman ahalinin 1916 yılına kadar gazavat sancığını kaldırmasına engel olsa da, Tâ'ib'in dârü'l-islâm konusundaki iddiaları, Çarlık döneminde Türkistanlı entelektüeller tarafından paylaşılmış olmalıdır. Ancak, Müslüman toplumun konumuna ilişkin teorik tartışmalar dışında, toplumlarının geleceği konusunda ortak bir fikir bulunmamaktadır. Diğer bir ifadeyle, Rus idaresinin noksanları yüzünden mahallî düzeyde yaşanan sosyo-politik gerilimler kadar Rus İmparatorluğu'nda giderek artan sosyo-ekonomik değişimlerin tehditi altındaki Müslüman toplumun nasıl ayakta kalacağı ve gelişeceği gibi neredeyse hiç değinilmemiş bir temel mesele vardı. Bu stratejiyi inceden inceye işleme ödevi, Tâ'ib'den sonraki yeni nesle kalmıştı. Bu bakımdan, *Tuhfe-i Tâ'ib*'den iki yıl sonra düzenlenmiş bir belge mütalaamız açısından kayda değerdir.

Bu, Türkistân idâre-yi rûhâniyye ve dâhiliyyesi için taslak, başka bir deyişle Türkistan'daki Müslümanların muhtariyeti önerisidir. Yazarı, o günlerde Semerkand'da müftü yetkisinde ve İttifâk-ı Müslimîn partisi merkez komitesi üyelerinden olan, Türkistan'daki en etkili Cedîd aydınlarından Mahmud Hoca Behbûdî (1875-1919) idi. Rusya'daki devrimci dalgalardan, bilhassa Rusya Müslümanlar arasındaki siyasi aktivizmden cesaret bulan Behbûdî, bu özerklik taslağını, ikinci ve üçüncü Duma'daki Müslüman gruba, Nisan ve Kasım 1907'de olmak üzere iki defa sundu.³⁶ Eserin önsözünde şöyle yazıyor:

Türkistanlılar, uzun süre önce mahallî idareyi kendileri yönettiği ve Avrupa Rusyası'ndaki kardeşlerine kıyasla özerkliğe sahip olmayı daha çok arzuladıkları için Avrupa Rusya'sındaki Müslümanlara kıyasla Türkistan'a çok daha fazla muhtariyet (aftânâmiye) sağlamak gerekir. Türkistanlıların tek arzusu, Müslüman bir dinî, mahallî yönetim kurmak ve devlet memurları olarak irfanlı insanlara sahip olmaktır. Bu idare yalnız dinî meseleler için değildir. Kadıların tasarrufunda olan yargı yetkilerinin yanı sıra sivil ve yerel yönetimleri de içermelidir.³⁷

Bu iddialı taslak, muhtariyet kurumu ve işlevlerini ayrıntılı bir şekilde düzenleyen yetmiş dört maddeden oluşmaktadır. Türkistan'ın muhtariyeti, şeriat ve çağdaş meselelere dair derin bilgisi olan birinci sınıf ulemâ arasından beş yıllık süreyle seçilen şeyhülislâm tarafından denetlenecekti. Muhtar Türkistan'ın merkezi yönetimi Taşkent'te bulunacak ve Sir Derya, Fergana, Semerkant, Semireç (Yedisu) ve Mâverâ-i Hazar bölgeleri gibi her bölgede şubeleri kurulacaktı. Bu taslağın Rus Türkistanı'nın yoksun olduğu âdil ve uygun bir adalet sistemi yaratmayı amaçladığı açıktır. On madde içeren yedinci fasıl, kadınlara ilişkin ayrıntılı düzenlemelere ayrılmıştır. Taslak, Türkistan'daki Yahudilerin ve yabancıların statüsü, vakıf

³⁶ Necip Hablomitoglu ve Timur Kocaoğlu, "Behbudi'nin 'Türkistan Medeni Muhtariyeti Layihası', *Türkistan'da Yenilik Hareketleri ve İhtilaller: 1900-1924, Osman Hoca Anısına İncelemeler*, (ed. Timur Kocaoğlu), Haarlem: SOTA, 2001, ss. 436-466. Özgün metin de verilmiştir. Bu belgenin uzun yıllar İsmail Bey Gaspıralı (1815-1914) arşivlerinde korunduğu söylenmektedir.

³⁷ *a.g.e.*, ss. 439, 450-451.

zenginlikleri, okul eğitimi, su ve arazi kullanımından bahsetmeyi de ihmal etmez. Anlaşılan o ki yazar, Türkistan'da yüksek derecede bir muhtariyet planı hazırlamıştı. Andican Ayaklanmasının yankılarına gelince, 37. madde dikkatimizi çekmektedir. Maddede deniliyor ki:

Vicdan özgürlüğünü çiğnemedен şeriat normlarına uyan, bu yolla halkı batıl hurâfelerden, gevezelikten ve zaman kaybindan koruyan tekke sahibi mutasavvıflara ve müritlere yol açmak.³⁸

Bu taslakta yetkililerin sıkı denetiminin önemsendiğine ve yöre halkının izni olmaksızın gayrimüslimlerin Türkistan'a göç etmesinin yasaklanmış olduğuna dikkat edilmelidir. Bu iki meselenin Andican Ayaklanmasının nedenleriyle ilgili olması dikkat çekmektedir. Behbûdî'nin *Tuhfe-yi Tâ'ibî*'i okuyup okumadığı bilinmemekle birlikte bu taslak, *dârü'l-islâm*'ın iki direğini yeniden örgütleyerek ve güçlendirerek, Türkistan'daki Müslüman toplumun bütünleşmesini sağlamayı amaçlamıştır. Burada, Türkistan'da Müslüman otonom hareketinin başlangıç noktasını görebiliriz.

Behbûdî'nin Türkistan Müslüman dinî idaresinin kurulmasına ilişkin önerisi, Rusya'daki Müslüman entelektüellerin bazı tepkilerin mucip kıldı. Örneğin, Almatı'dan Muallim Kerîm Kârlı, Türkistan'daki bu dinî idarenin statüsüyle ilgili söz konusu idarenin bağımsız mı olması yoksa Rusya'daki mevcut Müslüman Ruhani Meclislerinden birine mi bağlanması gerektiğine ilişkin Şura gazetesinde bir soru ortaya attı.³⁹ Bu soruya Behbûdî, Kasım 1908'de aynı gazetede "Türkistan idaresi" adlı makalesiyle cevap verdi. Bu makalede Türkistan'daki Rus idaresinin özelliklerini ayrıntılarıyla anlattı. Türkistanlı Müslümanların yerel düzeyde hukukî özerklikten (şer'î âftânümiyye) faydalandığını kabul etmekle beraber, adlî meselelerdeki düzensizliği ve elverişsiz şartları eleştirdi. Ona göre bu kusurlar, kadınların tahkik ve idareden yoksunluğuna, bir başka ifadeyle, hukukî meselelerin merkezî idareden yoksunluğuna yorulmalıdır. Kısacası Behbûdî, Türkistan'da bağımsız bir Müslüman ruhanî meclisin kurulmasını savunmaktadır. Aynı zamanda Behbûdî önerisini, 1908-1909'da Türkistan'daki Rus idaresine ilişkin kapsamlı bir denetlemeyi idare eden Kont K. K. Palen'e (1861-1923) sundu.⁴⁰ Türkistan'ın muhtariyeti adına olan bu öneri asla gerçekleşmemişse de, Behbûdî'yi 1917 yılında bir kez daha, Türkistan'daki Türk Adem-i Merkeziyet Fırkası'nın hazırlık komisyonunda görmekteyiz.⁴¹

³⁸ *a.g.e.*, ss. 442, 457.

³⁹ Mu'allim Kerîm Kârlı, "Almata şehrinden: Asyâ-yi vustâda müftülük hakkında su'al," *Şûrâ*, 20 (1908), s. 631.

⁴⁰ Mahmûd Hoca Behbûdî, "Türkistan idâresi," *Şûrâ*, 23 (1908), ss. 720-723.

⁴¹ Ayrıntıları için bkz. "The program of the Turkic Federalist Party in Turkistan (1917)," giriş ve çeviri. Hisao Komatsu, *Central Asia Reader: The Rediscovery of History*, (ed. H. B. Paksoy), Armonk: M.E. Sharpe, 1994, ss. 117-126.

Maurus Reinkowski, *Düzenin Şeyleri, Tanzimat'ın Kelimeleri: 19. Yüzyıl Osmanlı Reform Politikasının Karşılaştırmalı Bir Araştırması*, Çeviren: Çiğdem Canan Dikmen, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2017, 351 shf., ISBN: 9789750840609.

Maurus Reinkowski'nin kaleme aldığı bu kitap, 19. yüzyıl Osmanlı Tanzimat'ını merkeze alarak İskodra ve Cebel-i Lübnan örneklerini irdelemektedir. Basel Üniversitesi'nde İslam Bilimleri Semineri profesörü olarak görev yapan Maurus Reinkowski, Ortadoğu ve Doğu Akdeniz sahasının yakın tarihi ile milliyetçilik, azınlık rejimi, Güneydoğu Avrupa'da İslam ve din değiştirme alanlarında çalışmaktadır. Bu kitap esasen 2002 yılında Bamberg Otto-Friedrich Üniversitesi tarafından yazarın doçentlik tezi olarak kabul edilmiştir. 2004'te Hans-Löwel Vakfı'nın Yeni Yetişen Bambergli Bilim İnsanları İçin Bilim Ödülü'ne layık görülen çalışmanın özgün adı ise: *Die Dinge der Ordnung Eine vergleichende Untersuchung über die osmanische Reformpolitik im 19. Jahrhundert*'tir (Düzenin Şeyleri: 19. Yüzyıl Osmanlı Reform Politikasının Karşılaştırmalı Bir Araştırması).¹ Kitabın ismine bakıldığında akıllara, Fransız düşünür Michel Foucault'un 1966 yılında kaleme aldığı "Şeyler için Kelimeler"² isimli kitabı gelmektedir. Ancak Reinkowski, Foucault'un tezlerinin genel olarak yaygınlaşmış olduğunun kabulünden başka açıkça kendi kitabının Foucault'un kitabına bir borcu olmadığını söyler. Sadece ismen bir benzerlik söz konusudur. Maurus Reinkowski'nin ele aldığımız bu kitabı, 2012 yılında Çiğdem Canan Dikmen tarafından esas metin temel alınarak Türkçeye çevrilmiştir.

Reinkowski Şubat 2018 tarihinde bahse konu kitap üzerine verdiği bir röportajda, 2018 yılından sonra da Tanzimat'ın modern Türk tarihi çerçevesinde üzerinde çokça durulacak bir kavram olduğuna işaret etmiştir. Yazara göre bunun ilk sebebi, son yıllarda imparatorluk olgusuna yönelik çalışmaların popülerlik kazanması, diğer sebebi ise; Tanzimat'ın, Türkiye'deki güncel kimlik politikalarının bir parçası olmasıdır.³ Değerlendirmeye tabi tuttuğumuz eser öngörülen bu tartışmaların tarihi akışına katkı sağlama iddiasındadır.

Düzenin Şeyleri, Tanzimat'ın Kelimeleri isimli bu kitap, belgeler ve biyografik verileri de içeren yirmi başlık altında oluşturulmuştur. Yaklaşımlar başlığı altında vücut bulan giriş bölümünde Osmanlı İmparatorluğu'nun Tanzimat ile başlattığı yenileşme hareketlerine değinilir. Yazara göre imparatorluk, Tanzimat çerçevesinde topraklarının münferit kısımlarını birörnek hale getirme faaliyetine girişmiştir. Bu girişim kapsamında oluşan siyasi teamüller ve siyasi terminoloji ise kitabın esas konusu olarak ortaya çıkmaktadır. Tanzimat Dönemi'nde, Kuzey Arnavutluk'ta

¹ Maurus Reinkowski, *Die Dinge der Ordnung Eine vergleichende Untersuchung über die osmanische Reformpolitik im 19. Jahrhundert*, Oldenbourg Wissenschaftsverlag, Münih 2005.

² Michel Foucault, *Les Mots a les Choses: Une Archeologie des Sciences Humaines*, Editions Gallimard, 1966 (Türkçe çevirisi: Michel Foucault, *Kelimeler ve Şeyler: İnsan Bilimlerinin Bir Arkeolojisi*, (çev. Mehmet Ali Kılıçbay), İmge Kitabevi, Ankara 1994).

³ Anna Vakali, "Maurus Reinkowski İle "Düzenin Şeyleri, Tanzimat'ın Kelimeleri" Üzerine, *Toplumsal Tarih Dergisi*, 290 (Şubat 2018) s. 50-56.

İşkodra ile Orta Lübnan'da Cebel-i Lübnan bölgeleri, yazarın ele aldığı ve karşılaştırmaya tabi tuttuğu iki örnek olarak araştırmanın ana malzemesini ihtiva etmektedir. Reinkowski'ye göre; Osmanlı İmparatorluğu'nun merkezi bölgelerinin ve vasallıklarının yanında periferileri de mevcuttu. Kuzey Afrika'nın Akdeniz kıyısındaki bölgeleri, ya da Arap Yarımadası'nın kontrolü neredeyse imkânsız olan çöl bölgeleri 'imparatorluğun dış periferileri' idi. Buna göre, imparatorluğun hâkimiyet bölgesi dâhilinde de bulunabilen ulaşımı zor, tarıma elverişsiz, çoğunlukla toplum yapısı kabile düzenine dayanan bölgeleri ise Reinkowski tarafından 'dış periferi' olarak adlandırılmıştı. Bu tanımlama doğrultusunda ele alınan İşkodra ve Cebel-i Lübnan yazar tarafından birer iç periferi olarak kabul edilmiştir. Bu iki bölgeye Tanzimat *düzeni* kapsamında merkezden giden *şeyleri* karşılaştırmak ve sonuçlarını aktarmak ise bu araştırmanın ana problemiği olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kitabın ilk iki başlığı altında, çalışmanın genel amacı, usulü ile Tanzimat ve ilgili kavramlar hakkında genel bilgiler verilmektedir. İlgili bölümlerde göze çarpan asıl iddia; Osmanlı İmparatorluğu'nun araştırmaya konu edilen yüzyıldaki (19. yy) devlet karakterinin imparatorluk karakterinden giderek daha baskın bir hale geldiğidir. Bu tespitin bir sonucu olarak da Osmanlı devlet retoriğinde Tanzimat; merkezileştirilmiş, standartlaştırılmış ve birörnek hale getirilmiş devlet kurma girişimi anlamına gelmektedir. Bir diğer iddia ise Osmanlı ile Avrupa ilişkisidir. Yazar bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa ile ilişkilerinin giderek arttığını; ancak aynı zamanda da imparatorluğun Avrupa'ya bağımlı hale geldiğini söyler. Böylece Avrupa'ya göre bir periferi haline gelmiş olan Osmanlı devleti, kendi periferileri karşısında da bir merkeze dönüşmüştür.

Eserin üçüncü başlığı Cebel-i Lübnan'ın, dördüncü başlığı da İşkodra ve Kuzey Arnavutluk'un etnografik değerlendirmesi ile buralardaki Osmanlı Tanzimat uygulamalarını içermektedir. Her iki bölgenin de en belirgin özelliklerinin başında etnik-mezhebi grupların veya kabilelerin çokluğu gelir. 19. yüzyılda Cebel-i Lübnan'ın en büyük cemaati, Roma kilisesine bağlı olan Marunilerdir. Tıpkı bunlar gibi savaşçı ve çiftçi bir grup olan Dürziler ise ikinci büyük cemaati oluşturuyorlardı. 17. yüzyılın sonunda Rum Ortodoks kilisesinden ayrılmış olan ve bu yüzden heterodoks olarak adlandırılan Katolik Rumlar ise bölgenin üçüncü büyük cemaatidir. Metâvile olarak bilinen Şii gruplarla Rum Ortodokslar ve Sünni Müslümanlar da Cebel-i Lübnan'daki diğer cemaatleri oluşturuyorlardı. Diğer taraftan 15. yüzyıldan itibaren Osmanlı idaresine geçen Kuzey Arnavutluk'un nüfus dağılımına bakıldığında, ovalarla şehirlerde baskın bir Müslüman nüfus görülmektedir. Buna karşın ulaşımı zor olan dağlık bölgelerde Hristiyanlık baskın unsur olarak ön plana çıkmaktadır. Yazara göre Kuzey Arnavutluk'taki 30'a yakın kabilenin günlük yaşamlarında Hristiyanlık veya İslamiyet'in getirdiği kurallardan ziyade; kabilelerin kendi örf ve adet hukukları egemendi. Bu kabileler arasında öne çıkan grup ise Katolik bir kabile olan Mirditlerdir. Ayrıca Hoti, Kuci, Piperi ve Klimenti kabileleri de bölgenin başlıca kabileleri arasında sayılmaktadır. Reinkowski'ye göre Cebel-i Lübnan'daki veya Kuzey Arnavutluk'taki bu topluluklar

için uygulanan Tanzimat politikaları 1870'li yılların başından itibaren bir değişime uğramıştır. Örneğin 1840 ve 1850'li yıllarda “öteden beri devlete bağlılıklarıyla” Osmanlı yazışmalarında övülen Mirditler, bu tarihten sonra ise “öteden beri vahşi ve medeniyetsiz” bir grup olarak anılmaya başlanmışlardır. Yazar, bu örneklerle Tanzimat'ın tek bir tanıma sığdırılmış genel politikalar bütünü olmadığını; aksine değişen uygulamaları içerisinde barındırdığını iddia etmiştir.

Beşinci bölümde ise iki eyalette uygulanan Tanzimat politikalarının benzerlikleri ve farklılıklarını sıralayan Reinkowski, iki bölgenin karşılaştırılmasına dayanan metodolojinin zorluklarına da değinmeyi ihmal etmemiştir. Bölgesel karşılaştırmanın bir sonuç sağlamaktan uzak olduğu yazar tarafından dile getirilmiş olsa da bu tür metodolojinin Osmanlı çalışmaları için gerekliliği de muhakkaktır. Altıncı bölüm Osmanlı Tanzimat politikaları çerçevesinde kabile siyasetini ve etnik olarak bu kabilelerin nasıl himaye edildiklerini anlatmaktadır. Devlet, kabileleri manipüle edip denetim altına alma siyaseti gütmüş ve bu siyaseti de genelde kabilelere uyguladığı istimalet ve kabileler arasında etnik himaye sağlama politikalarıyla gerçekleştirmiştir. Kitabın yedi ila on ikinci bölümleri ise örnek vakaları vermektedir. Bu bölümlerde Kuzey Arnavutluk'taki kabileler ve bunlara yönelik istimalet politikaları, bölgede Osmanlı politikasının değişime uğramasının sebepleri ve Tanzimat'ı bu eyalette hayata geçirme denemeleri üzerinde durulmaktadır. Diğer yandan Tanzimat'ın önemli iki paşası olan; Fuad Paşa'nın Cebel-i Lübnan'daki ve Ahmet Cevdet Efendi'nin İşkodra'daki yönetim biçimleri gözden geçirilmektedir. Örneklemelemin devamında Cebel-i Lübnan'daki mezhepçilik ele alınmış ve bu bağlamda önemli bir konu olan yerel meclislere değinilmiştir. 1867 tarihli Osmanlı nizamnamesi vilayetlerin Tanzimat usullerine göre düzenlenmesini amaçlıyordu. Bu doğrultuda, bölgesel düzeyde ayan meclislerinin kurulması öngörülmüştü. Bu meclisler mezhep guruplarına göre düzenlenecek, başta vergi düzeni olmak üzere kendi bölgesel kararlarını alabileceklerdi. Reinkowski, yerel meclisler ve vekillikler konusunu Tanzimat'ın önemli politik uygulamaları olarak ele almış ve bu oluşumların demokratik yönetimin temeli olarak değerlendirilemeyecekleri sonucuna varmıştır. 13. ve 14. bölümler, Tanzimat Osmanlısının kurumsal terminolojisi ve Tanzimat düzenlemelerinin kavramlarını irdelemektedir. Reinkowski'ye göre Osmanlı siyasi terminolojisi sadece Avrupa'ya özgü çok sayıda siyasi kavramı özümsemekle kalmamış, aynı zamanda yaratıcı bir biçimde bu kavramların şeklini değiştirerek kendine mal etmiştir.

Ele alınan meselelerin nihayetinde Reinkowski bir özet ile bir son değerlendirme bölümü kaleme almıştır (15. ve 16. bölümler). Bu bölümlerde; iki bölgedeki Tanzimat uygulamaları özetlenmiş ve ardından son değerlendirme bölümüne geçilmiştir. Reinkowski bu araştırmayı yapma sebebini kendi sözleriyle şöyle ifade etmiştir: *Bu araştırma, 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun, yeni oluşan milliyetçilik, çöken millet sistemi, başlayan modernleşme hareketleri, periferilerde merkezileşme ve Tanzimat'ın hayata geçirilip kabul ettirilmesi gibi, görünürde çok bildik ve yeterince tartışılmış görüşülerin daha derinlemesine araştırıldıklarında kesinliklerini yitirdikleri yolundaki rabatsız edici bir gözlemden yola çıkmıştır.* İşte bu noktadan hareketle kitap İşkodra ve Cebel-i

Lübnan'ın birer iç periferi olarak Tanzimat uygulamalarıyla şekillendirilmesini analiz etmiştir.

Kitapta kullanılan kaynaklara baktığımızda, daha çok Babıâli Evrak Odası, Sadâret Evrakı ve defterleri ile çeşitli iradelerin birincil kaynak olarak ele alındığını görürüz. Reinkowski 17. bölümde, kullandığı belgelere dair bir dizin vermiş, 18. bölümde bazı belgelerin günümüz Türkçesine transkripsiyonlarını aktarmıştır. 19. bölümde paylaştığı biyografik veriler ise konunun uzağındaki araştırmacılar için çok faydalıdır. Bu veriler arasında bölge valilerinin ve fevkalade komiserlerinin kronolojik listeleri ve kısa tasvirleri bulunmaktadır. Kitabın sonuna kaynakça ve dizin eklenmesi de ihmal edilmemiştir.

Maurus Reinkowski'nin 2012 yılında Türkçeye çevrilen *Düzenin Şeyleri, Tanzimat'ın Kelimeleri* isimli bu kitabı, Osmanlı İmparatorluğu'nun Tanzimat çerçevesinde uyguladığı yenileşme/değişim/modernleşme politikalarını ele almaktadır. Ele alınan bu mesele çerçevesinde; Kuzey Arnavutluk'taki İşkodra ve Orta Lübnan'daki Cebel-i Lübnan irdeleme konusu yapılarak karşılaştırmalı bir tarih araştırması hedeflenmiştir. Titiz bir akademik usul çerçevesinde ele alındığı görünen bu araştırma, ayrıntılı ön bilgilendirmeleri ve kullandığı kaynaklar ile tarih çalışmaları açısından göz önünde bulundurulması gereken bir çalışmadır. Öte yandan çalışmanın içerisinde yazar "her ne kadar bu çalışmada kurumların ve uygulamaların oluşumuna dair sorunlardan kaçınıldığı..." belirtse de; Osmanlı'nın uyguladığı Tanzimat politikalarının yerel düzeydeki tepkilerine yeterince değinilmemiştir. Kitapta, Tanzimat düzenine ait şeylerin merkezden taşraya ulaştığı detaylı bir biçimde incelenirken bu şeylerin iç periferide hangi ölçüde ve hangi yollarla yerelleştiği gözden kaçırılmıştır. Ancak bu hususların çalışmanın ana eksenini oluşturmaması kitabın metodolojik açıdan Osmanlı tarih yazımına olan etkisini de azaltmamaktadır. Yazar bu çalışmayı yapma amacını; "başta Güneydoğu Avrupa ve Arap dünyası olmak üzere Osmanlı bölgeleri hakkındaki karşılaştırmalı araştırmaların teşvikine katkıda bulunmak" olarak aktarmıştır ve bu yöntem kitapta detaylı bir biçimde uygulanmıştır.

Özer Chatıp*

* Doktora öğrencisi, *İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih ABD*, 35620, Balatçık, Çiğli - İzmir/Türkiye, ozerchatip@gmail.com

Dario Fernandez Morera, *The Myth of the Andalusian Paradise: Muslims, Christians, and Jews under Islamic Rule in Medieval Spain*, 4. Baskı, Wilmington Delaware: ISI Books, 2017, 358 shf., ISBN: 9781610170956.

Endülüs tarihi alanında dünyada önde gelen araştırmacılardan birisi olan Dario Fernandez Morera, Northwestern Üniversitesi'nde Endülüs Tarihi ve İspanyol Edebiyatı alanlarında önemli ilmi çalışmalara imza atmıştır. *The Myth of the Andalusian Paradise: Muslims, Christians, and Jews under Islamic Rule in Medieval Spain* adlı eseri gerek Avrupa'da gerekse dünyada onun şöhret kazanmasını sağlamıştır. Eserini hazırlarken hem Ortaçağ Arap-İslam kaynaklarından hem de Hristiyan-İspanyol kroniklerinden istifade etmiş olması yazarın eserine büyük değer katmıştır. Ayrıca yazarın konuları ele alış biçimi ve bir Hristiyan olmasına rağmen kendisinden önceki kimi koyu İspanyol milliyetçisi tarafgir tarihçilerin aksine Müslüman Endülüs'ün tarihi hakkında objektif ve yerinde değerlendirmelerde bulunmuş olması da vurgulanması gereken bir husustur.

Eser, 711-1492 yılları arasında yaklaşık sekiz asırlık İslam hâkimiyeti devrindeki Endülüs tarihini siyasi, içtimai, iktisadi, dini ve kültürel yönleriyle ele almaktadır. Bu bakımdan Dario Fernandez Morera Endülüs Medeniyeti'ni farklı yönleriyle mercek altına alarak okuyucuya tek yönlü perspektiften bakmak yerine muhtelif konular üzerinden Endülüs Medeniyeti hakkında kıymetli malumat vermektedir.

Yedi bölümden oluşan eserin “Conquest and Reconquest” başlıklı ilk bölümünde İspanya'nın Müslümanlar tarafından fethi öncesindeki İber Yarımadası hakkında umumi malumat verildikten sonra 711 yılında başlayan İslam fethi hem Ortaçağ Arap müellifleri tarafından kaleme alınan eserlerden hem de o devri anlatan erken dönem İspanyol kroniklerinden faydalanılarak anlatılmaktadır. Yazar burada birçok Arap ve İspanyol kaynağından iktibaslar yaparak eserine geniş bir perspektif kazandırmış ve daha önemlisi İspanya'nın Müslümanlarca fethini devrin farklı din ve coğrafyaya mensup tarihçilerin nasıl gördüklerini okuyucuya nakletmiştir. Ayrıca bu bölümde ilk İslam fetihleri, Endülüs kelimesinin etimolojisi ve İslam dinindeki “zimmi” statüsünün mahiyeti ile ilk devirdeki örneklerinden de kısaca bahsedilmektedir.

İkinci bölümde “The Effects of the Jihad” başlığı altında İslam hâkimiyeti öncesinde İber Yarımadası'nda var olan yasalardan kısaca bahsettikten sonra Hristiyan Grek, Roma İmparatorluğu ve Vizigot Krallığı'nın İslam Medeniyeti'ne etkileri üzerinde durulmuştur. Başta erken Abbasi devrindeki ilmi gelişmelerde Grek Kültürü'nün etkisinden bahseden Dario Fernandez Morera, Endülüs'teki ilmi gelişmelerle alakalı örnekler vererek buradaki Hristiyan tesirini vurgulamaktadır. Yine bu bölümde Endülüs'teki ilmi gelişmelerin dünya tarihi nokta-i nazarındaki önemine atıfta bulunmaktadır.

Kitabın üçüncü bölümü olan “The Daily Realities of al-Andalus” adlı bölümde Endülüs'te günlük yaşamın mahiyeti hakkında malumat verilmektedir. Yazar eserin bu bölümünde Endülüs'te İslam dininin gündelik yaşama etkisi ve

Endülüs'teki dini yapı hakkında malumat vermektedir. İslam fikhının siyasi, dini, içtimai, kültürel ve özel hayatta Endülüs Müslümanları üzerinde nasıl bir tesiri olduğu örnekler üzerinden anlatılmaktadır. Endülüs'te din âlimlerinin faaliyetleri ve nüfuzu hakkında anekdotlar aktaran yazar, Hristiyan Avrupa bilhassa da Katolik Kilisesi ile İslam coğrafyasındaki durumları kıyaslayarak farklılıkları ortaya koymaktadır. Müslüman idaresindeki Endülüs'te gayrimüslimlere büyük bir özgürlük sağlandığını vurgulayan Dario Fernandez Morera Endülüs'teki hoşgörü ikliminden de bahsetmektedir. Bunlara ek olarak yazar Endülüs'te yemek ve müzik kültürü hakkında da muhtelif bilgiler aktarmaktadır.

Dördüncü bölümde “The Myth of Umayyad Tolerance” başlığıyla Endülüs Emevi Devleti devrinde farklı dini ve etnik unsurlara karşı gösterilen hoşgörünün nasıl olduğu hakkında malumat verilmektedir. Ancak yazar objektif tutumu mucibince Endülüs'te nadiren de olsa halkın maruz kaldığı yanlış uygulamalardan da bahsetmektedir. Müslüman devlet ricalinin Endülüs'te gayrimüslim tebaaya karşı güttüğü hoşgörü siyaseti ve bunu sonuçları bu bölümde muhtelif hükümdarlar üzerinden ele alınmıştır.

“Women in Islamic Spain” adlı beşinci bölümde Dario Fernandez Morera Endülüs'te İslam hâkimiyeti altında kadının durumu ve toplumdaki yeri üzerinde durmaktadır. Bu bölümde yazar o devirde Hristiyan Avrupa'daki kadınların durumu ile Endülüs'te yaşayan kadınların durumunu çeşitli yönlerle karşılaştırarak sunduğu veriler ışığında Endülüs kadınının Ortaçağ Hristiyan Avrupa'sındaki kadınlardan her yönden üstün olduğu gerçeğini sarıh bir şekilde ifade etmiştir. Ayrıca Endülüs kadınının üstünlüğünü vurgulayan iktibaslar da yapmıştır. Örneğin John G. Jackson'dan naklettiği “Hristiyan Avrupa'da halkın %99'u cahildi. Krallar dahi ne okuma ne de yazma biliyorlardı. Bu sırada Müslüman İspanya'da doktor, avukat ve profesör Morisko (Müslüman) kadınlar vardı” sözü Morera'nın Ortaçağ'da Endülüs kadınının Hristiyan Avrupa'daki kadınlardan üstün olduğu kanaatinde olduğuna dair bir karinedir.

Dario Fernandez Morera eserinin altıncı bölümünde “The Truth About the Jewish Community's Golden Age” başlığı altında Endülüs'te İslam hâkimiyeti altında yaşayan Yahudilerin yaşamlarını farklı yönleriyle ele almaktadır. Yazar, İber Yarımadası'nın Müslüman fatihlerce fethedilmesinden önce yarımada'da yaşayan Yahudilerin bilhassa Vizigotlar devrinde olmak üzere büyük zorluklarla karşılaştığını ve bu yüzden devrin gerek İslam kaynakları gerek ise Hristiyan kroniklerinin şهادetlerine göre Yahudiler Müslümanların fethini desteklediklerini vurgulamaktadır. Yine bu bölümde fetihden daha sonraki süreçlerde de Müslümanları zaman zaman destekleyen faaliyetler içerisinde bulunan Yahudilerin Endülüs'te siyasi hayatta temayüz ederek önemli makamları elde eden önde gelen şahsiyetlerden de bahsedilmektedir. İslam idaresinde “zimmi” statüsünde büyük özgürlük kazanan Yahudilerin siyasetten sosyal yaşama kadar hayatın her alanında nüfuz kazandığını belirten Morera diğer bölgelerde yaşayan Yahudilerle

kıyaslandığında Endülüs'teki Yahudilerin her açıdan daha özgür ve müreffeh bir yaşam sürdüklerini kaynaklardaki tarihi gerçekler üzerinden ispat etmektedir.

Kitabın son bölümü olan yedinci bölümde “The Christian Condition: From Dhimmis to Extinction” başlığı altında Endülüs'te Hristiyanların yaşam standartları ve özgürlükleri ele alınmaktadır. Zimmî statüde “Ehl-i Kitap” olarak görülen Hristiyanların Müslüman devlet ricali tarafından nasıl bir hoşgörü anlayışıyla idare edildiklerini irdeleyen yazar onların Müslüman idaresine karşı görev ve yükümlülüklerine dair malumat vermektedir. Zimmîliğin mahiyeti ve bu statünün Endülüs'te Hristiyan tebaaya yansımalarının ne şekilde olduğu örnekler üzerinden anlatılmaktadır. Endülüs'te Müslüman hâkimiyeti öncesinde var olan uygulamalarla Müslümanların yürürlüğe soktuğu uygulamaları karşılaştıran yazar Hristiyanların zimmî statüsüyle Endülüs'te tıpkı Yahudiler gibi büyük bir hoşgörü atmosferi içerisinde yaşadıklarını belirtmektedir.

Eser yaklaşık sekiz asırlık İslam hâkimiyeti devrinde Endülüs'ün siyasi, içtimai, iktisadi, dini ve kültürel yaşantısına dair çok geniş yelpazede bilgi vermesinin yanında aynı devirde Hristiyan İspanya ve Hristiyan Avrupa ile alakalı verdiği malumat ışığında bu coğrafyalarda hayatın farklı sahalarında var olan durumları Endülüs ile karşılaştırmaktadır. Bu bakımdan kitap Endülüs tarihi ve medeniyetine dair bir çalışma olmasının dışında aynı zamanda bazı bölümlerinde bir karşılaştırmalı tarih hüviyeti de taşımaktadır.

Yedi farklı konuyu ayrı bölümlerde ele alan eser Endülüs sahasında son yıllarda hazırlanmış en nitelikli çalışmalardan birisidir. Dario Fernandez Morera'nın eserinde göze çarpan en önemli özelliklerinden birisi eserinin Ortaçağ Müslüman-Arap ve Hristiyan-İspanyol kroniklerine dayalı olarak hazırlanmasıdır. Yine yazar Hristiyan olmasına rağmen Müslümanların egemenliğindeki Endülüs hakkında doğru tespitlerde bulunmuş ve Hristiyan İspanya ve Avrupa hakkında tarihi gerçekliklerden sapmadan, Hristiyanların aleyhine görünmesi pahasına objektif değerlendirmelerde bulunmuştur. Bu yönüyle kendisinden önce bilhassa İspanya devletinin ilk yıllarında Endülüs tarihi hakkındaki tarafgir ve hakikatten uzak yorumlar yapan koyu dini-milliyetçi İspanyol tarihçilerin ayrılmaktadır. İspanyol dil ve kültür tarihçisi Americo Castro'nun 1948 yılında *España en su Historia* adlı eserinde “Convivencia” mefhumunu Endülüs'teki farklı dini ve etnik unsurların birlikte var olmalarını ifade edecek şekilde kullanmasıyla başlayan Endülüs'te bir arada yaşama kültürü hakkındaki ilmi tartışmalar Americo Castro ve Thomas Glick başta olmak üzere birçok önemli araştırmacıların Endülüs'teki hoşgörü ortamını vurgulamasına karşın başta İspanyol koyu dini-milliyetçi tarihçilerin gerçeklikten uzak salt olarak dini-millî duygularıyla değerlendirmeleri de olmuştur. Yarım asırdan fazla bir süre boyunca devam eden tartışmada zikrettiğimiz iki tarafa baktığımızda Dario Fernandez Morera'nın Endülüs'te hoşgörü kültürünün varlığına inanan Americo Castro'nun öncülüğünü yaptığı görüşe daha yakın olduğu görülmektedir. 711-1492 yılları arasında Endülüs'te Müslümanlar, Hristiyanlar ve Yahudiler arasında siyasi, içtimai, iktisadi, dini ve kültürel hayatta neşet eden *Convivencia* yani Bir Arada Yaşama

Kültürü'nün varlığını sarih bir şekilde kabul eden Morera'nın eserine verdiği "Endülüs Cenneti Efsanesi" adı da bunu ispatlar niteliktedir.

Enes Şanal*

* Doktora öğrencisi, *İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih ABD*, 35620, Balatçık, Çiğli - İzmir/Türkiye, enes.sanal91@gmail.com

Seyyid Mustafa Salim, *el-Fethü'l-Osmaniü'l-evvel Li'l-Yemen: 1538-1635*, 6. Basım, Sana'a: Sana'a Üniversitesi yayını, 2006, 559 shf.

*El-Fethü'l-Osmaniü'l-evvel Li'l-Yemen: 1538-1635*¹ başlıklı kitap, Osmanlıların Yemen'i ilk fethettiği döneme ilişkin yazılmış en önemli eserlerden biridir. Yazar kitabını hazırlarken tarafsız bir gözle meseleyi ele almaya çalışmıştır. Güvenirliliği doğrulanabilir kaynakları kullanmıştır. Bu çerçevede yazar, 16. yüzyıl Osmanlı tarihçilerinin yanında Yemenli Sünnî tarihçilerinden ve dönemin muhalif olarak adlandırabileceğimiz farklı görüşlerde yazan Zeydî tarihçilerden de istifade etmiştir. Örneğin en-Nehralı'nın *el-Bark el-Yamani fi el-Fethu'l-Osmani* adlı eseri bu minvalde hazırlanan bir çalışmadır. Yine Peçevi'nin *Peçevi Tarihi* ve Ahmet Reşit Paşa'nın *Tarihi Yemen ve Sana'a* adlı eserleri de bu örnekler arasında sayılabilir. Ayrıca söz konusu çalışmada daha önce incelenmeyen el yazmaları da dikkate alınarak, derinlemesine tetkik edilmiştir. Böylece Erken Modern dönemde Yemen tarihi hakkında yapılan bu çalışma birçok araştırmacı için referans kitap olmakla önemini hala korumaktadır. Eserin tarafsız bir bakış açısıyla yazılması, olayların tarihi seyir içinde bir dizin olarak verilmesi ve 1538-1635 yılları arasındaki hadiselerin tarih, siyaset, ekonomi, idari, sosyal ve bilimsel konu başlıkları altında kapsamlı bir biçimde incelenmesi çalışmanın en belirgin özellikleridir. Bu çalışma, aslında yazarın 1970'de Mısır'da Şems Üniversitesi'nde hazırladığı doktora tezinin kitaplaştırılmış şeklidir ve ilk kez 1972 yılında basılmıştır. Ancak yazar bu çalışmasını kitap haline getirirken birçok ilave de yapmıştır. Eser, altı kez basılmış ve en son baskısı olan 6. baskı, 2006 yılında Sana'a da yapılmıştır. Eserin baskılarında modern literatür takip edilmiş ve bunlardan istifade edilen malumat yeni baskılara ilave edilmiştir.

Yazar Seyyid Mustafa Salim, Yemen'in Yeniçağ ve Yakınçağ tarihinde uzmanlaşmış olan, son dönemin en önemli tarihçilerden biridir. Salim, aslen Mısırlı bir akademisyendir ve Sana'a Üniversitesi Tarih Bölümü'nden emekli olmuştur. Kendisinin, Yemen'in Yeniçağ tarihini yaşı gereği yarım yüzyılı aşan bir süre içinde incelemiş olduğu için Yemen'in Yeniçağ ve Yakınçağ tarihine ait büyük bir hazine olarak nitelendirilebilecek birçok eseri vardır. Yazarın, *el-Fethu'l-Osmani el-evvel li'l-Yemen: 1538-1635* adlı kitabında hem Arapça ve Osmanlı el yazmalarından hem de Arapça, Türkçe ve İngilizce olarak yayımlanan geniş kaynak ve eser koleksiyonundan yararlanmış olduğundan kitabın kapsadığı zaman dilimi ile ilgili tüm temel kaynakları kullandığını rahatlıkla söyleyebiliriz.

Kitap, Yemen kütüphanelerinde yanında bütün Arap kütüphanelerinde bulunmaktadır. Konuyla ilgilenen hem Arap hem de Türk araştırmacılar için temel bir referans kaynaktır denilebilir. Eser, Yemen için çok önemli bir zaman dilimi olan 16. yüzyılı ele alan nadir çalışmalar arasında yer almaktadır. 16. yüzyıl dönüşüm çağı olarak adlandırılabilir, çünkü bu dönemde Osmanlı Devleti büyük bir imparatorluk haline gelmiştir. Coğrafi Keşifler'in etkisi ile uluslararası ticaret

¹ *Yemen'de Osmanlı Hâkimiyeti-İlk Dönem: 1538-1635*.

yolları değişmiş ve Portekizlilerin özellikle güney yönünden gerçekleştirdiği faaliyetler bu durumun oluşmasında büyük bir etken olmuştur. Buna ek olarak 16. yüzyıl, yeni tarihin temelini tanımladığı için büyük bir önem taşımaktadır. Kitabın başka bir önemi de dünyanın en önemli boğazlarından biri olan Bab'ül-Mendeb'i kontrol eden çok önemli bir coğrafı alanı ele almış ve incelemiş olmasıdır. Bu haliyle eser bir bakıma Osmanlılar'ın Mısır ve Hicaz'ın kontrolünü ele geçirdikten sonra 16. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun güney kapısı olarak bilinen Yemen hakkında yapılan bir incelemedir. Ayrıca Kızıldeniz ve Hint Okyanusu'nda vuku bulan Portekiz-Osmanlı çatışmalarını da ele almıştır. Ek olarak, bir yandan Osmanlı-Memlük ilişkileri diğer yandan da Osmanlıların yerel Yemen güçleri ile ilişkilerini tarihsel ve tarafsız bir bakış açısıyla anlatmıştır.

Eser, 16. yüzyılın başlarında Yemen'in doğal, tarihi ve beşerî durumunu açıklandığı ve Memluklerin ardından Osmanlıların Yemen'e girmesine zemin hazırlayan Yemen'deki iç çatışmaların (s. 53-58) ele alındığı uzun bir giriş ile (s. 25-60) başlamakta ve girişe ek olarak, dokuz bölüm ve üç önemli ekten oluşmaktadır. Birinci ekte yazar, Yemen'in Osmanlı fethine tanıklık eden Osmanlı sultanlarını ibraz etmiş, ikinci ekte Yemen'de yer alan 22 Osmanlı valisini ve her birisinin görev başında bulunduğu zaman dilimlerini ele almıştır. Son ek ise, Yemen'in Osmanlılar tarafından fethine tanıklık eden Zeydi İmamların incelenmesine tahsis edilmiştir.

Birinci bölümde (s. 61-112) yazar, 1497-1517 yılları arasındaki Portekizlilerin Yemen'i işgali ve Arapların savunma çabalarından bahsetmiştir. Ayrıca yazar, Avrupalılar tarafından yeni ticaret yollarının bulunması amacıyla başlatılan Coğrafı Keşiflerin temel nedenleri olan dini ve ekonomik faktörleri de belirtmiştir (s. 61). Son olarak yazar, Yemen'deki Tahiriye Devleti ve Mısır'daki Memluk Devleti'nin Portekiz tehdidine karşı zayıflığını tartışmıştır (s. 73-75).

İkinci bölümde (s. 113-169), Osmanlıların Mısır'daki Memluk Devleti'nin yıkıldığı yıl olan 1517 sonrasında Yemen sahillerine nüfuzları ve Hadım Süleyman Paşa'nın emrinde Yemen'e asıl girdikleri yıl olan 1538'e kadar olan dönem anlatılmıştır. Yemen, 1517 yılında fiili olarak Osmanlı egemenliğine girmiş, Hadım Süleyman Paşa'nın 1538 tarihli Hint Deniz Seferi ile kesin olarak Osmanlı topraklarına katılmıştır. Bu bölümde Yemen'i kontrol altına almak yanında Portekizlilerin faaliyetlerine karşı koymak ve onları geri püskürtmek amacıyla Osmanlılar tarafından gösterilen çaba ve mukavemet açıklanmaya çalışılmıştır. Burada yazar durumu şöyle ifade etmiştir; 1517-1538 yılları arasında Osmanlıların Yemen üzerinde gerçek bir egemenlikten ziyade sözde bir kontrolü söz konusuydu (s. 115), fakat bu süre içinde Osmanlılar, Yemen'in coğrafı ve stratejik öneminin farkına varıp Yemen'i gerçek bir şekilde kontrol etme ihtiyacının gerekliliğinden emin oldular.

Üçüncü bölüm (s. 170-213), 1538-1555 döneminde Yemen'in Osmanlı egemenliğine giriş sürecine ayrılmıştır. Yemen'de Osmanlı egemenliğinin kurulma dönemi olarak bilinen bu tarih aralığının anlatıldığı bu bölümde Salim,

Yemen'in fethinin nedenleri ve aşamalarından bahsetmiş, Osmanlıların burayı fetih politikasına karşı Yemenli yerel güçlerin tutumunu ele almıştır. Son olarak yazar, 1538'den 1555'e kadar devam eden sürecin Yemen üzerinde gerçek Osmanlı egemenliği dönemi olduğu ve Osmanlıların Yemen topraklarının büyük bir bölümünü ele geçirme hususunda başarılı olduklarına işaret etmiştir (s. 183).

Dördüncü bölümde (s. 214-250), 1556 ile 1568 yılları arası dönem boyunca Osmanlı egemenliğinin zayıflamasından bahsedilmiştir. Bu bölümde, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki genel durum ve diğer yerel nedenler gibi Yemen'deki Osmanlı yönetim mekanizmasının bozulmasının temel nedenleri dile getirilmektedir.

Beşinci bölümde (s. 251-302) Salim, 1569-1571 arasındaki sürede Osmanlı İmparatorluğu'nun Yemen'deki konumunun yeniden güçlenip toparlandığını ifade etmektedir. O dönemde Osmanlı Valisi olan Sinan Paşa büyük bir askeri başarı ile Yemen'de güç kazanmıştır. Onun sayesinde, 1556-1568 döneminde, Osmanlı İmparatorluğu'nun azalan prestiji restore edilmiş oldu. Özellikle imparatorlukta yaşanan idari ve iktisadi krizi çözmeye kendine mahsus yöntemler geliştirdiği, rakiplerine nazaran daha başarılı olduğu aktarılmıştır. Diğer taraftan, altıncı bölümde (s. 303-353) müellif, 1571'den 1597'ye kadar devam eden dönemdeki tüm olayları kronolojik ve tarihsel bir biçimde gözden geçirerek, bu dönemin Yemen'deki Osmanlı yönetiminin en istikrarlı dönemi olduğunu açıklamaya çalışmıştır. Yedinci bölümde ise (s.354-411) 1635'te Osmanlıların Yemen'den ayrılmasına ve yüz yıl süren ilk egemenlik döneminin sona ermesine neden olan İmam el-Kasım devrimi ayrıntılı bir şekilde incelemiştir.

Kitabın son bölümleri olan sekizinci ve dokuzuncu bölümlerde (s. 412-497) Salim, güneyde Aden körfezi ile Umman denizi arasındaki bölgede gerçekleştirilen Osmanlı denizcilik faaliyetleri hakkında genel bilgilendirme yapılmıştır. Buna ek olarak, Osmanlı yönetiminde kaldığı 1538-1635 yılları arasında Yemen'in genel durumu idari, ekonomik, sosyal, bilimsel ve kültürel açılardan ele alınmıştır. Nihai olarak, elde edilen bilgilere dair kitapta kullanılan tüm kaynak ve araştırma eserlerin güvenilirliklerini test etmek amacı ile yazar, analitik ve eleştirel bir düşünme çalışması ile kitabını bitirmiştir (s. 502-514).

Sonuç olarak, yazarın kitabı son haline getirmek için harcadığı çabaya dikkat çekmek gerekmektedir. Ayrıca, 1538 ve 1635 yılları arasında Yemen coğrafyasında, Osmanlı egemenliğinin ilk dönemine dair en önemli çalışmalardan biri olan bu eser, Yemen'in bilhassa 16. yüzyıl tarihi ile ilgilenen araştırmacılar için bir referans kitabı olarak değerlendirilebilir.

Maged Yahya Mujahed Lajah*

* Doktora öğrencisi, *İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih ABD*, 35620, Balatçık, Çiğli - İzmir/Türkiye, magedlajah@gmail.com